

Indrek Meos

Kaasaja filosoofia

Peatükke filosoofia ajaloost

Elektroniline väljaanne

2011

SISUKORD

Saateks 3

Arthur Schopenhauer 4

Schopenhaueri hinnang kaasaegsele filosoofiale ja filosoofidele 5

Maailm kui tahe ja kujutus 7

Inimene ja surm 11

Indiviid ja liik 14

Schopenhaueri pessimism 16

Kunst elada vähem õnnelt 22

Positivism 26

Murrang filosoofias 26

Tunnetuse arengu kolm staadiumi 26

Positiivsete teaduste klassifikatsioon 30

Lisa 31

Søren Kierkegaard 34

Absurd kui usu objekt 35

Pärispatt seisneb teadmises 36

Kierkegaardi eksistentsialism 38

Eksistentsi staadiumid 39

Friedrich Nietzsche 43

Nietzsche elu 45

Nietzsche moraalifilosoofia 49

Pragmatism 57

Charles Peirce 57

William James 61

Lisa 69

Spengleri ajaloo filosoofia 72

Ajaloo tunnetamise meetod 73

Kultuur 74

Tsivilisatsioon 78

Loogiline positivism 82

Pööre filosoofias 82

Verifikatsiooniprintsiip 83

Väited, pseudoväited, mõttetud sõnade jaded 85

Metafüüsika elimineerimine 88

Formaal- ja empiirilised teadused 88

Lisa 90

Sartre inimese vabadusest 92

Inimese eksistentsi eripära 92

Inimese vastutus oma eksistentsi eest 92

Inimese mahajätetus 94

Popperi teadusfilosoofia 95

Induktivismi kriitika 95

Falsifikatsiooniprintsiip 97

Lisa 99

Kuhni teadusfilosoofia 103

Paradigma, teadlaskond, normaalteadus 103

Kriisid teaduses 105

Teadusrevolutsioon 106

Lisa 108

Feyerabendi teadusfilosoofia 111

Epistemoloogiline anarhism 111

Kontrainduktsioon 115

Vaba inimese ja vaba ühiskonna ideaal 117

Lisa 119

Kirjandus 122

Algallikad 122

Lisakirjandus 126

SAATEKS

Nimetuse *kaasaja filosoofia* puhul tahaksin hoiduda vaidlustest selle üle, millal täpselt algas filosoofia, mida võiks nimetada kaasaegseks. Võtkem seda kui käesoleva raamatu tinglikku nimetust. Sisukord näitab, et ma ei pretendeerinud ka vähegi täielikule ülevaatele ajastu filosoofiast. Loodan aga, et minu lemmikud kaasaja filosoofide seas – neist ju ongi käesolev raamat – pakuvad ka teile huvi.

Algallikate pealkirjad on kirjanduse nimekirjas ka eesti keeles (kuigi tsiteeritav teos ei tarvitse olla eesti keeles ilmunud) ning nende tsiteerimisel kasutan viitena eestikeelset pealkirja. Kui tegemist ei ole antud peatükis käsitletava filosoofi algallikaga, siis on viide tsiteeritava raamatu keeles.

Loenguslaidid, videoloengud ja enesetestid leiate minu koduleheküljel www.hot.ee/indrme Flash'ina esitatud loenguslaidid illustreerivad muidu üpris teoreetilist materjali jooniste, väikeste lisatekstide ja videoklippidega.

Head lugemist!

Indrek Meos

ARTHUR SCHOPENHAUER

Saksa filosoofi Arthur Schopenhaueri (1788–1860) isa oli jõukas kaupmees ning ema tuntud romaanikirjanik. Tema vanemad läksid 1803. aastal lahku ning kahe aasta pärast lõpetas isa elu enesetapuga.

1809. aastal astus Arthur Göttingeni ülikooli, kahe aasta pärast aga Berliini ülikooli, õppides algul loodusteadusi, hiljem filosoofiat.

1818. aastal ilmus trükis tema peateos “Maailm kui tahe ja kujutus” (kuigi tiitellehel oli aastaarv 1819). Ta ei saanud selle eest honorari ning et seda keegi eriti ei ostnud, müüdi suurem osa tiraažist makulatuuriks. Ka Schopenhaueri teised teosed jäid tähelepanuta kuni sajandi keskpaigani, mil aastal 1851 ilmus trükis teos “Parerga ja paralipomena” (kr *parerga* ‘väiksemad kirjutised’, kr *paralipomena* ‘täiendused’). Selle esimeses köites oli ka “Elutarkus”. Nüüd olid teised ajad: pärast 1848. aasta revolutsiooni oli Saksamaa Schopenhaueri pessimistliku maailmavaate tunnustamiseks valmis. Tema peateost, mille teist täiendustega trükki (lisandus II köide) 1844. aastal ei olnud märgatud, anti 1859. aastal edukalt välja kolmanda trükina. Schopenhauer võis öelda, et tema “elu loojang sai tema kuulsuse koidikuks”.

Suurema osa elust veetis Schopenhauer siiski tunnustust leidmata ning see jättis jälje ka tema eluhoiakule. Kahel korral püüdis ta

Berliini ülikoolis loenguid pidada, kuid jäi ilma kuulajateta. Ta pani oma loengud sihilikult samale ajale Hegeli omadega. Viimane oli aga tol ajal juba oma kuulsuse tipul ning konkureerida temaga Schopenhaueril ei õnnestunud.

1831. aastal puhkes Berliinis koolerataud ning Schopenhauer lahkus sellest linnast jäädavalt, asudes elama ühte pansionisse Frankfurdis. Ta oli pärinud osa oma isa firmast ning rahaprobleeme tal polnud. Seal veetis ta kogu ülejäänud elu. Tema kaaslaseks oli puudel nimega Atman (sanskrit *atman* ‘hing’).

Schopenhauer ei olnud maailmast ega inimestest heal arvamusel – ta põlgas inimesi ning pidas maailma kõige hullemaks võimalikest maailmadest. Kui suurkujud ongi tavaliste inimeste suhtes sallivad, siis tuleneb see tema arust lihtsalt põlgusest inimeste vastu: nad peavad viimaseid endast võrratult madalamateks olevusteks ning ei esita neile seetõttu ka suuri nõudmisi. Nad võtavad inimesi sellistena, nagu nad on. Samal põhjusel sallivad inimesed ka loomi. Schopenhauer ise ei ilmutanud oma käitumisega küll erilist tolerantsust, ta oli riiakas ja ihne. Ta ei sallinud müra ning olevat kord trepist alla kupatanud ühe vanema naise, kes oli lobisenud kellegagi tema ukse läheduses. Tagajärjeks olid naise tõsised vigastused ning kohtuotsuse järgi pidi Schopenhauer maksma igas kvartalis 15 taalrit kahjuhüvitist kuni naise surmani (20 aastat).

Schopenhaueri arvates ei tunnustatud tema teoseid **esiteks** sellepärast, et ta oli lihtsalt ajast ees ning inimkond polnud veel küps tema kuulutatud tõdesid mõistma. Aastate arv, mis jäi raamatu ilmumise ja selle tunnustamise vahele, näitas tema arust, kui palju autor oli oma ajastust ees. Ta leidis, et selline on üldse

geeniuste saatus. Huvitav oleks teada, küsis Schopenhauer retooriliselt, kui kõrgelt hindasid Platonit tema aja inimesed ning mida oleks loonud Shakespeare, kui ta oleks arvestanud teiste arvamust? Ta oli veendunud, et järelepõlv ei vaiki teda maha.

Teine põhjus, miks tema teoseid ei tunnustatud, oli Schopenhaueri meelest inimeste üleüldine vaimne puudulikkus. Kui harjusk pakuks meestele juuksenõelu ning daamidele piipusid, siis naerdaks tema rumaluse üle. Kuivõrd rumalam oleks filosoof, kes kavatseks inimestele pakkuda tõde! Schopenhauer väitis, et kõigepealt tuleb aru saada inimeste tühisusest üleüldse, seejärel oma ajastu tühisusest ning eriti saksa õpetlaste tühisusest, siis ei teki tal enam oma raamatu puhul küsimust: “Kes meist on peast segi, kas inimkond või mina?” „Elutarkuses“ tsiteerib Schopenhauer tunnustuse teemal mitmeid autoreid, teiste seas ka Lichtenbergi¹:

„Ja Lichtenberg: „Kui pea ning raamat kokku pörkavad ja sealjuures õõnsalt kõlab, kas on siis alati raamat süüdi?“ – või jällegi: „Säärased teosed on peeglid: kui ahv sisse vahib, siis ei või apostel välja vaadata.““ (Schopenhauer, Elutarkus, lk 81.)

Seda, kes on loonud surematu teose, ei saa häirida publiku vastuvõtt ega kriitikute arvamused, nagu ka hullumajas ringi kõndivat täie mõistusega inimest ei saa häirida vaimuhaigete sõim ega solvangud. Kuni esimene ei tunne inimesi ning teine ei tea, kus ta on, seni on asi teisiti – kuid ainult olukorra selginemiseni.

¹ Georg Christop Lichtenberg (1742-1799) – Saksa teadlane, tuntud ka kui

Väikesed talendid leiavad kergelt tunnustust, suured aga raskuste kaudu. Teist võib ju mõista ainult see, kes on temaga enam-vähem ühel tasemel.² Selliseid suurvaimusid pole aga kunagi palju.

Schopenhaueri hinnang kaasaegsele filosoofiale ja filosoofidele

Schopenhauer ei olnud rahul filosoofia seisundiga oma kaasajal:

“Vaadake vaid, mida nad on teinud filosoofiaga pärast Kanti!” (Schopenhauer, Uued paralipomenad, lk 308.)

“Minu ja Kanti vahel ei ole olnud mingit filosoofiat – ainult ülikoolilik šarlatanlus³.” (Sealsamas, lk 128.)

Filosoofia jaoks poleks midagi paremat kui hävitada kõik professorid. See välistaks olukorra, kus tõe otsijad peaksid vastamisi sattuma leivapalukese otsijatega. Härrased professorid mõtlevad esmajoones härra haridusministri ja tema nõunike ning teiste ametnike peale, seejärel kirjastajate, raamatukaupmeeste ja toimetajate peale ning alles kõige lõpus ka tõe peale. Viimane kutsutakse osa saama alles siis, kui teised on piisavalt lõbutsenud ning laud on juba tühi. Kui ilmneb, et ülikoolifilosoofia on lasknud

² See on nn kongeniaalsuse (ld *con-* ‘ühis-’ ld *genius* ‘vaim’) põhimõtte tekstide tõlgendamisel.

³ Šarlatan (pr *charlatan* ‘pettur’) – kõmutegija, asjatundjana esinev võhik.

ennast ära kasutada riigi eesmärkide nimel ning allunud valitsejate tahtele, siis sarnaneb ta hukkaläinud tüdrukuga: ta kaotab au ning keegi ei taha temaga enam tegemist teha.

Filosoofia jaoks oleks parem, kui lõpetataks tema õpetamine ülikoolides ning üliõpilased loeksid iseseisvalt tõeliste filosoofide teoseid. Filosoofia on niikuinii olemas vaid mõningate – mõtleivate – inimeste jaoks ning viimased leiavad tee tema juurde ka ilma kateedrifilosoofideta. Viimased on enamikus keskpäraste võimetega. Et õigustada kuidagi oma palka, peavad nad vajalikuks öelda sõna sekka filosoofias; sellega ujutavad nad aga filosoofiakirjanduse üle haletsusväärse sõnamulinaga. Tõesti, vähesed suudavad mõelda, kuid kõik tahavad, et neil oleks oma arvamus. Filosoofiaga peaksid inimesed tegelema filosoofia enda pärast ning ainult looduse, mitte ministeeriumi valitud inimesed. Filosoofiaprofessorid peaksid end harjutama mõttega, et filosoofial on muud eesmärgid kui tulevaste referentide, pastorite ja koduarstide kasvatuse täiustamine.

Fichte⁴ tegi Schopenhaueri arvates tõeliselt suure avastuse: ta avastas sakslaste rumaluse. Kui keegi ajab jultunult suust täielikku jama välja, siis sakslased, soovides oma arusaamisvõimet mitte kompromiteerida, leiavad selles mingi sügava mõtte. Nii saabki alguse filosoofi kuulsus, mis püsib üpris kaua, koguni aastaid. Pärast Fichtet on seda avastust ära kasutanud ka Schelling⁵, kuid Hegel

⁴ Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) – Saksa filosoof.

⁵ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) – Saksa filosoof.

jääb ületamatuks. Hegeli filosoofias on $\frac{3}{4}$ puhast mõttetust ning $\frac{1}{4}$ absurdseid väljamõeldisi. Tema kuulsuse üle pole Schopenhaueri meelest mõtet imestadagi, sest tegemist on ju saksa oinapeadega, keda on lihtne lollitada mõttetu loba ning mõningate paradoksidega, mis pärinevad hullumajast. Inimene, kes on olnud kas või mõnda aega hegeliaan, on näidanud oma täielikku võimetust filosoofias.

Fichte, Schellingi ja Hegeli taolised tuleks filosoofia kuningriigist välja kihutada – nii nagu kihutati kunagi pühakojast välja kaupmehed ja rahavahetajad, sest nad ei võtnud tõsiselt midagi peale isiklike huvide.⁶ Nad on šarlatanid, mitte filosoofid. Professorite ja sõltumatute õpetlaste vahel valitseb samasugune antagonism nagu koerte ja huntide vahel. Hegeli filosoofias on ebaselge kõik peale tema eesmärgi: saavutada võimumeeste armulikkus teenimisvalmiduse ning õigeusklikkusega.

Hegeli filosoofia sisaldab sõnu, mitte mõtteid. Noorus vajabki just sõnu, sest neid saab pähe õppida, maha kirjutada ning koju kaasa võtta; mõtted selleks ei kõlbaks. Lisaks sellele ühtivad Hegeli filosoofia järelused protestantliku religiooni põhiseisukohtadega. Neid peetakse aga vankumatuks. Meeldiv on ju kuulda neidsamu arusaamu niivõrd kõrgelennulises ja sügavamõttelises esituses.

⁶ Vt Uues Testamendis (Mt 21, 12–13): “Ja Jeesus tuli pühakotta ja ajas välja kõik, kes pühakojas müüsid ja ostsid, ning lükkas kummuli rahavahetajate lauad ja tuvimüüjate pingid. Ja ta ütles neile: “Kirjutatud on: Minu koda hüütagu palvekojaks, aga teie teete selle röövlikoopaks!””

Mõttele, et Hegel polnud tõesti midagi väärt, leidis Schopenhauer kinnitust ka tema näokujus (füSIONOOMIAS). Ta oli nimelt veendunud, et inimese näost võib välja lugeda küllaltki palju tema vaimsete võimete kohta (tema kõlbelse iseloomu kohta on raskem selle järgi midagi öelda). Huuled kõnelevad ainult inimese mõtteid, nägu väljendab aga looduse mõtet. Nägu ei peta meid kunagi, kuigi sageli loetakse sealt välja seda, mida sinna pole kirjutatud. Nii väitiski Schopenhauer sarkastiliselt:

“Kui ärksa vaimuga kaasmaalastel tekib jälle tahtmine pidada üht keskpärast inimest (sks *Alltagskopf*) 30 aasta vältel geeniukses, siis ei soovita ma neil selleks valida säärase kõrtsmiku füSIONOOMIAGA inimest nagu Hegel, kelle näole oli loodus kõige selgema käekirjaga kirjutanud *keskpärasus*.” (Schopenhauer, Parerga ja paralipomena, lk 624.)

Maailm kui tahe ja kujutlus

Ükski filosoof ei alusta Schopenhaueri arvates tühjalt kohalt, vaid arendab edasi teiste filosoofide mõttekäike. Oma filosoofia allikatena viitas Schopenhauer Vana-India filosoofiale, Platonile ja Immanuel Kantile.

Eurooplased hakkasid Vana-India müütide, kirjanduse, filosoofia ja religiooniga tutvuma alles 18. sajandi lõpul. Esimesed tõlked olid paljuski puudulikud. Niisiis on Schopenhaueri seos Vana-India mõttetarkusega problemaatiline: ta võis sealt leida ideid, kuid jutt ei saa olla terviklikust arusaamisest.

Kant eristas *asja iseeneses* (sks *Ding an sich*) *asjast meie jaoks* (sks *Ding für uns*). Üks on see, milline on maailm tegelikult, teine aga see, millisena meie teda tajume. Me tajume maailma ajas ja ruumis ning avastame seal seaduspärasusi (muu hulgas ka põhjuslikke seoseid). Kõik see tuleneb Kanti kinnitusel inimõistusest enesest – asi iseeneses ei ole tegelikult selline. Inimesel oleksid just nagu mingid teoreetilised prillid ees, mistõttu ta tajub *asja iseeneses* just sellisena ja mitte teistsugusena. Kant ei väitnud aga, et see, mida meie nimetame maailmaks (*asjad meie jaoks*⁷), on vaid illusioon. Illusioonist võiksime rääkida siis, kui me teatavil tingimustel tajume midagi ebaadekvaatselt. Kanti arvates me ei saagi tunnetada *asja iseeneses*: meie tunnetus hõlmab ainult *asju meie jaoks* – seda, mida me nimetame maailmaks või looduseks.

Schopenhauer võttis omaks Kanti mõtte, et tuleb eristada *asja iseeneses* ning *asja meie jaoks*. Siiski on Kanti ja Schopenhaueri seiskohtades kaks erinevust.

Esiteks, erinevalt Kantist väitis Schopenhauer, et maailm sellisena, nagu me teda tajume, st *asi meie jaoks*, on illusioon. Ta viitas Vana-India filosoofias kasutatud võrdlustele:

⁷ Siin on tõesti sobilik rääkida ka mitmuses – *asjadest meie jaoks*. *Asjast iseeneses* rääkides sobib aga ainsus, sest *asja iseeneses* ei iseloomusta paljusust võimaldavad aeg ja ruum.

“See on maaja⁸, pettuse loor, mis katab surelike silmi ning paneb nad nägema maailma, mille kohta ei saa öelda ei seda, et ta on olemas, ega ka seda, et teda ei ole, sest ta sarnaneb unega, päikese peegeldusega liival, mis rändurile paistab veena, või köiejupiga, mis näib olevat madu.” (Schopenhauer, Maailm kui tahe ja kujutlus, I, lk 37.)

Objektide maailm näib meile muidugi sellisena, nagu ta on (kui *asjad meie jaoks*) – siin ei ole mingit üleüldist meelepettust (jättes kõrvale hallutsinatsioonid, purjusoleku jms). Seega võime oma meeli usaldada, kuid meie meeled ei anna õiget pilti sellest, milline on *asi iseeneses*, ning selles mõttes on *asi meie jaoks* illusioon. Tegelikult oli ju Kant samuti samal seisukohal, et meie meeled ei anna õiget pilti sellest, milline on *asi iseeneses*, kuid tema ei nimetanud *asja meie jaoks* illusiooniks.

Meeltega tajutava maailma olemasolu ei ole tõeline – see on vaid näiv ebapüsivuse, muutlikkuse tõttu.⁹ Schopenhauer oli koguni veendunud, et sellel, kellele inimesed ega asjad ei näi mõnikordki kummituste või varjudena, ei ole mingit soodumust filosoferida.

⁸ Maaja (sanskrit *māyā* < *mā* ‘mõõtt’) – India mütoloogias ja pärimuslikus filosoofias jumalusele või absoluudile omane maagiline ümberkehastumisvõime ja lummus, mille pärast tekib eksikäsitusi tema olemusest. Isikustatuna on Maaja tavaliselt jumala naispaariku (šakti), eeskätt Durga teisiknimesid. (EE 1992 *sub maaja*.)

⁹ Sellises veendumuses võib märgata Platoni mõju. Viimane õpetas, et tõeliselt on olemas ainult see, mis on muutumatu, hävimatu; meeltega tajutavad asjad on vaid ideede varjud (seda mõtet illustreeris nn koopamüüt).

Teiseks, erinevalt Kantist väitis Schopenhauer, et me võime siiski tunnetada ka asja iseeneses:

“Ma leidsin, et maailma tunnetamine ei piirdu ainult nähtumusega – me võime tunnetada ka maailma olemust.” (Schopenhauer, Sissejuhatus filosoofiasse, lk 62.)

Seda ei saa küll teha mõistuse või intellekti abil, sest viimane on mõeldud vaid nähtuste tunnetamiseks. Inimesel on aga veel n-ö sisemine tunnetus, võime süüvida iseenesesse. Ainult iseennast me saame tunnetada kaht moodi: meelte kaudu (analoogselt asjade tajumisega) ning n-ö sisemiselt. Viimasel juhul me kogeme ennast kui Taht. Seega tarvitseb Schopenhaueri arvates meil vaid süüvida iseendasse ning me mõistame, et meie olemuseks on Tahe. *Asi iseeneses*, mille tunnetatavust Kant eitas, ongi tegelikult Tahe:

“Asja iseeneses, maailma olemust ma nimetan selle järgi, mis on meile kõige tuntum – tahte järgi.” (Schopenhauer, Uued paralipomenad, lk 155.)

Mitte kõik filosoofid muidugi ei nõustu, et iseendasse süüvides leiame sealt Tahte. Võib-olla leiaksime sealt hoopis mõistuse või mõtlemise? Schopenhaueri meelest see nii ei ole: filosoofide viga seisneb veendumuses, et hävimatu, igavene inimeses peitub tema intellektis. Tegelikult on selleks igaveseks algeks Tahe.

Kas võib iseenda järgi otsustada, mis on maailma olemus? Võib-olla minu olemus ongi Tahe, kuid see ei tarvitse nii olla kogu maailma puhul.

Tegelikult oli Schopenhaueril siiski õigus (kui lähtuda tema teooriast) otsustada maailma olemuse üle enda järgi. Küsimus oli ju selles, mis on see *asi iseeneses* või maailm iseeneses (nimetatuna maailma olemuseks). *Asi iseeneses* ei jaotu ruumiliselt, teda ei iseloomusta aeg ega põhjuslikud seosed – nii väitis juba Kant ning Schopenhauer nõustus temaga. Järelikult *asjast iseeneses* (maailma olemusest) rääkides ei saa üldsegi jagada olemusi looma, inimese, Arthur Schopenhaueri, kivi jne olemuseks. Loomad, inimesed, Arthur Schopenhauer, kivid jne kui ruumiliselt ja ajaliseltselt piiritletud objektid on olemas üksnes nähtuste maailmas. *Asi iseeneses* on aga ühtne, ta ei jagune, tal ei ole algust ega otsa, mõõtmeid ega kestvust. Niisiis on maailma olemus avastatuna iseendas seesama olemus, mis ilmneb mujalgi nähtuste (Schopenhaueri arvates illusoorsetes) maailmas.

Maailm kui tahe

Tahe arvatakse olevat tavaliselt vaid inimestel ning äärmisel juhul ka loomadel, pidades silmas kas konkreetseid tahtmisi või tahtmisvõimet üldse. Kuid Schopenhauer mõistis Tahet teisiti ning arvas, et Tahe toimib ka seal, kus ei ole tunnetust. Tahte ja tunnetuse range eristamine on Schopenhaueri väitel tema filosoofia põhijoon.

Tahet on raske defineerida. Lihtsam on öelda, mis ta ei ole. See ei ole mingi vaim ega teadvus, tal ei ole mingit ratsionaalset eesmärki (sest muidu oleks teda õigem nimetada Jumalaks). Schopenhaueri maailm on eesmärgitu. Tahe on pime. Looduses (st meie tajutavas illusoorsetes maailmas) ilmneb sihipärasus (kuigi mitte teadlik) ning

see kinnitab Schopenhaueri veendumust, et maailmas objekteerub¹⁰ üks ja sama Tahe. Ning just seetõttu olekski põhjust rääkida Tahtest suure tähega: on ju üks ja ainus Tahe, mida ei tohiks segi ajada inimesel konkreetsel ajahetkel tekkiva tahtmisega (nt praegu tahan süüa).

Tahte objekteerumise kõrgeimal tasandil tuleb mängu ka mõistus. Sellega kaasnevalt kaovad kindlus ja eksimatus, mis iseloomustasid anorgaanilist maailma, kus valitses range seaduspärasus. Loomad eksivad Schopenhaueri arvates just intellekti sekkumise tõttu. Nad pole küll võimelised mõtlema ranges tähenduses, st abstraktselt, mõisteid kasutades, neil ei ole refleksiooni, kuid intellekt on neil siiski.

Sellest, et Tahe ilmneb ka loomade tegevuses, annavad tunnistust nende instinktid. Loomadel ei ole ettekujutust eesmärgist, mille nimel nad tegutsevad. Aastavanusel linnul pole mingit arusaama munadest, mille jaoks ta punub pesa, noorel ämblikul saagist, mille jaoks ta koob võrku jne. Ka inimese füsioloogilised protsessid, mida ei juhi teadvus (seedimine, vereringe, kasvamine jne), on Tahte ilmingud. Tunnetus on Tahte abivahend ning tekib alles siis, kui selleks on vajadus. Näiteks ei tunneta taimed maailma, nad vaid reageerivad ärritustele. Loomadeski säilib madalam funktsioneerimisviis, kuid lisandub käitumine motiivide alusel.

¹⁰ Tahe objekteerub, st tahe ei ilmne nähtuste maailmas mitte puhtal kujul, vaid ikka mingite objektide (kivide, inimeste, puude, vee jne) kaudu.

Tahe objektiviseerub ka elutus looduses looduses. Schopenhauer selgitas seda järgmiste näidetega: vesi voolab allapoole, magnet pöörduv alati põhja ning tõmbab ligi rauast esemeid, kehad langevad raskusjõu mõjul jne – kõik need on Tahte ilmingud. See, et jõud, mis tõmbab kivi maa poole, on olemuselt Tahe, ei tähenda siiski, et kivil oleks teadlik motiiv liikuda. Looduses toimib Tahe väga seaduspäraselt ning seda on lihtne märgata, kuid inimese puhul näib leiduvat kohta ka meelevaldsusele. Inimesed ei ole ühesugused ning ka loendamatud pisiasjad mängivad tegudes rolli. Tegelikult ilmneb nii looduses kui ka inimeses üks ja seesama Tahe.

Toodud näidete kõrval ei tohi aga unustada, et Tahe ehk *asi iseeneses* nähtub meile ka kivi, Päikese, õunapuu, minu keha, arvuti jt selliste (illusoorsete) objektidena. Tahte ilmingud ei pea olema tingimata dünaamilised (keegi tegutseb või miski voolab vms).

Maailm kui kujutlus

Schopenhaueri peateos on “Maailm kui tahe ja kujutlus”. Maailmast rääkides tuleb eristada selle sõna **kahte tähendust**.

Esimene (tavapärane) tähendus: maailm kui kõik see, mis nähtub meile kogemuses (*asi meie jaoks*, kui kasutada Kanti terminoloogiat):

“Maailm on minu kujutlus – see tõde kehtib iga elusa ning tunnetava olendi puhul, kuigi ainult inimene võib seda endale teadvustada.” (Schopenhauer, Maailm kui tahe ja kujutlus, I, lk 31.)

Teine (tavatum) tähendus: maailm iseendas (*asi iseeneses*), väljaspool inimtunnetust või ükskõik millise teise olendi tunnetust.

Inimene on üksnes iseenda jaoks nii Tahe kui ka kujutlus, teised on aga ainult kujutlused (seepärast ongi igaühe jaoks tähtsam tema isiklik heaolu). Seepeale võime küsida: kas on veel teisi minusarnaseid inimesi?

Eitav vastus tähendaks **solipsismi**¹¹. Schopenhauer leidis, et solipsismi ei saa kuidagi ümber lükata, kuid tõsise veendumusena võib niisugust maailmavaadet kohata ainult hullumajas, ning siis ei ole selle vastu tarvis mitte niivõrd argumente, kuivõrd ravi. Schopenhauer arvas, et solipsismiprobleemi ei tarvitse üldse lahendada: see on kui väike piiripealne kindlus, mida ei õnnestu vallutada, kuid mille garnison ei saa ka ialgi väljuda – nii et me võime sellest lihtsalt mööda minna.

Meenutame, et maailm iseeneses (*asi iseeneses*) on Tahe, kuid maailmaks tavapärasel tähenduses me nimetame seda, millisena see *asi iseeneses* meile nähtub. Viimane on tõesti meie kujutlus. Kuid see kujutlus on arvatavasti kõigil inimestel ühesugune – nii et hoolimata sellest, et Schopenhauer nimetas maailma (kui kujutlust) illusoorseks, ei tähenda see sugugi, et igaühel on tema isiklik luul. Tegelikult on inimeste kujutlustes palju ühist, mida tõendab seegi, et nad on võimelised omavahel suhtlema. Samas on tõsi ka see, et **tegelikult elame kõik siiski erinevates maailmades**: röömsameelne

¹¹ Solipsism (ld *sōlus* ‘ainus’, ld *ipse* ‘ise’) on seisukoht, et ainult **mina** olen olemas, kõik muu on vaid **minu** kujutlus.

inimene elab teistsuguses maailmas kui kurvameelne, ühele näib maailm talutavam kui teisele. Maailm iseeneses ei ole aga ei talutav ega mittetalutav – niisuguseks teevad selle meie mõtted. Nii saabki selgitada arusaama, et maailm on kujutus. Schopenhauer viitas seda laadi arutlustes ka Epiktetosele, kirjutades:

“Mitte see ei tee meid õnnelikuks või õnnetuks, mida asjad objektiivselt ning tegelikult on, vaid see, mis nad on meie jaoks, meie käsituses.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 16.)

Ent see ei ole veel kõik, mida Schopenhauer oma väitega *Maailm on kujutus* öelda tahtis. Ta oli nimelt sellest tulenevalt veendunud, et ilma (tajuva, tunnetava) subjektita ei ole objekti. Konkreetsemalt öeldes: kui ei oleks ühtegi olendit, kes tajuks, siis ei oleks ka laudu, toole, metsi, kive, maad jne. Selles mõttes on Schopenhauer sarnane Berkeley'ga, kelle järgi *olemas olla* tähendas (asjade puhul) *olla tajutav*.

See võib näida paradoksaalne ning paljud kindlasti arvavad, et kui kaoksid kõik tajuvad olendid, siis taevas ja maa, päike, kuu ning tähed jääksid alles. Schopenhaueri seisukohalt see nii ei ole ning sellega nõustuks isegi Kant. Taevas, maa, päike, kuu ja tähed on objektid, mis eksisteerivad ajas ning ruumis. Aeg ja ruum on aga tunnetuse vormid. Kui inimese mõistus oleks teistsugune, siis tajuksime maailma teistsugusena. Loomad võib-olla tajuvadki maailma hoopis teistsugusena (kuigi Schopenhauer ei näi sellega nõustuvat) ning ei jaga seda sugugi asjadeks ja omadusteks jne. Kui nüüd kaoksid inimesed (ja teised olendid), kes tajuvad maailma ajaliste ja ruumiliste objektidena, siis kaoksid ka ajalised ning ruumilised objektid, st taevas, maa jne.

Me ei tunne mingit taevast ega maad muidu kui ainult kujutlustena. Nii nagu ärkamine hävitab unenäomaailma, nii hävib ka maailm, kui hävitada intellekt, väitis Schopenhauer. Maailm (esimeses tähenduses) eksisteerib ainult kui meie (ja kõigi loomade) kujutus. Kujutus saab aga olla vaid kellegi kujutus. Seega, kui poleks kedagi, kes kujutleks, siis poleks ka maailma kui kujutlust. Igaks juhuks lisas Schopenhauer:

“Palun ärge arvake, et see on nali: ma räägin seda täiesti tõsiselt.” (Schopenhauer, Sissejuhatus filosoofiasse, lk 57–58.)

Inimene ja surm

Kui lähtuda Schopenhaueri õpetusest, siis tuleb välja, et surma pole põhjust karta. Nii on arvanud teisedki filosoofid, näiteks Sokrates ja Epikuros.

Hirm surma ees on irratsionaalne, sellel ei ole mingeid ratsionaalseid õigustusi. Hirm tuleneb pimedast elutahtest. Schopenhaueri arvates tunnevad ka loomad hirmu surma ees – järelikult ei lähtu see mingitest teadmistest. Loom ei mõtle surmale ning hoidub sellest ainult instinktiivselt, inimesele teeb aga surm muret.

Nii nagu meie olemasolu tingis illusoorne kirm himurust rahuldada, nii hoiab meid elu küljes kinni illusoorne hirm surma ees. Kui oleks olemas ainult tunnetav (st ilma tunnete ja kirgedeta) olend, siis ei oleks surm tema jaoks mitte lihtsalt neutraalne nähtus, vaid lausa soovitud. Inimene aga ei ole selline. Seepärast polegi hirm surma

ees kadunud, kuigi filosoofid on mitut moodi tõestanud, et surmas ei ole midagi halba. Selle hirmu juured ei peitu mitte tunnetuses, vaid Tahtes.

Kui arutleda surma üle, st kutsuda inimesi üles tuginema mõistusele, siis tuleb välja, et surmas pole midagi hirmsat, et surma pole põhjust karta. Brahmanism ja budism õpetavad inimest surmale rahulikult mõtlema. Seepärast valitsebki Indias Schopenhaueri väitel surma suhtes selline rahu ja ükskõiksus, millest Euroopas pole aimugi. Schopenhauer esitas kolm argumenti, mis peaksid veenma, et surma pole tarvis karta.

Esimene argument: kui see, mis meid surmas hirmutab, on mõte mitteolemisele, siis peaksime õudust tundma ka sellele ajale mõeldes, mil meid veel ei olnud. Mitteolemine pärast surma ei erine mitteolemisest enne sündi. Mõodus terve igavik, enne kui me sündisime, aga see ei häiri meid. Miks peaks meid siis häirima mõte sellele, et meie olemasolule järgneb jällegi terve igavik, mil meid ei ole?

Aga võib-olla tekkis soov olemas olla sellest, et saime näha, mis see on? Kindlasti mitte – pigem tekitab see tülgastust olemasolu vastu, arvab Schopenhauer. Isegi lootus surematusele seostub ju alati lootusega mingile paremale maailmale (seega pole nn maine maailm küllalt hea).

Teine argument: igasugune kurjus nii nagu iga hüvegi eeldab olemasolu ning teadvust; viimane lakkab koos eluga. Teadvus kaob ka minestuse ja une puhul. Teadvuse kaotamine on meile hästi tuttav ning me teame, et selles ei ole midagi halba. Teadvuse

kadumine on samuti vaid hetk. Niisiis pole ei suremise momendis ega surmas midagi halba.¹²

Kolmas argument tuleneb Schopenhaueri enda õpetusest. Sünd ja surm on seotud vaid ajalise-ruumilise nähtumuse maailmaga, st illusoorse maailmaga. Seega ei puuduta sünd ega surm midagi elavat n-ö olemuslikul tasandil. Seda argumenti saab selgitada kaht moodi.

Esiteks meenutame, et Schopenhauer (nii nagu Kantki) eristas *asja iseeneses asjast meie jaoks*. Surmaga kaob indiviid, st ajalise-ruumiline objekt. Ent sellised objektid kuuluvad ju nähtumuse maailma – maailm iseeneses (*asi iseeneses*), st Tahe, ei kao kuhugi. Surmaga kustub konkreetne elu, kuid jääb elu printsip, mis selles konkreetsetes elus väljendus. Kui keegi tapab sääse, siis on selge, et ta ei tapnud *asja iseeneses*, vaid ainult nähtumuse.

Et maailm kui kujutlus on Schopenhaueri järgi illusioon, siis on ka indiviidi elu ja surm illusioon. Ta viitas seejuures nn Elea koolkonna filosoofidele¹³, kes väitsid, et tegelikult pole ei tekkimist ega hävimist. Ajalugu on Schopenhaueri arvates nagu kaleidoskoop, mis iga pöörde korral näitab uut konfiguratsiooni, kuigi meie silme ees on ikka üks ja seesama kaleidoskoopi täitev klaasipuru. Sama võiks

¹² Epikuros arutles nii: kui oleme meie, pole veel surma, kui aga on surm, pole enam meid.

¹³ Elea koolkond – kreeka filosoofiakoolkond 6.–5. saj eKr. Koolkonna rajajad ning nimekamad esindajad Xenophanes, Parmenides ja Zenon elasid Eleas.

öelda indiviidide kohta – need on kui klaasipuru erinevad konfiguratsioonid. Tekkimine ja hävimine ei puutu asjade olemusse. Mis indiviidi jaoks on uni, seda on Tahte kui *asja iseeneses* jaoks surm.

Jõud, mis kunagi pani liikuma mingi praeguseks kadunud elu, on seesama, mis ilmneb mõnes teises (nt praeguses) elus. Schopenhaueri arvates tõendab seda ka sündide ja surmade faktiline seos: kui 14. sajandil tegi must surm Euroopas laastamistööd, siis järgnes sellele eriliselt suur sündimus; sagedased olid ka kaksikud. Sündide ja surmade arv muutuvad alati proportsionaalselt. Iga sündinud inimese elu on ostetud kellegi vanaduse ja surma hinnaga. Inimese olemise juured on tema liigis.

Oma individuaalsuse säilimist on niisiis mõttetu nõuda, sest see kompenseeritakse teiste indiviididega (raske on muidugi nii umbisikuliselt mõelda). Samamoodi on mõttetu nõuda oma keha mateeria säilimist, mis pidevalt asendub uuega. Schopenhaueri arust on surnuid palsameerida niisama mõttetu kui säilitada oma väljaheiteid.

Enese mittetundmises on inimesed Schopenhaueri meelest sarnased puulehega, mis sügisel maha langedes muretseb oma huku pärast ning ei leia rahuldust lootuses uuele tärkamisele. Ta mõtleb, et see pole ju enam tema. Rumal leht! Kust võiksid ilmuda siis uued lehed?

Enamiku inimeste individuaalsus on lisaks sellele veel niivõrd tühine ja haletsusväärne, et neil poleks midagi kaotada:

“Mind ajab naerma, kui kuulen, et need nn inimesed nõuavad veendumult ja kindlalt oma haletsusväärse individuaalsuse igavest jätkumist.” (Schopenhauer, Uued paralipomenad, lk 217.)

Schopenhaueri õpetus on küllaltki lähedane metempsühhoosile (kr *metempsychosis* ‘hingede rändamine’), st veendumusele, et surematu hing kehastub erinevates olendites. Schopenhaueri arvates võiks tema õpetust nimetada siiski pigem palingeneesiks (kr *palin* ‘uuesti’, kr *genesis* ‘teke’). See olevat kooskõlas ka budismi esoteerilise¹⁴ õpetusega. Schopenhaueri väitel on see õpetus enamiku budistide jaoks liiga peenekoeline ning seepärast pooldavad nad mingi surrogaadina metempsühhoosi õpetust.

Teiseks, tõmmanud paralleeli Platoni õpetusega ideedest kui muutumatutest, hävimatutest olemustest, väitis Schopenhauer, et iga indiviid n-ö jätkab olemasolu oma liigis. Inimene sureb, kuid inimeseidee ei kao. Tõeliselt on olemas ju vaid see, mis on muutumatu, st ideed, nagu väitis ka Platon. Järelikult pole ükski indiviid kunagi tõeliselt olemas olnudki. Kõik indiviidid väljendavad vaid teatavat muutumatut liigiideed. Seepärast ongi Schopenhaueri arvates arutu oletada, et näiteks praegu eksisteeriv kass on täiesti teine kui 300 aastat tagasi elanud kiisu. Tuhanded koerad pidid surema, enne kui järg elada jõudis konkreetse koera kätte, kuid nende tuhandete surm ei teinud midagi koeraideele.

¹⁴ Esoteeriline (kr *esōterikos* ‘sisemine’) – ainult kitsale ringile, pühendatuile mõeldud; vastandsõna on *eksoteeriline* (kr *exōteros* ‘väline’).

Surm on liigi jaoks sama mis uni indiviidi jaoks (sellesama võrdluse toel selgitas ta ka indiviidi surma ja Tahte vahekorda).

Schopenhauer selgitas oma mõtet veel järgmise analoogia abil. Kose veevool ja tekkiv vaht muutuvad pidevalt, kuid vikerkaar selle kohal ei muutu. Nii jääb muutumatuks ka idee, st elusolendite liik. Just nimelt idees, st liigis peituvadki elutahte tõelised juured. Näiteks on lõvid, kes sünnivad ja surevad, nagu veevoolust tekkiv vaht. Lõvidus, lõviidee sarnaneb aga püsiva vikerkaarega kose kohal. Seepärast omistaski Platon tõelise olemasolu ainult ideedele, st liikidele; indiviidide osaks on aga tekkimine ja hävimine.

Indiviid ja liik

Elutahe ilmneb indiviidi suhtes kui nälg ja hirm surma ees, liigi suhtes aga kui suguintinkt ning kirglik hoolitsus järeltuleva põlve eest. Loodus on huvitatud liigi säilimisest, indiviidide hukkamise suhtes on ta ükskõikne. Indiviidid on vaid vahend, liik aga eesmärk. Sellest tulebki kontrast: loodus on kokkuhoidlik küsimustes, mis puudutavad indiviidi, kuid pillav, kui jutt on liigist. Vanuses, mil indiviid on veel võimeline andma järelkasvu, on tema organism tugevam: haavad paranevad kiiresti ning haigustest saadakse kergesti jagu. Kui aga võime anda järelkasvu kahaneb, nõrgeneb ka organism, sest looduse silmis kaotab see indiviid väärtuse.

Armastus kui looduse praktiseeritav pettus

Igasuguse armumise allikas, kui ülevana ta ka ei tunduks, on Schopenhaueri arvates ikka vaid suguintinkt. Peale armastuse elu vastu on suguintinkt üldse olemise kõige võimsam vedru. Eesmärk on järelpõlve loomine, täpsemalt – teatavate omadustega indiviidide sünd. Seda tõendab Schopenhaueri meelest tõsiasi, et armastuse puhul on kõige tähtsam füüsiline külg, mitte aga vastastikune kiindumus. **Laps saab isalt iseloomu, emalt intellekti** ning kahepeale kokku kehaehituse.

Egoism on inimestes niivõrd sügavalt juurdunud, et kui on tarvis inimest ajendada midagi tegema, siis on kõige kindlamad stiimulid tema egoistlikud eesmärgid. Suguintinkt on tegelikult liigi heaolu teenistuses, kuid inimesele näib, et tänu sellele instinktile avaneb tal võimalus naudinguteks. Inimene, hoolitsedes järelkasvu eest, tegutseb samuti liigi huvides ning võib seejuures koguni kahju kannatada. Loodus saavutab oma eesmärgid mõlemal juhul vaid sel teel, et petab indiviidi illusiooniga, nagu teeks too midagi iseenda heaolu nimel, mis tegelikult on vaid liigi huvides. Näiteks on rasedatel eriline isu sellepärast, et embrüo jaoks on tarvis teatud aineid. Nii muutub toit, mis selliseid aineid võiks anda, naise silmis maitsvaks.¹⁵

¹⁵ Kuid mõni last kandev naine ju suitsetab ja tarvitab alkoholi, mis kahjustab loodet – siin on loodus tõenäoliselt midagi kahe silma vahele jätnud.

Nagu näeme, on armastus looduse praktiseeritav pettus: ilma kiimalisuseta sureks inimsugu Schopenhaueri arvates üldse välja. Loodus kasutab instinkte seal, kus indiviid ei ole võimeline mõistma oma tegude eesmärke või ei nõustuks nende poole püüdema. Seepärast ongi instinktid omased eelkõige madalamatele olevustele. Inimestel on vähem instinkte kui loomadel ning isegi need vähesed võivad kergesti moonduda.

Mehed, naised ning abielu

Mees on oma loomuselt armastuses püsiv, naine aga püsiv. Mehe armastus jaheneb tunduvalt pärast seda, kui ta saab rahulduse, naise armastus aga ainult tugevneb sellest momendist. See tuleneb Schopenhaueri arvates sellest, et loodus on huvitatud liigi olemasolust ning järelkult võimalikult suuremast paljunemisest. Mees võib saada aasta jooksul enam kui saja lapse isaks, kui tal vaid oleks nii palju naisi; naine saab aga aastas sünnitada ainult ühe korra. Seepärast vaatabki mees teisi naisi, naine on aga kiindunud ainult ühesse mehesse, sest loodus paneb ta muretsema järelpõlve toitja ning kaitsja pärast. Seetõttu on meeste **abielutruudus** Schopenhaueri arust kunstlik, naiste oma aga loomulik. Sellest tulenevalt mõistetakse meeste abielurikkumist vähem hukka kui naiste oma.

Inimese välimus võib küll põlvkondade vahetudes muutuda, kuid inimese üldine tüüp jääb samaks. Sellest tulenebki ilumeel, mis mõjutab suguinstinkti. Ilma ilutundeta muutuks viimane jälgiks vajaduseks. Just selle pärast eelistab igaüks kõige ilusamaid

isendeid, st niisuguseid, kelles liigi loomus väljenduks kõige puhtamalt. Seejärel otsitakse neid omadusi, mida endal ei ole. Näiteks tõmbavad lühikest kasvu mehi suurekasvulised naised, blondiinid armastavad brunette jne.

Meeste jaoks on tähtis naiste vanus. Alla 18- ning üle 28aastane naine ei saa Schopenhaueri meelest olla veetlev. Noorus ilma iluta võib olla veetlev, kuid ilu ilma nooruseta mitte iialgi. Alateadlikult juhinduvad mehed seejuures perspektiivist saada lapsi. Tähtis on ka tervis ning kehaehitus. Naise iseloom ei ole mehe jaoks oluline. Seepärast ongi nii paljud Sokratesed olnud abielus oma Xantippedega. Intellektuaalsed omadused on aga naiste puhul tähtsad, sest laps pärib need emalt. Abielu sõlmides võib inimene muidugi oluliseks pidada muidki asju, kuid jutt on kirglikust armastusest, mitte targast abielust.

Abielu on omamoodi lõks, mille loodus meestele seab. Loodus on naise teinud selliseks, et ta mõne aasta jooksul suudab kõita mehe kujutlusvõimet niivõrd, et see ilma sunduseta võtab endale kohustuse muretseda tema eest kogu ülejäänud elu.

Schopenhaueri arust ei saa need alateadlikud eelistused, millest juhinduvad naised, olla meestele muidugi niisama hästi tuttavad. Üldiselt võivat väita, et naised eelistavad mehi vanuses 30–35, näo ilu ei pea nad tähtsaks (näo pärandavad nad lapsele ise); füüsiline tugevus ja mehisus on seevastu väga olulised. Naine võib armastada inetut meest, kuid mitte kunagi ebamehist meest, sest mehisust ei suudaks naine lapsele anda. Intellektuaalsed võimed ei ole naiste jaoks meeste puhul tähtsad. Abielu ei sõlmita teravmeelsete vestluste jaoks, vaid laste sündimise nimel. Abielu on südamete,

mitte mõistuste liit. Kui naine ütleb, et ta armus mehe mõistusesse, siis on see kergemeelsus, naeruväärne fantaasia või väljasuremisele määratud olevuse anomaalia. Niisiis on täiesti normaalsed abielud, kus mees on jõhker ja piiratud mõistusega, naine aga haritud ja peenetundeline. Muidugi võib juhtuda ka vastupidist: mees on geenius, aga naine rumal.

Iga inimene teeb alateadlikult sellise valiku, mis on **kasulik liigile**, kuigi jääb mulje, et silmas peetakse vaid isiklike naudinguid. Tegelikult ei tegutse armunu mitte enda, vaid kolmanda huvides, kes peab veel sündima. Just see püüdlus mitte isiklike eesmärkide poole annabki kirglikule armastusele ülevuse, tehes ta poesia vääriliseks. Armastusabielud on seetõttu tavaliselt õnnatud: praegune põlvkond tuuakse neis ohvriks tulevale põlvele. Arvestusabielud on küll õnnelikumad, kuid oma loomuvastasusega tekitavad teatavat põlgust.

Schopenhaueri pessimism

Schopenhaueri pessimismi (ld *pessimus* 'halvim') võib kokku võtta kahe väitega: maailm tervikuna on võimalikest halvim ning iga indiviidi jaoks oluks parem jääda sündimata.

Optimismi kriitika

Pessimismi vastand on optimism (ld *optimus* 'parim') ning sellise maailmavaate tuntud esindaja oli Saksa filosoof Leibniz (1646–

1716). Tema arvates elame võimalikest maailmadest parimas. Leibniz uskus Jumala tarkusesse, headusesse ning kõikvõimsusesse. Optimistlik filosoofia oli Schopenhaueri ajal enesestmõistetav ning selle kritiseerijaid ei võetud lihtsalt kuulda. Sellest tuleneski, et ta nii kaua ei leidnud tunnustust.

Leibnizi optimismi kriitika võib jagada kaheetapiliseks.

Esiteks näitas Schopenhauer, et me ei ela parimas võimalikest maailmadest. Ta ütles koguni, et me elame halvimas (reaalselt) võimalikus maailmas.

Teiseks väitis Schopenhauer, et optimism ei ole mitte ainult väär, vaid inimestele isegi ohtlik maailmavaade, sest see tekitab maailma suhtes liiga positiivseid ootusi, mis lõpevad suure pettumusega.

Meie maailm on halvim võimalikest

Optimistid kujutavad elu mingi kingitusena. Schopenhaueri arvas, et kui meile oleks varem antud näha seda kingitust, siis oleksime meelsasti temast keeldunud. Ega ilmaasjata üllatanud Lessingit¹⁶ oma poja mõistus, kes mitte kuidagi ei tahtnud maailma sündida, ning lõpuks, kui ämmaemand oli ta jõuga ilmale toonud, lahkus siit ilmast kohe.

Usk, nagu elaksime selleks, et olla õnnelikud, on suur eksimus. Tegelikult õpetab iga hetk meid, et maailm ei ole üldsegi kohanenud selleks, et teha meid õnnelikuks. Leibnizi sofistlikele

¹⁶ Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) – Saksa valgustaja.

arutlustele, mis pidid näitama, et meie maailm on parim, võib Schopenhaueri väitel vastandada tõestuse, et meie maailm on halvim võimalikest. Võimalikuks ei tule pidada siinkohal mitte fantaasia vilju, vaid **reaalselt võimalikke maailmu**. Kui maailm oleks veel halvem, siis ei saaks ta enam tegelikult eksisteerida. Välja võib küll mõelda hullema maailma, kuid selline ei saaks tegelikult olemas olla.

Meie maailm püsib vaevu: mõelgem vaid maaväriinatele, vulkaanipursetele ning teistele katastroofidele. Niivõrd vähe on tarvis, et häviks kogu Päikesesüsteem, leviks haigused. Just seetõttu, et oht on alati reaalne, ongi vaja nii suurt järelkasvu. Vastasel juhul häviksid ka elusolendite liigid. Inimeste (ja loomade) elu kulgeb pidevas võitluses olemasolu eest ning igal sammul varitseb meid hädaoht:

“Me oleme kui lambatalled, kes hullavad aasal sel ajal, kui lihunik valib välja ühe või teise, sest õnnelikel päevadel me ei aima, milline õnnetus on saatusel meie jaoks varuks – kas haigus, jälitamine, vaesumine, invaliidistumine, pimedaks jäämine, hullumeelsus vm.” (Schopenhauer, Parerga ja paralipomena, lk 636.)

Kust mujalt võttis Dante¹⁷ materjali oma põrgu jaoks, kui mitte tegelikust maailmast? Kui tal oleks tekkinud mõte kujutada taevast

¹⁷ Vihje itaalia luuletaja Dante Alighieri (1265–1321) “Jumalikule komöödiale”, mis kujutab inimese elu pärast surma.

ja õndsust, siis oleksid tekkinud ületamatud raskused, sest meie maailmast ei leidnuks ta selle jaoks mingit materjali.

Iga inimese elu on tervikuna võttes tragöödia, kuid üksikasjades komöödia. Tavalised inimesed, kellest maailm kihab, on üldjuhul rahuloleva ilmega. Valitute näol on aga rahulolematust. Esimesed just nagu aimavad, et nende saatus on vastavuses nende väärtusega. Teised leiavad aga, et nad vääriskid paremat saatust.

Tegelikke olusid silmas pidades oleks igale inimesele parim saatus üldse mitte sündida.¹⁸ Mõnikord räägitakse, et meilt nõutakse kord aruannet oma elu iga tunni kohta. Pigem oleks meil õigus nõuda aruannet selle kohta, miks meid jäeti ilma endisest rahust ning tõugati sellisesse õnnetusse, raskesse ja haletsusväärseesse seisundisse.

Optimism on ohtlik maailmavaade

Optimism ei ole ainult väär – see on ka hukatuslik. Optimist kujutab elu meeldivana, just nagu oleks elu eesmärk inimese õnn. Seetõttu arvab igaüks, et tal on õigus õnnele ja naudingutele. Kui nüüd juhtub, et need talle osaks ei saa (aga see on tüüpiline), siis tunneb

¹⁸ Selles väites peitub paradoks, millele viitas inglise filosoof Bertrand Russell (1872–1970): “Kõik teavad lugu kahest pessimistlikust filosoofist, kellest üks hüüatas: “Kui palju suurem õnn oleks olnud üldse mitte sündida!”, mille peale teine ohates vastas: “Tõepoolest! Aga niisugune õnn langeb ju osaks nii vähestele.”” (B. Russell, Teadvus ja mateeria. – B. Russell, Valik esseid. Tallinn, 1994, lk 256–257.)

inimene end solvatuna. Leibnizi optimism on Schopenhaueri seisukohalt süd ametu maailmavaade, kibe pilge inimkonna väljendamatute kannatuste üle. Palju õigem oleks näha elu sisu töös, puuduses ja muredes, mis lõpevad surmaga. Kui me mõistame, et kannatus on elu paratamatu koostisosa, siis võime muutuda stoiliselt apaatseks ning kõike kergemini taluda, kuigi seda suudavad vähesed. Miski ei ole Schopenhaueri arvates sobivam kannatlikkust ja rahu sisendama kui budistlik mõte, mida ta soovitab igaühel korrata neli korda päevas:

“See on sansaara¹⁹, himuruse ja ihade maailm, ning seetõttu sündimise, haiguse, vananemise ja suremise maailm; see on maailm, mida ei peaks üldse olemas olema. Ning see siin on sansaara rahvas. Mida paremat võikski üldse loota?”
(Schopenhauer, Parerga ja paralipomena, lk 648.)

Elu on niisiis ettevõtmine, mis ei tee tasa isegi kulusid. Meie olemasolule pole Schopenhaueri kinnitusel võimalik leida mingit muud eesmärki kui mõista, et parem oleks mitte eksisteerida.

Veendumus, et maailm ning järelikult ka inimene on midagi sellist, mida ei tohiks olemas olla, võib muuta meid üksteise suhtes heatahtlikuks. Mida siis ikka oodata olendilt, kes on sellistesse tingimustesse pandud? Sellest seisukohast lähtudes oleks õigem teineteise poole pöördudes kasutada väljendit **kaaskannataja** (sks *Leidensgefährte*), mitte aga *mu härra, sir* vms. See kõlab küll

¹⁹ Sansaara on budismi seisukohalt sünni ja surma ring, põhjuse-tagajärje lõputu ahel.

imelikult, kuid vastab täiesti tegelikule olukorrale ning juhib mõtted sallivusele, kannatlikkusele, heatahtlikkusele, ligimesearmastusele, mida me kõik vajame.

Leibnizi “Teodiikel” ei ole Schopenhaueri arvates mingit muud tähtsust kui ainult see, et ta andis Voltaire’ile ainet surematu “Candide’i” kirjutamiseks.²⁰ Leibnizile endalegi ootamatult leidis kinnitust tema enda argument, mille abil ta õigustas kurjuse olemasolu maailmas: mõnikord kaasneb kurjusega midagi head. Voltaire vihjas, et optimismile vastupidise seisukoha pooldamiseks tarvitseb ainult olla siiras.

Elu on balansseerimine kannatuste ja igavuse vahel

Maailm on olemas, see on ilmne. “Tahaksin vaid teada, kellel on sellest mingit kasu,” küsis Schopenhauer. Inimesed on kui kellamehhanismid, mis on üles keeratud ning käivad – isegi teadmata, miks. Iga inimese elu on tema arvates üksnes **lakkamatu võitlus** – ülekantud tähenduses puuduse või igavusega ning otseses mõttes teiste inimestega.

²⁰ Voltaire (1694–1778) – Prantsuse kirjanik, filosoof ja ajaloolane. Oma teoses “Candide” naeruvääristas Voltaire Leibnizi teoses “Teodiike” väljendatud seisukohta, et meie maailm on parim võimalikest. Vt ka Voltaire’i “Filosoofilisi jutustusi” (Tallinn, 1979).

Loomad rahulduvad rohkem kui meie lihtsalt olemasoluga, taimed rahulduvad sellega täielikult, inimesed aga sõltuvalt oma nürimeelsusest. Looma jaoks on kannatused ja naudingud ainult olevikus, inimene mõtleb (refleksiooni tõttu) ka minevikule ja tulevikule ning see lisab nii kannatusi kui ka naudinguid. Inimene peab tähtsaks teiste arvamust (sellest tekivad ambitsioonid, autunne, häbi), mis on samuti täiendavate naudingute ja kannatuste allikas. Inimestel on muidugi ka intellektuaalsed naudingud, kuid kannatuste poolele lisandub nagu vastukaaluna igavus, mis on võõras loomadele – vähemalt loomulikus seisundis. Ainult kodustatult tunnevad kõige targemad loomad mõnikord igavust.

Hirmust igavuse ees tulenebki, et inimesed, kes teineteist üldsegi ei armasta, otsivad siiski teineteise seltsi ning see ongi seltskondlikkuse allikas. Igavuse vastu (nii nagu näljagi vastu) võideldakse koguni riiklikul tasandil, pakkudes (lisaks leivale) ka tsirkust. Igavuse peletamiseks on väljamõeldisedki head, nt usk deemonitesse, jumalatesse ning sellest tulenev palvetamine jms. Sellist igavuse peletamist võib Schopenhaueri väitel täheldada eelkõige nende rahvaste puhul, kes elavad sooja kliimaga maades.

Nii nagu puudus piitsutab enamasti lihtrahvast, piitsutab rikkaid igavus. Tööinimese jaoks sümboliseerib igavust puhkepäev, puudust nädala ülejäänud päevad. Kui kõik kannatused paigutati põrgusse, siis taeva jaoks ei jäänud midagi peale igavuse. Ka see tõendab, et meie elul ei olegi muid koostisosi kui kannatused ja igavus.

Enamik inimesi või isegi kõik on nii loodud, et nad ei saaks olla õnnelikud – ükskõik, millisesse maailma nad satuksid. Kui mingi

maailm vabastaks nad puudusest ja hädadest, siis piinaks neid igavus; kui vabastada nad igavusest, siis saaks nende osaks häda ja viletsus. Inimese õnne jaoks ei piisa paremasse maailma sattumisest. Selleks oleks tarvis põhjalikku muutust, seda, et inimene lakkaks olemast see, kes ta on. Minna teise maailma ja muuta kogu oma olemust – tegelikult on see Schopenhaueri filosoofiast lähtudes üks ja seesama.

Naudingud ei muuda elu elamisväärses

Kas elu siis naudinguid ei pakugi? Pakub küll, kuid neist ei piisa, et muuta elu elamisväärses. Seda argumenteeris Schopenhauer nelja moodi.

Esiteks, nauding on vaid kannatuse puudumine (selles mõttes negatiivne) ning seetõttu miski, mida me ei tarvitse märgatagi; valud seevastu annavad end ise tunda:

“.. iga nauding ning õnn on oma loomult negatiivne, valu seevastu aga positiivne.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 91.)

Me tunneme valu, kuid ei tunne valutust; tunneme muret, kuid ei tunne muretust; tunneme hirmu, kuid ei tunne ohutust. Kannatus annab endast ise märku, tema puudumist me aga ei märka – kui, siis ainult refleksiooni teel, st tahtlikult sellele mõeldes. Igavledes märkame aja kulgu, lõbutseades aga mitte. Elu kolm suurimat hüve – tervis, noorus ja vabadus – jäävad meile märkamatuks seni, kuni me neist osa saame. Me hakkame nende üle arutlema alles siis, kui oleme neist ilma. Seda, et mõned meie elupäevad on olnud

õnnelikud, märkame alles siis, kui asemele on tulnud õnnetus. See tõestab Schopenhaueri arvates, et me oleme kõige õnnelikumad siis, kui me seda kõige vähem märkame. Siit järeldeb omakorda, et kõige parem oleks üldse mitte eksisteerida.

Teiseks, iga nauding põhjustab vajaduse uute naudingute järele ning inimene ei lepi enam endise olukorraga. Kui pole võimalik neid vajadusi rahuldada, muutub elu kannatuseks. Siin tekibki omamoodi nõiarõng:

“R i k k u s sarnaneb mereveega: mida enam sellest juuakse, seda janusemaks muututakse. Sama kehtib kuulsuse kohta.”
(Schopenhauer, Elutarkus, lk 37.)

Tõesti, mida suuremad on naudingud, seda vähem tundlikud me nende suhtes oleme; tavapärane ei suuda meid enam rahuldada. Samas kasvab tundlikkus kannatuste suhtes, sest tavapärasest ilmajäämine põhjustab suuri kannatusi.

Kolmandaks, kannatusi on maailmas võrratult rohkem ning tegelikult piisaks ainuüksi kannatuste olemasolu faktist, et muuta elu eemaletõukavaks. Võrreldes erapooletult kõigi mõeldavate naudingute hulka, mida inimene võib oma elus kogeda, selle kannatuste hulgaga, mis võivad talle osaks saada. Ülekaal on kindlalt kannatuste poolel. Tegelikult on isegi liigne arvutada, mida on rohkem, kas naudinguid või kannatusi, sest ainuüksi kannatuste olemasolu fakt ise on juba otsustav. Schopenhaueri meelest tasuks elu ennast ära vaid siis, kui selles ei oleks kannatusi, sest ühtegi kannatust ei saa tasakaalustada ühegi naudinguga. Tuhat naudingut ei kaalu üles üht kannatust. See, et tuhandet inimesed upuvad

naudingutesse, ei võta ära kannatusi ühelt inimeselt. Samuti ei hävita minu praegune heaolu minu olnud kannatusi. Isegi kui kurjust oleks sada korda vähem, ikkagi jääb tõsiasjaks, et maailma olemasolu peaks meid pigem kurvastama kui rõõmustama, et parem oleks, kui teda ei olekski olemas.

Neljandaks, iga pisisasi võib teha inimese õnnetuks, kuid miski ei suuda teha inimest täiesti õnnelikuks. Mida ka ei räägitaks, õnneliku inimese kõige õnnelikum hetk on see, kui ta uinub, ning õnnetu inimese kõige õnnetum hetk see, kui ta ärkab. Sügav uni ilma unenägudeta on parem ükskõik millises õnneliku elu päevast – nii laskis Platon Sokratesel ütelda oma “Sokratese apoloogias”.²¹

Kannatuste vähendamise tee

Kui elu on niivõrd ebameeldiv, siis on surm muidugi soovitud sündmus. Kas inimene võib ka ise surmale kaasa aidata? Elult pole ju tõesti midagi oodata:

“Mida võiks oodata maailmalt, kus peaaegu kõik elavad vaid seetõttu, et pole veel suutnud enesetapuks meeiekindlust koguda.” (Schopenhauer, Uued paralipomenad, lk 236.)

²¹ “Kui mitte mingeid tundeid ei ole, siis pole see midagi muud kui uni, mille vältel ei näe isegi unenägusid; sel juhul oleks surm imepärase võit.” Nii olevat Sokrates arutlenud pärast tema surmamõistmist. (Platon, Sokratese apoloogia. – Platon, Pidusöök. Sokratese apoloogia. Tallinn, 1985, lk 185.)

Budismi põhitõdesid²² järgides väitis Schopenhauer, et elu on kannatus, mida põhjustavad soovid, elutahe. Selles, et me üldse midagi tahame, ongi meie õnnetus, sest tahtmisi ei saa kunagi lõplikult täita ja nii me olemegi kui oravad rattas:

“Iga täitunud soov on kui almus, mis säilitab kerjuse elu täna – selleks, et ta homme jälle nälgiks.” (Schopenhauer, Maailm kui tahe ja kujutus, I, lk 502.)

Kannatusi saame leevendada vaid **soovide vähendamisega**. Pühak lakkab midagi tahtmast, sest ta on veendunud, et soovide rahuldamisega ei saavuta inimene heaolu. Sellist inimest ei eruta miski, sest ta lõikas läbi kõik tahtmise niidid, mis sidusid teda maailmaga ahnuse, hirmu, kadeduse, raevu jms kujul ning paiskasid teda pidevates kannatustes siia-sinna. Rahulikult naeratades vaatleb ta selle maailma kummitusi, mis röövisid kunagi ta hingerahu. Praegu vaatab ta neid kui malenuppe pärast mängu, kui kõrvaleheidetud maskeraadikostüüme, mis teda möödunud karnevaliöö olid erutanud ja võlunud.

Kõik, mis **surub maha elutahet**, on Schopenhaueri arvates õigustatud. Õigesti teevad need, kes loobuvad järelkasvust kavatsusega vähendada elude arvu Maal. Tõesti targalt käitub see, kes otsustab kaine arutluse tulemusel nälgides kustutada eluküünla nagu brahmaan. Meeleheitel sooritatud enesetappu ei kiitnud Schopenhauer heaks. Säärane enesetapp ei ole Tahte eitamine.

²² Budismi neli üllast tõde on järgmised: elu on kannatus, kannatustel on põhjus, on võimalik lõpetada kannatused, on olemas tee kannatuste lõpetamiseks.

Eituse olemus on, et inimene loobub naudingutest, mitte aga kannatustest. Seevastu enesetapja tahab elada, kuid ei ole rahul tingimustega, milles ta elab. Seetõttu ei loobu ta elutahtest, vaid ainult elust, hävitades Tahte konkreetse ilmingu. Enesetapja sarnaneb Schopenhaueri arust haigega, kes ei taha lasta lõpetada alanud valulist operatsiooni, mis raviks ta terveks, vaid eelistab säilitada haigust.

Askeedi (pühaku) näljasurm on Schopenhaueri meelest hoopis midagi muud: selline enese suretamine ei tulene elutahtest. Saavutanud resignatsiooni, lakkab askeet elamast seetõttu, et ta lakkab tahtmast.

Pühaku vabatahtliku surma ja enesetapja surma eristamine ei ole vahest eriti mõistetav ning sellele on juhtinud tähelepanu ka Bertrand Russell:

“Seega on pühaku eesmärk läheneda mitteolemisele, mida mingitel põhjustel, mida Schopenhauer ei selgita, ei saavat teoks teha enesetapu teel. Raske on ka aru saada, mille poolest on selline pühak parem viinaninast. Võib-olla arvas Schopenhauer, et liiga sageli tuleb siiski ette ka kainenemist.”²³

²³ Russell, B. History of Western Philosophy. London, 1996, lk 726.

Kunst elada vähem õnnetult

Schopenhaueri teos “Elutarkus” on teistest märksa optimistlikum. Elutarkuseks nimetas ta kunsti elada võimalikult mõnusalt ja õnnelikult, st vähem õnnetult. Õnnelik on selline elu, mida võiks eelistada mitteolemisele.

Konkreetsemalt iseloomustas Schopenhauer õnne nõnda:

“Kui valutule seisundile lisandub veel igavuse puudumine, siis on maine õnn olulises saavutatud; ülejäänud on petekuju.”
(Schopenhauer, Elutarkus, lk 93.)

Kui soov ja selle täitumine ei järgne teineteisele liiga kiiresti või liiga aegamisi, siis vähendab see kannatused võimaliku miinimumini ning teebki elu õnnelikuks. Õnneliku inimese võib Schopenhaueri arvates ära tunda selle järgi, mis teda kurvastab: mida tühisem see on, seda õnnelikum on inimene. Kui inimene on õnnetu, siis ei märka ta üldse pisiasju – neid märgatakse ainult õnnelikuna.

Selleks, et olla õnnelik, peab inimene teadma, mille poole püüelda ning millest hoiduda. Sellega seoses eristas Schopenhauer inimese elu kolme tahku:

- 1) mis keegi on (tervis, jõud, ilu, temperament, intelligents, iseloom),
- 2) mida keegi omab (omand, valdused),
- 3) midainimesest arvatakse.

Mis keegi on?

Rääkides sellest, mis keegi on, rõhutas Schopenhauer jällegi, et maailm on tegelikult meie kujutus. See, millisena inimene maailma tajub (kujutleb), sõltub sellest, kes on ta ise:

“Alati on otsustav see, mis keegi on ja mida ta seega eneses omab, sest tema individualiteet saadab teda alati ja kõikjal ja temast on varjundatud kõik, mis ta läbi elab. [...] Raskeid õnnetusjuhtumeid kõrvale jättes on vähem otsustav see, mis kellelegi elus juhtub ning osaks saab, kui see, kuidas ta seda tajub, tähendab tema vastuvõtlikkuse laad ning aste igast vaatepunktist.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 14.)

“Mitte see ei tee meid õnnelikuks või õnnetuks, mida asjad objektiivselt ning tegelikult on, vaid see, mis nad on meie jaoks, meie käsituses.” (Sealsamas, lk 16.)²⁴

Schopenhauer rõhutas eriti **tervise** tähtsust:

“Üldse põhineb üheksa kümnendikku meie õnnest üksnes tervisel. Koos tervisega muutub kõik naudinguga allikaks; temata seevastu pole nauditav ükski väline hüve, olgu mis liiki tahes...” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 17.)

Tervise tähtsusest inimliku õnne jaoks saab aru igaüks. Schopenhaueri meelest on õnne jaoks väga oluline ka inimese **intelligents**. Vaimselt arenenud inimene ei pea igavuse

²⁴ Schopenhauer viitas siinkohal Epiktetosele.

peletamiseks osa võtma kõiksugu vastuvõttudest, teatrietendustest, väljasõitudest ega lõbustustest või mängima kaarte, st ta ei pea muretsema selle pärast, mida ajaga peale hakata:

“Tavalised inimesed mõtlevad aja veetmisele; kes mingisugust talenti omab, see mõtleb aga kasutamisele.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 22.)

Vaimurikkusel on veel seegi hea omadus, et ta hoiab ära mõttetud teod, mida muidu tuleks hiljem kahetseda:

“Seesugune intellektuaalne elu ei kaitse ainult igavuse, vaid ka selle kahjulikkude tagajärgede eest. See muutub nimelt kaitsevalliks halva seltskonna ja paljude hädaohtude, õnnetuste, kaotuste ja raiskamiste vastu, millesse satutakse, kui otsitakse õnne ainult reaalsest maailmast. Nii näiteks pole minu filosoofia mulle iial midagi sisse toonud, aga ta on mulle paljugi säästnud.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 29–30.)

Schopenhaueri arust võib öelda, et mida rohkem on kellelgi vaimsust, seda vähem tähendavad talle teised inimesed ja väline maailm üleüldse. Seepärast ongi erakordsete vaimuannetega inimesed seltsimatud. Seltsivus ning vaimne rikkus koguni välistavad tema veendumuse kohaselt teineteist:

“Üldiselt selgub, et igaüks on sel määral seltsiv, kuivõrd ta on vaimselt vaene ja üldse labane. Sest maailmas pole palju muud võimalik kui valik üksilduse ja labasuse vahel.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 21.)

Inimese **iseloom** on Schopenhaueri sõnul sünnipärane ning päritakse isalt. Seda ei saa muuta. Iseloomuks nimetas ta inimeste individuaalseid iseärasusi reageerida motiividele. Motiiv on aga see miski, mida inimene tahab. Iseloom on individuaalne; milline ta nimelt on, sellest saame nii enda kui ka teiste puhul teadlikuks kogemuse põhjal. Inimese iga tegu on tema iseloomu ning teda mõjutanud motiivi paratamatu tagajärg. Et tegu oleks teistsugune, on vaja teistsugust iseloomu või motiivi. Inimese iseloomu ilmingud on analoogsed elutu looduse ilmingutega. Vesi jääb ikka veeks, olgu ta järves või mägiões, aga ilmingud on erinevad. Sellise paratamatuse tõttu võiksime inimese iga tegu ennustada ning isegi välja arvutada – kui vaid iseloomu uurimine poleks nii keeruline ega motiivid varjatud või avatud teiste motiivide vastutoimele.

Iseloom püsib kogu elu muutumatuna. Schopenhaueri sõnul ei ütle me kunagi, et inimese iseloom on muutunud; pigem väidame, et eksisime temas. Muutuda võivad inimese teadmised: ta võib teada saada, et enne kasutatud vahendid ei aita tal saavutada vajalikke eesmärgi. Kasvatus peaks seisnema selles, et seatakse korda inimese intellekt, mis vahendab motiive tahtele. Kui mõtlemine on korras, siis esitab intellekt tahtele motiive ilma moonutusteta ning konkreetse teos väljendub inimese tõeline iseloom. See ongi intellektuaalne vabadus ning sellises olukorras vastutab inimene nii moraalselt kui ka juriidiliselt. Intellektuaalset vabadust piiravad nt hullumeelsus, sonimine, ebakainus²⁵, afektid ning ka tahtmatu

²⁵ Purjusoleku puhul kannab inimene Schopenhaueri arvates vastutust ebakainuse eest, mitte aga purjus olles sooritatud teo eest.

eksimus. Tegelikult olukorra mittetundmine võib moonutada inimese iseloomu ilmumist nii halvemuse kui ka paremuse poole; näiteks võib egoist teha teistele head lootuses pääseda paradiisi. Kui selline pettus ilmsiks tuleb, siis inimene muidugi kahetseb. Schopenhauer väitis, et inimene ei kahetse kunagi tegude pärast, mis tõesti vastasid tema sünnipärasele iseloomule.

Sünnipärane iseloom on meil kõigil niigi, kuid **selle omandamine** ehk tundmaõppimine nõuab juba vaimset pingutust. Iseloomu tundmaõppimine toimub elu jooksul ning tegelikult räägitaksegi sünnipärase iseloomu omandamise määrast, kui kiidetakse iseloomu või laidetakse iseloomutust.

Inimene peab teadma, mida ta tegelikult tahab ja mida ta suudab. Ta peab tundma oma sünnipärase iseloomu. Seni, kuni ta ei tunne, on tema käitumisjoon heitlik ning sellest tulenevalt kahetseb ta sageli. Selline inimene kadestab teisi, kuid ei mõista, et nende seisund on hea vaid teatavate iseloomude puhul. Nii nagu kalal on hea ainult vees, linnul õhus ja mutil maa all, tunneb ka iga inimene end hästi ainult sobivas keskkonnas (igapähele ei sobi nt õukond). Et seda ei mõisteta, tehakse ebaõnnestunud katseid vägistada oma sünnipärase iseloomu ning see, mis saavutatakse võib-olla loomuvastaselt, ei paku rahuldust.

Ainult kogemusest saame teada, mida me tahame ja mida suudame; seni, kuni me seda ei tea, oleme iseloomutud ning mitmed rasked löögid elult eneselt lükkavad meid ehk selles mõttes õigele teele. Kui me lõpuks oleme targemaks saanud, siis tähendabki see, et oleme omandanud iseloomu. Omandatud iseloom on järelikult oma individuaalsuse võimalikult täielik

tundmine. Siis me tunneme oma sünnipärase iseloomu ning see hoiab ära palju kannatusi.

Mida inimene omab?

See, mida inimene omab, võib samuti inimese õnne soodustada, kuid jääb tähtsusetult ikkagi alla inimese elu esimesele tahule. Kes vähe tahab, sellele piisab vähesest; kes palju tahab, sellele ei piisa ka paljust ning

“seepärast on valdus omaette vaadelduna niisama tähendusetu kui nimetajata murru lugeja” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 36).

Kõige soodsam on muidugi **raha** omamine, sest see võimaldab rahuldada erinevaid vajadusi, kuid nagu öeldud:

“R i k k u s sarnaneb mereveega: mida enam sellest juuakse, seda janusemaks muututakse.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 37.)

Mida inimesest arvatakse?

Inimese elu kolmandat tahku – seda, mida inimesest arvatakse – ei ole Schopenhaueri meelest arukas pidada nii tähtsaks. Inimese õnne jaoks on oluline vähendada tundlikkust võõra arvamuse suhtes. Selles mõttes on n-ö kõrgemad seisused meile hoiatavaks eeskujuks:

“Kõrgeimad seisused oma hiilguses, toreduses ning uhkuses ning ausäras ja igat laadi esinduslikkuses võivad öelda: meie õnn asub täiesti meist väljaspool, tema asukohaks on teiste pead.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 44.)

Nagu iga viletsa kauba puhul on ka inimelu esikülj kaunistatud võltshiilgusega: teiste arvamust peetakse niivõrd tähtsaks, et sellest saab püüdluste peaesmärk. Mida vähem on keegi ise eluga rahul, seda enam tahab ta teistele näida õnnelik. Kui inimene tahab olla tõesti õnnelik, siis peab ta aegsasti aru saama, et õnne jaoks on teiste arvamusel sada korda väiksem tähtsus kui sellel, mida keegi endast ise kujutab ning mida ta omab. Au, kuulsus, hea nimi jne ei peaks olema eesmärk omaette – neid võib hinnata vaid kui heaolu saavutamise vahendeid. Näiteks kui oleme huvitatud, et teatavad isikud toetaksid meid või oleksid vähemalt heatahtlikud, siis on mõttekas arvestada nende arvamust:

“Hea nime kohta aga ütlesid Chrysippos ja Diogenes, et välja arvatud kasu, ei maksa tema pärast sõrmegi liigutada. Sellega nõustun ma täiesti.” (Schopenhauer, Elutarkus, lk 54.)

Samuti nõustus Schopenhauer Helvétiussega, kelle arvates me ei hinda lugupidamist mitte lugupidamise pärast, vaid kasu pärast, mis ta meile töötab tuua. Niimoodi arutledes muutub aga mõttetuks loosung *Au on tähtsam elust*, sest see tähendaks, et vahend on eesmärgist väärtuslikum.

Kui inimene suudab õigesti hinnata oma elu kolme tahu tähtsust õnne jaoks, siis on tõenäoliselt võimalik elada vähem õnnetult.

Viimane tähendaski Schopenhaueri jaoks õnne. Enamat ei maksa loota.

POSITIVISM

Positivism (ld *positivus* 'tegelikult antud, tõeline, tegelikkusel põhinev') on filosoofiline suund, mis tekkis Prantsusmaal 19. sajandi 30. aastail ning levis hiljem Inglismaale ja teistesse Euroopa maadesse. Positivismi rajas Prantsuse filosoof Auguste Comte (1798–1857), Inglismaal töid sellele kuulsust John Stuart Mill (1806–1873) ja Herbert Spencer (1820–1903).

Murrang filosoofias

Nagu filosoofid sageli teevad, alustasid ka positivistid sellest, et kuulutasid murrangut filosoofias. **Endine filosoofia**, mille tuum oli metafüüsika, pretendeeris nende arvates olemise printsiipide ja algpõhjuste uurimisele. Tuletame meelde, et antiikajal tähendas sõna *filosoofia* maailma teoreetilist uurimist. Tollal ei olnud filosoofia kõrval teadusi, mis uurinuksid maailma oma meetoditega. Teadused tänapäevases tähenduses (nt füüsika ja keemia) hakkasid välja kujunema 17. sajandil ning see pani mõtlema filosoofia rolli üle maailma tunnetamises. Kunagi oli filosoofia ühendanud kõiki teadmisi, nüüd võtsid aga teadused üksteise järel temalt ära uurimisvaldkondi. Kas filosoofia jääb üldse ilma oma valdkonnast maailma tunnetamisel? Positivistid nii arvasidki: **filosoofia on**

teaduste teener. Tema ülesanded on uurida teaduste omavahelisi seoseid, koordineerida teadusuurimusi, tegelda teaduse metodoloogiaga, uurida inimhõimuse seaduspärasusi jms. Filosoofia on nagu **kuningas Lear**²⁶, kes jagas kogu oma varanduse lastele, misjärel ta kerjusena tänavale heideti.²⁷

Comte ei ole niisiis vana koolkonna filosoof, kes uuriks olemise printsiipe ja algpõhjusti nagu metafüüsik kunagi. Hoolimata sellest, et filosoofial on nüüdsest vaid n-ö teenindusroll, ei vähene tema tähtsus sugugi. Filosoofia tegeleb tunnetuse metodoloogiaga.

Tunnetuse arengu kolm staadiumi

Kui heita pilk inimtunnetuse ajalukku, siis on Comte'i arvates võimalik eristada kolme arenguetappi:

“Uurides inimhõimuse arengut eri valdkondades, tema esialgsest avaldumisest kuni tänapäevani, avastasin ma, nagu mulle tundub, peamise seaduse, millele see areng

²⁶ Kuningas Lear – legendaarne Muinas-Britannia kuningas. William Shakespeare'i tragöödias “Kuningas Lear” jagab Lear riigi oma vanemate tütarde vahel ning hullub hiljem nende tänamatusest; teda ei suuda päästa ka appi rutanud noorim tütar.

²⁷ Sellist võrdlust kasutas saksa filosoof Wilhelm Windelband (1848–1915), iseloomustades positivistlikku arusaama filosoofiast ja teadusest. Ta ise ei pooldanud seda seisukohta.

paratamatult allub. [---] Nimetatud seadus seisneb selles, et kõik meie peamised kontseptsioonid, kõik meie tunnetuse valdkonnad läbivad üksteise järel kolm seisundit: teoloogilise e fiktiivse, metafüüsilise e abstraktse ja teadusliku e positiivse.” (Comte, Positiivse filosoofia kursus, lk 2.)

Positiivne staadium on viimane ja sinna kõik tunnetuse valdkonnad kord ka jõuavad. See aga ei tähenda, et teadmiste areng selles staadiumis peatub; vastupidi, siis just algabki teadmiste tõeline juurdekasv, sest ainult positiivsete meetoditega tunnetades omandame teadmisi.

Teoloogiline staadium

Selles staadiumis seletab inimene nähtusi teatavate olendite – vaimude, hingede, jumalate (või Jumala) – tahtega. Alguses peetakse kõiki asju hingestatuks, seda etappi võib nimetada **fetišismiks** (pr *fétiche* ‘nõidus’). Niisuguseid arusaamu võime leida rahvausundis. Toome selle kohta ühe näite folklorist Oskar Looritsa raamatust “Eesti rahvausundi maailmavaade”:

“Nõndaviisi on kujunenud soomesugu rahvaste usundi võib-olla kõige veetlevamaks jooneks just suur ja sügav l o o d u s t u n n e kuni harda ja anduva austuseni. See austus on eriti hell selletõttu, et kõigele suhtutakse kui o m a v ä ä r s e l e . Kui näiteks tšeremiss²⁸ läheb metsa, ta

teretab metsa meelitussõnadega, milline viisakus tunnukse meie moodsale mõtteviisile veidrana. Kuid omataolise teretamine pole meilegi mingi veidruse, ja tšeremiss peab ka metsa omataoliseks olendiks. Kui ta jääb ööseks metsa, siis ta palub puult luba puhata selle okste all ja tänab hommikul varju ja kaitse eest. Kui puu kolletub ja kuivub, siis tšeremissi arust puu hing on lahkunud puust. Kui vesi on kuski rikkes, siis veehing on haige ja põeb samuti kui inimhing. Põllule ei ligineta õitse ajal (st kui vili peab pulmi) samast õrnatundlusest, mispärast ei ligineta abieluvoodile pulmaööl. Kui keegi võõras rikub majarahu, karjub, kakleb, roojastab hoonet, suitsetab liigselt jne, siis tšeremissi pereisa noomib teda: “Sa ajad mu majahinge ära!” Ja kui ehitatakse uut maja, siis tuuakse kindlasti ka vanast mahajäetavast majast sinna palgitükk, milles elab vana maja hing. Isegi oma tööriistu tšeremiss käsitleb kui hingestatud kaaslast ja abilist: kui näiteks viisud kuluvad, siis ta tänab neid abi eest ja paneb kõrvale, paludes neile rahulikku puhkust; puud raiuma minnes ta kutsub kirvest endale appi ja palub puu individuaalselt hingelt valutegemist andeks, vahest isegi väikese ohvrianniga; surnu matmisel ta purustab “surnuks” ka kadunu taldriku ja lusika vms, et nende asjade hingedki saaksid surnuga kaasa minna, niisama nagu asjade killud pannakse koos laibaga hauda.”²⁹

²⁸ Tšeremissid ehk marid – soome-ugri rahvas Volga keskjooksul.

²⁹ Loorits, O. Eesti rahvausundi maailmavaade. Tallinn, 1989, lk 45.

Hiljem arvati, et on kindel arv jumalaid, kellest igaüks valitseb mingi valdkonna üle. Seda etappi võib nimetada **polüteismiks** (kr *poly* 'palju', *theos* 'jumal'). Näitena võime viidata Vana-Kreeka müütidele:

“[Müüt] kujutab endast millegi seletamist looduses; näiteks kuidas üks või teine nähtus või asi või koguni universum sai alguse; kuidas tekkisid inimesed, loomad, see või teine puu või lill, päike, kuu, tähed, tormid, vulkaanipursked, maavärisemised jne. Müristamise ja välgu tekitab Zeus oma piksenooltega. Vulkaanipursked tekivad seepärast, et maa alla vangi pandud koletis püüab sealt välja pääseda. Suure Vankri tähtkuju, mida hüütakse ka Suureks Karuks, ei vaju silmapiiri taha seepärast, et jumalanna vihastas tema peale ja keelas tal merre laskuda.”³⁰

Lõpuks jõutakse veendumusele, et on olemas vaid üks Jumal, kes, loonud maailma, suunab kõike toimuvat või siis sekkub aeg-ajalt sündmustesse. See on **monoteism** (kr *monos* 'ainus'). Näitena võime viidata Vanale Testamendile:

“Ja Jumal lõi inimese oma näo järgi, Jumala näo järgi lõi ta tema, ta lõi tema meheks ja naiseks.” (1. Mo 1, 27.)

“Ja Jumal vaatas kõike, mis ta oli teinud, ja vaata, see oli väga hea.” (1. Mo 1, 31.)

³⁰ Hamilton, E. Antiikmütoloogia. Tallinn, 1975, lk 12.

“Oma palge higis pead sa leiba sööma, kuni sa jälle mullaks saad, sest sellest oled sa võetud! Tõesti, sa oled põrm ja pead jälle põrmuks saama!” (1. Mo 3, 19.)

Metafüüsiline staadium

Selles staadiumis seletab inimene nähtusi teatavate olemustega, mis peituvat nähtuste taga, kõige selle taga, mis on antud kogemuses. Sellisteks olemusteks on peetud ideesid (Platon), olemusi e vorme (Aristoteles), substantsi (Descartes ja Spinoza³¹), monaade (Leibniz), *asja iseeneses* (Kant), maailmavaimu (Hegeli ajaloo filosoofias), mateeriat (materialistid).

Kogemuses on meile antud vaid konkreetsed majad, kivid, mäed, tähed jne ning me ei saa meeltega tajuda substantse, olemusi, ideid jms. Comte'i arvates mõtlevad filosoofid need lihtsalt välja, et jätta mulje, nagu seletataks nii ära mingi nähtus. Näiteks seletas Aristotelesest lähtuv peripateetiline filosoofia vaakumpumba tööpõhimõtet sellega, et loodus kardab tühjust, ning kehade vaba langemist nende püüdlusega hõivata oma loomulik koht.³²

³¹ Benedictus Spinoza (1632–1677) – juudi päritolu Hollandi filosoof.

³² Kas need ei ole mitte teoloogilised (fetišistlikud) seletused? Ei ole. Asi on selles, et metafüüsik peab kõiki neid „kartusi“ ja „püüdlusi“ olemuslikuks, mitte isiklikust tahtest või iseloomust tulenevaks. Kõik seaduspärasused tulenevad asjade loomusest. Nt tuleneb kivi loomusest, et ta ülesvisatuna püüdleb jälle tagasi maapinnale; ning mida lähemale ta sellele jõuab, seda rõõmsamaks ta muutub ning kiiremini liigub.

Küsimusele, miks tammetõrust kasvab tamm, oleksid peripateetikud vastanud, et selline on tammetõru loomus.

Positivismi seisukohalt on küsimused olemise printsiipide, algpõhjuste ja asjade loomuse kohta **põhimõtteliselt lahendamatud**. Kõik meie teadmised tulenevad kogemusest. Meil puudub võimalus väljuda kogemuse raamest ja uurida seda, mis tingib sellise kogemuse. Selline veendumus meenutab meile šoti filosoofi David Hume'i (1711–1776), kes on tõesti positivistliku filosoofia eelkäija.

Comte'i arvates on metafüüsilisel staadiumil teoloogilisega võrreldes eeliseid: ta annab mõtlemisele avarama perspektiivi ning valmistab ette positiivset mõtlemist. Mingis mõttes võib metafüüsulist mõtlemist nimetada degradeerunud teoloogiliseks mõtlemiseks – mõlemas valitseb inimtunnetuse üle ohjeldamatu fantaasia.

Positiivne staadium

Selles staadiumis loobub inimene lootusetutest püüetest tunnetada kõige oleva algpõhjusti ja printsiipe ning püüdleb positiivsete teadmiste poole, mida annavad teadused. Teaduse ülesanne on **avastada kogemusele tuginedes seaduspärasusi**. Seadus on korduv seos nähtuste vahel. Seadustest lähtudes võime fakte seletada³³ ja

³³ Fakti seletamine seisneb sel juhul fakti ja teatud seaduspärasuse seose näitamises, mitte aga mingitele tagamõtetele või olemustele viitamises. Nt on

ette näha. Kuid seadused jäävad ikkagi vaid nähtumuse tasandile ning ei räägi midagi asjade loomusest. Kõiksugu varjatud põhjuste otsimine on asendatud nähtuste seaduste uurimisega:

“Tõeliselt positiivne mõtteviis seisneb eelkõige nähtuste alg- ja sihtpõhjuste uurimise asendamises nähtuste seaduste uurimisega; teisisõnu – küsimuse *miks?* asendamises küsimusega *kuidas?*” (Comte, Ülevaade positivismist, lk 81.)

Sellist küsimuse esitamise muutust võime märgata juba inglise füüsiku Isaac Newtoni (1643–1727) mõtteviisis. Ta on kirjutanud:

“Siamaani seletasin taevanähtusi, merede tõuse ja mõõnasid gravitatsiooniga, kuid ma ei öelnud, mis põhjustab gravitatsiooni. [---] Gravitatsiooni põhjusti pole ma siiani suutnud tuletada nähtustest, hüpoteese ma aga ei loo. Kõike seda, mida ei saa tuletada nähtustest, tuleb nimetada hüpoteesiks, ... hüpoteesidel pole aga eksperimentaal-filosoofias kohta.

Sellises filosoofias tuletatakse väiteid nähtustest ja üldistatakse induktsiooni teel ... Piisab sellest, et gravitatsioon toimib esitatud seaduste järgi, ning viimasest piisab, et seletada taevakehade liikumist ning merede tõuse ja mõõnasid.”³⁴

gaasi paisumine seletatav gaaside seadustega, st me näitame, kuidas ilmneb gaaside seadus mingi gaasi paisumises.

³⁴ Tsiteeritud: Клайн, М. Математика. Поиск истины. Москва, 1988, lk 138.

Newtonilt olevat kord küsitud tema gravitatsiooniteooria kohta: “Kuid see teooria ei seleta ju midagi?” Newton vastanud:

“See teooria räägib sellest, kuidas kehad liiguvad. Sellest peaks piisama. Ma ütlesin teile, kuidas nad liiguvad, mitte aga, miks nad liiguvad.”³⁵

Comte oli veendunud, et maailmas ei toimu midagi üleloomulikku. Sellise veendumusega on väide, et maailm on kunagi loodud ja et maailma üle valitseb mõistus (olgu see kas või Jumal), kooskõlas aga ainult siis, kui me oletame, et see valitseja järgib täpselt looduseadusi. Positivism ei eita, et kui maailm on tekkinud, siis oli algus üleloomulik: looduseadustega ei saa ju seletada nende endi tekkimist (see toimus koos maailma tekkimisega). Kuid maailma tekkimist positivism ei uuri, sest seda ei saa kogeda.

Nüüd aga, kui maailm on olemas, uurib positiivselt mõtlev teadlane nähtusi, avastab nende seadusi ning see võimaldab sündmusi ette näha.

Positiivsete teaduste klassifikatsioon

Ülalnimetatud kolme staadiumi ei läbi inimtunnetus mitte kõigis valdkondades korraga. Comte'i arvates seletavad inimesed (19. sajandil) sotsiaalseid nähtusi ikka veel teoloogiliselt ja

³⁵Tsiteeritud: Фейнман, Р. Характер физических законов. Москва, 1968, lk 37.

metafüüsiliselt, kuid näiteks astronoomia ja füüsika on jõudnud juba positiivsesse staadiumi. Comte klassifitseeris teadused järgmiselt:

- 1) matemaatika (aritmeetika, geomeetria ja mehaanika),
- 2) astronoomia,
- 3) füüsika,
- 4) keemia,
- 5) füsioloogia (bioloogia),
- 6) sotsiaalne füüsika (sotsioloogia).

Selles klassifikatsioonis avaldub **kolm seaduspärasust**.

1. Iga järgmine teadus on eelnevast keerulisem ning tugineb sellele. Nii pole astronoomia võimalik ilma matemaatikata, füüsika ilma astronoomiata jne. Iga järgmine teadus sisaldab lisaks neile seadustele, mis on ühised eelnevaga, ka omi seadusi. Kui keegi tahab saada füüsikuks, peab ta esmalt vähemasti üldjoontes tutvuma matemaatika ja astronoomiaga. Tulevastel sotsioloogidel on selles mõttes kõige raskem.
2. Nimekiri algab kõige abstraktsema ning lõpeb kõige konkreetsema teadusega.
3. Nimekiri algab vanima ning lõpeb noorima teadusega. Astronoomia on väga vana teadus, st selles valdkonnas on inimtunnetus juba ammu jõudnud positiivsesse staadiumi. Sotsioloogia on aga täiesti uus teadus, mille rajas Comte ise, andes talle ka nimetuse.

Matemaatika seisund on teaduste seas eriline. Matemaatika jaguneb abstraktseks (aritmeetika) ning konkreetseks (geomeetria ja mehaanika). Konkreetne matemaatika on kõigi teiste teaduste alus. Abstraktset matemaatikat pidas Comte teaduste tööriistaks, järeltunde tegemise vahendiks ning seetõttu polegi ta vaadeldav eraldi teadusena. Geomeetria ja mehaanika on aga loodusteadused, mis nagu teisedki põhinevad kogemusel.

Lisa

Auguste Comte “Positiivse filosoofia kursus” (1830–1842)³⁶

I loeng

Selleks, et nagu kord ja kohus selgitada positiivse filosoofia iseloomu, on kõigepealt tarvis heita pilk inimõistuse arengukäigule, sest ühtki ideed ei saa mõista ilma tema ajalooga tutvumata.

Uurides inimõistuse arengut eri valdkondades, tema esialgsest avaldumisest kuni tänapäevani, avastasin ma, nagu mulle tundub, peamise seaduse, millele see areng paratamatult allub. Selle

³⁶ Конт, О. Курс позитивной философии Огюста Конта. – Родоначальники позитивизма. Выпуск IV. Санкт-Петербург, 1912, lk 1–7.

seaduse võib kindlaks teha kas teoreetiliselt, lähtudes meie organismi tundmisest, või ajalooliste andmete põhjal. Nimetatud seadus seisneb selles, et kõik meie peamised kontseptsioonid, kõik meie tunnetuse valdkonnad läbivad üksteise järel kolm seisundit: teoloogilise e fiktiivse, metafüüsilise e abstraktse ja teadusliku e positiivse. Teisisõnu, oma loomusest tulenevalt kasutab inimõistus igas uurimistöös järjekorras kolme mõtlemismeetodit, mille iseloomud erinevad üksteisest oluliselt, olles koguni vastandlikud: algul teoloogilist meetodit, siis metafüüsilist ja lõpuks positiivset. Sellest on tingitud kolm teineteist välistavat filosoofialiiki või kolm arusaama nähtustest. Esimene on inimõistuse arengu lähtepunkt, kolmas tema lõplik seisund, teine aga vaid üleminekuaste.

Teoloogilises seisundis pühendab inimõistus end valdavalt asjade loomuse ning kõigi teda hämmastavate nähtuste alg- ja sihtpõhjuste uurimisele, püüeldes absoluutsete teadmiste poole. Ta vaatleb nähtusi suurema või väiksema hulga üleloomulike tegurite otsese ja pideva mõju tulemustena, seletades niimoodi ära kõik maailmas asetleidvad näivad anomaaliad³⁷.

Metafüüsilises seisundis, mis tegelikult on vaid teoloogilise erikuju, on üleloomulikud tegurid asendatud abstraktsete jõududega, olemustega, mis on vahetult seotud erinevate esemetega ning millele omistatakse võime kutsuda esile kõik jälgitavad nähtused.

³⁷ Anomaalia (kr *anōmalia* ‘ebatasasus’) – üldisest seaduspärasusest kõrvalekaldumine. Antud juhul on silmas peetud (antud ajastu jaoks) seletamatuid nähtusi.

Nähtuse seletamine tähendab sellele vastava olemuse kindlakstegemist.

Lõpuks, olles positiivses seisundis, tunnistab inimõistus võimatuks saavutada absoluutseid teadmisi, loobub maailma tekkimise ja otstarbe ning nähtuste varjatud põhjuste uurimisest. Ta keskendub täielikult nähtuste seaduste, st muutumatute järgnevuse ja sarnasuse suhete uurimisele. Faktide seletamine seisneb nüüd seose kindlakstegemises erinevate nähtuste ja mõne üldfakti³⁸ vahel, kusjuures viimaste arv teaduse arenedes väheneb.

[---] Siin ei ole kohane üksikasjalikult tõestada seda inimõistuse arengu põhiseadust ja tuletada tema tähtsamaid järeldusi. Seda küsimust vaatleme piisava põhjalikkusega kursuse selles osas, kus kõneleme sotsiaalsete nähtuste uurimisest. Ma räägin sellest ainult eesmärgiga määratleda täpselt positiivse filosoofia iseloom ning kõrvutada viimast kahe ülejäänud filosoofialiigiga. Kuid selleks, et mitte jätta seda tähtsat seadust üldse ilma tõestuseta, piirdun ma siinkohal viitega kõige üldisematele ja ilmsematele kaalutlustele, mis tõestavad tema paikapidavust.

Esiteks, nagu mulle tundub, tarvitseb vaid teatavaks teha selline seadus ning kohe võivad kõik teaduse ajaloo sügavamalt tuttavad inimesed tema kehtivust kontrollida. Tõesti, ei ole ühtegi teadust, mis kõnesolevaks ajaks oleks saavutanud positiivse seisundi, kuid mis minevikus ei oleks tuginenud metafüüsistele abstraktsioo-

³⁸ Üldfaktiks nimetas Comte nähtuste seadust.

nidele ja veel varem täielikult teoloogilistele mõistetele. Selle kursuse erinevates osades peame sageli endale tunnistama, et isegi kõige arenenumad teadused säilitavad veel praegugi nende kahe algse seisundi märgatavaid jälgi.

Selle inimõistuse üldise muutumise fakti võib kindlaks teha ka kaudsel teel, nimelt individuaalse mõistuse arengut vaadeldes. Kuna üksikisiku ja kogu inimsoo arengu lähtepunkt peab paratamatult olema üks ja seesama, siis peavad ka mõlema arenguetapid olema ühesugused. Ja kas ei meenu mitte igaühele meist, vaadates tagasi iseenda minevikku, et oma arusaamades oleme teoloogid lapsepõlves, metafüüsikud nooruses ja füüsikud täisealistena? Seda võib kontrollida igaüks, kes on ajastu tasemel.

Kuid lisaks üldisele või vahetule vaatlusele, mis tõestab selle seaduse kehtivust, pean ma käesolevas lühiülevaates viitama veel teoreetilistele kaalutlustele, mis sunnivad tunnistama tema paratamatust.

Kõige tähtsam neist kaalutlustest seisneb järgmises: igal ajastul peab olema mingi teooria, mis seostaks üksikfakte, kuid inimõistuse algseisundis on võimatu luua teooriat, lähtudes vaatlustest.

Alates Baconist kordavad kõik kainelt mõtlevad inimesed, et ainult need seisukohad on tõesed, mis põhinevad vaatlustel. See põhiseisukoht on vaieldamatu, kui seda rakendada meie mõistuse arenenud seisundi suhtes. Kuid meie teadmiste kujunemist arvestades on niisama selge, et algselt ei suutnud inimõistus niimoodi mõtelda. Sest ühest küljest peab iga positiivne teooria

tuginema vaatlustele, kuid teisest küljest selleks, et vaatlusi korraldada, vajab meie mõistus juba mingit teooriat. Kui me ei seostaks nähtusi kindlate printsiipide järgi, siis poleks vaatlustest mingit kasu ja paljud faktid jääksid tähele panemata.

Niisiis oleks inim mõistus sattunud nõiaringsi, kui poleks avanenud väljapääs tänu teoloogiliste arusaamade iseeneslikule kujunemisele. Selline on põhiseisukoht, mis tõestab, et esialgne filosoofia pidi olema teoloogiline.

[---] Positiivse filosoofia iseloom avaldub selles, et ta tunnistab kõigi nähtuste allumist muutumatutele seadustele, mille avastamine ja arvukuse minimeerimine on meie jõupingutuste eesmärk. Me peame täiesti üle jõu käivaks ja mõttetuks nn alg- ja sihtpõhjuste otsimist. Meie positiivsetes seletustes, isegi kõige täiuslikumates, ei püüa me üldsegi viidata nähtusi esile kutsuvatele (varjatud) põhjustele. Me piirdume sellega, et analüüsime täpselt tingimusi, milles nähtused aset leiavad, ning otsime nende ajalise järgnevuse ja sarnasuse suhteid.

Me väidame, et Newtoni seadused seletavad nähtusi, sest see suurepärase teooria näitab, et astronoomiliste nähtuste mitmekesisus väljendab tegelikult vaid üht fakti, vaadelduna eri vaatepunktidest – seda, et osakeste vastastikune külgetõmme on proportsionaalne nende massidega ja pöördvõrdeline nende vahelise kauguse ruuduga. Selline üldfakt on saanud meile tuttava nähtuse – kehade raskuse – üldistamise teel. Mis puutub aga küsimustesse, mis on külgetõmme ja raskus ning mis on nende põhjused, siis neid me peame lahendamatuks ja väljapoole positiivset filosoofiat jäävaks, jättes nad teoloogidele ja meta-

füüsikutele. Selliste küsimuste lahendamise võimatust tõestab see, et iga kord, kui suured targad on püüdnud öelda selle kohta midagi mõttekat, on nad piirdunud vaid määratlusega, et külgetõmme on üldine raskus ning et raskus seisneb külgetõmbes. Need kaks nähtuste liiki, mida on kaua aega peetud teineteisest sõltumatuks, osutusid identseks. Ükski arukas inimene ei otsi enam muid seletusi.

SØREN KIERKEGAARD

Søren Kierkegaard (1813–1855) sündis ja elas peagu kogu elu Kopenhaagenis. Ta oli seitsmes laps jõuka ärimehe perekonnas ning kasvas üles rangelt vanamoelises ja religiooses õhkkonnas. Søren'i isa Michael Pedersen Kierkegaard kaldus raskemeelsusse, tema hinge koormas süütunne. Nimelt oli ta poisikesena lambakarjas olles neednud jumalat, kes ei tulnud külmetavale ja näljasele lapsele appi. Vanemaks saanud, hakkas Michael kaupmeheks ning saavutas edu. Kogunud Kopenhaagenis suure varanduse, hakkas ta elama kapitali protsentidest. Søren'i isa uskus nüüd, et Jumal ikkagi aitas teda – inimest, kes oli Jumalat neednud. Sellest siis raskemeelsus, mida ta küll varjata püüdis.

Søren'i isa oli pärast esimese naise surma abiellunud endise teenijatüdrukuga ning tulevane filosoof sündis varem, kui sündis seda lubas: isa oli teenijatüdrukuga kokku elanud juba enne esimese naise surma. Søren kirjutas oma päevikus:

“Ma sündisin kuriteo tagajärjel, ma tulin ilmale vastu Jumala tahtmist ...”³⁹

³⁹ Tsiteeritud: Böhovski, B. Kierkegaard, Tallinn, 1975, lk 27.

Søren oli väga vastuoluline ja tasakaalutu psüühikaga inimene: religioosne kahtlus võis asenduda fanaatilise usuga, sünged mõtted ülevoolava lõbususega. Temas on leitud mitmesuguseid vaimseid hälbeid: skisofreeniat, masohhismi, nartsissismi⁴⁰, maniakaal-depressiivset psühhoosi (viimane on tunnustatuim diagnoos).

Aastail 1830–38 õppis Søren Kopenhaageni ülikoolis teoloogiat. Valitud erialale vaatamata oli tema eluviis väga vabameelne: ta käis kõiksugu patuurgastes, raiskas raha, elas võlgu (juhul kui isa teda ei toetanud). See võis olla ka võltselumehelikkus, mille tagant kumas tegelikult ikkagi raskemeelsus. Ta kirjutas oma päevikusse:

“Inimesed mõistavad mind nii vähe, et nad ei mõista isegi seda, et nad mind ei mõista.”⁴¹

Kuid Søren'ile see tõenäoliselt meeldis, et inimestele jäi tema tõeline mina mõistatuseks.

Hiljem kaldus Søren hoopis teise äärmusse – eetilisse rigorismi⁴². Varsti muutus ta aga väga religioosseks inimeseks, kelle eesmärgiks sai olla tõeline kristlane. Kierkegaard tahtis saada kirikuõpetajaks, kuid mõistis õige pea, et luteri pastori elu ei sobi talle.

⁴⁰ Nartsissism – (kreeka mütoloogias ennast imetleva ilusa noormehe Narkissose järgi) haiglane eneseimetus.

⁴¹ Tsiteeritud: Beyer, H. Eessõna. – Kierkegaard, S. Kartus ja värin. Meeliülendavad kõned. Tallinn, 1998, lk 15

⁴² Rigorism (ld *rigor* 'jäikus, karmus') – mingite reeglite kõrvalekaldumatu järgimine.

1840. aastal kihlus Søren 17aastase **Regine Olseniga**, kõrgema ametniku tütreaga. Tütarlapse omadustest võlusid teda kõige enam vaikimine ja südamlikkus. Kohe hakkasid Sørenit vaevama kahtlused, kas ta ikka suudab Reginet õnnelikuks teha. Isa raskemeelne iseloom oli omane pojalegi. Søren kartis, et sellel on ehk füüsilised põhjused; meenus 1837. aasta kahenädalane joomaperiood, mil ta käis võib-olla ka bordellis. Søren oli kindel, et kihlus tuleb katkestada, kuid algatus selleks pidi tulema Reginelt. Selle saavutamiseks käitus ta eemaletõukavalt. Algul see ei mõjunud, kuid aasta pärast saavutas ta eesmärgi. Regine katkestas kihluse ning abiellus kuue aasta pärast oma kunagise õpetaja ja austajaga. Regine suri 82aastaselt, olles enne seda Sørenit kohta kirjutanud: “Ta ohverdas mind Jumalale.”

Tõesti võis siin mängus olla Jumala-motiiv. Aastail 1832–34 oli surm laastanud nende perekonda (surid ema, kaks venda ja mõlemad õed), 1838. aastal pihtis isa talle oma poisipõlvepattu (Jumala needmist) ning Sørenis tekitas see tunde, et nende perekonnal lasub mingi needus. Ta arvas ehk, et lahkuminek Reginest on Jumalale meelepärane ohver. Mõelda võinuks ka vastupidi – et Jumal tahab Sørenit proovile panna, kas ta suudab seda andi (Reginet) hoida.

Lahkuminekuga kaasnev emotsionaalne šokk tuli Kierkegaardile kasuks (Regine kohta ei julge seda väita). Nimelt vallandus nüüd tema kirjanikuanne, ideed aina tekkisid ning nõudsid väljundit. Kierkegaard oli grafomaan. Igas tema korteri toas olid laudadel paberivirnad, sageli valis ta mõne neist, istus laua taha ja hakkas kirjutama, vahel terve öö järjest. Niimoodi jõudis ta täis kirjutada

ligi kümme tuhat lehekülge. Ta ei suhtunud kirjutatusse kriitiliselt ega teinud kunagi parandusi. Oma teosed kirjastas ta isikliku rahaga (isa oli talle pärandanud üle 30 000 riigitaalri väärtpaberites).

Kierkegaard leidis, et kui ta abiellunuks Reginega, poleks ta kunagi saanud iseendaks:

“Paljud mehed on saanud geeniusteks tänu tütarlapsele, paljud mehed on saanud kangelasteks tänu tütarlapsele, paljud mehed on saanud poeetideks tänu tütarlapsele, paljud mehed on saanud pühakuteks tänu tütarlapsele; aga kes on saanud tõeliselt geeniuseks, kangelaseks, poeediks või pühakuks tänu tütarlapsele, kellest sai tema naine? ... Tänu naisele on tast saanud vaid kaubandusnõunik ... kindral ... perekonnaisa.”⁴³

Oma eluajal Kierkegaard kuulsaks ei saanud; tema mõtted olid ajastu jaoks võõrad. Kuulsus tuli alles 20. sajandi 20. aastatel.

Absurd kui usu objekt

Kierkegaardi päevikute järgi otsustades tekkis tal juba noorena küsimus: “Mis on minu kutsumus?” Ta kirjutas:

⁴³ Tsiteeritud: Böhovski, B. Kierkegaard, Tallinn, 1975, lk 29.

“Tuleb leida tõde, mis oleks tõde minu jaoks, idee, mille nimel elada ja surra.”⁴⁴

Hiljem omandas see küsimus kuju: “Mis tähendab olla kristlane?” Kierkegaardi ei rahuldanud nende inimeste kristlikkus, kes väliselt täitsid kõiki kombeid, kuid tegelikult ei olnud mingid kristlased. Tema arvates nõuab religioon inimeselt absoluutset usku ja kuuletumist, täielikku eneseunustamist ning usule andumist. Sarnaselt varakristliku kirjaniku Tertullianusega (u 160 – 220) arvas ta, et mida absurdsemad on usudogmad, seda parem, sest seda tugevamat usku nad nõuavad. **Absurd** – see ongi usu objekt, ainuke asi, millesse võib uskuda. Tertullianus oli kirjutanud:

“Jumalapoeg tuli ilmale nagu iga teinegi laps; ja see pole häbistav, ehkki fakt ise on häbiväärne. Jumalapoeg suri nagu iga teinegi inimene; ja see fakt on täiesti tõepärane, kuigi on ka absurd. Ja ta tõusis surnuist üles; see fakt on kaheldamatu üksnes nimelt selletõttu, et on võimatu.”⁴⁵

Nagu paljud teisedki omistas Kierkegaard Tertullianusele aforismi *Credo, quia absurdum* (ld ‘Usun, sest on absurd’).⁴⁶ Tertullianuse

⁴⁴ Tsiteeritud: Jones, W. T. Kant and the Nineteenth Century. A History of Western Philosophy. 1975, lk 209.

⁴⁵ Tsiteeritud: Böhrovski, B. Kierkegaard, Tallinn, 1975, lk 81.

⁴⁶ Seda on tõesti Tertullianuse aforismiks peetud. Keskaja mõtlejad on selle abil püüdnud lühidalt ja tabavalt edasi anda tema arusaama usu ning mõistuse vahekorra. Tegelik Tertullianuse tsitaat aga kõlab nii: *Credibile est quia ineptum*, mis tähendab ‘usutav, sest on mõistetamatu’.

seisukohalt on inimloomuse võimed piiratud ning kui miski ületab meie arusaamisvõimet, siis ei saa veel öelda, et see miski iseenesest on absurdne. Igas jumalikus ilmutuses, mis meile võib näida absurdne, peitub tegelikult sügav saladus ja just seepärast vääriski see uskumist. Kierkegaard oli nagu Tertullianus **puhta usu pooldaja** ning astus välja usudogmade ratsionaalse põhjendamise vastu:

“.. usk algab just nimelt sealt, kus lõpeb mõtlemine.”
(Kierkegaard, Kartus ja värin, lk 109.)

“Usklikul ei ole oma arust mingit kasu.”⁴⁷

“Ülesanne pole selles, et kristlust mõista, vaid selles, et mõista, et teda mõista ei ole võimalik. Selles on usu püha üritus ..”⁴⁸

Pärispatt seisneb teadmises

Mõistus ei ole mitte ainult ühitamatu usuga – ta on koguni usu vaenlane. Kierkegaardi arvates seisneb pärispatt teadmises, st mõistuse tungimises valdkonda, kus peaks valitsema usk. 1919. aastal Prantsusmaale emigreerunud vene filosoof Lev Šestov (1866–1938) selgitas seda mõtet nii:

⁴⁷ Tsiteeritud: Böhrovski, B. Kierkegaard, Tallinn, 1975, lk 69.

⁴⁸ Tsiteeritud: sealsamas, lk 77.

“Esimene inimene ehmus piiramatu Looja tahte ees, nägi selles nii hirmsat “omavoli”, et hakkas otsima kaitset Jumala eest tunnetuses, mis, nagu talle sisendas ahvatleja, teeks ta võrdseks Jumalaga,⁴⁹ st paneks nii tema kui ka Jumala ühesugusesse sõltuvusse igavestest tõdedest, näidates inimliku ja jumaliku loomuse ühtsust. Ja see “teadmine” litsus laiaks, lõmastas teadvuse, jättes inimesele ainult piiratud võimalused.” (Шестов, Киррегард и экзистенциальная философия, lk 24–25.)

Ainult usk võib meid päästa paratamatute tõdede võimusest:

“Sest tõesti ma ütlen teile, kui teil oleks usku sinepiivakese võrra ja te ütleksite sellele mäele: “Siirdu siit sinna!”, siis ta siirduks, ja miski ei oleks teile võimatu.” (Mt 17, 20.)

Kierkegaard kirjutas selle kohta:

“Kujutage endale ette inimest, kes oma fantaasiapingutusega kujutleb midagi ebaharilikult õudset – nii õudset, et seda on lihtsalt võimatu taluda. Ja järsku kohtab ta seda õudust

⁴⁹ Vt 1. Mo 3, 1–5: “Aga madu oli kavalam kõigist loomadest väljal, kelle Issand Jumal oli teinud, ja ta ütles naisele: “Kas Jumal on tõesti öelnud, et te ei tohi süüa mitte ühestki rohuaia puust?” Ja naine vastas maole: “Me sööme küll rohuaia puude vilja, aga selle puu viljast, mis on keset aeda, on Jumal öelnud: Te ei tohi sellest süüa ega selle külge puutuda, et te ei sureks!” Ja madu ütles naisele: “Te ei sure, kindlasti mitte, aga Jumal teab, et päeval, mil te sellest sööte, lähevad teie silmad lahti ja te saate Jumala sarnaseks, tundes head ja kurja.””

tegelikkuses. Inimese arusaamist mööda on hukkumine möödapääsmatu... Kuid Jumala jaoks on kõik võimalik.” (Шестов, Киррегард и экзистенциальная философия, lk 20.)

Lev Šestov viitas selles küsimuses Kierkegaardi ja Vene kirjaniku Fjodor Dostojevski (1821–1881) sarnasusele. Viimane kõneleb ühe oma tegelase vahendusel:

“Need härrased, kes mõnel muul juhul näiteks küll mõirgavad kõigest kõrist nagu härjad, toogu see neile pealegi teab kui suurt au, muutuvad aga, nagu ma juba ütlesin, võimatuse ees otsekohe taltsaks. Võimatus – eks ole see kivimüür? Mis kivimüür? Noh, teadagi, looduseadused, loodusteaduste järeldused, matemaatika. Kui sulle näiteks kord juba ära tõestatakse, et sa oled ahvist arenenud, siis ära kirtsuta nina, võta asja nii, nagu ta on. Kui sulle kord juba ära tõestatakse, et üks kübeke sinu isiklikku rasva peab sulle tegelikult kallim olema kui sada tuhat sinutaolist olevust ja et selle tulemusena leiavad ühel hoobil lahenduse kõik niinimetatud vourused ja kohustused ja muud sonimised ja eelarvamused, siis võtagi seda nõnda – pole midagi parata, sest kaks korda kaks on matemaatika. Ja katsuge vastu vaielda!

“Halastage,” kisendatakse sulle. “Ei saa ometi vastu hakata, sest kaks korda kaks on ju neli! Loodus ei hakka teilt luba küsima: tal pole asja teie soovidega või sellega, kas tema seadused meeldivad teile või ei meeldi. Teie kohus on teda võtta nii, nagu ta on, ja järelikult ka kõiki tema resultate. Müür ongi seega müür... jne, jne.” Issand jumal, mis puutuvad minusse looduseadused ja aritmeetika, kui need seadused ja

kaks-korda-kaks-on-neli mulle millegipärast ei meeldi? Arusaadavalt ei hakka ma oma pead müüri vastu puruks peksma, kui mul tõesti pole jõudu seda müüri purustada, aga ma ei lepi temaga veel lihtsalt sellepärast, et ta on kivimüür ja mul pole küllalt jõudu.

Just nagu oleks see kivimüür tõepoolest rahustav asi ja kätkeks tõepoolest teab millist rahusõnumit üksnes sellepärast, et kaks korda kaks on neli. Oh seda totruste totrust! Iseasi on kõike mõista, kõigest teadlik olla, kõigist neist võimatustest ja kivimüüridest, ja ometi mitte leppida ühegi võimatuse ega kivimüüri, kui leppimine sulle jäle on ...”⁵⁰

Kierkegaardi eksistentsialism

Kierkegaardi (ega Dostojevskit) ei huvitanud teaduse objektiivne tõde. Selline tõde ei suuda anda mingit mõtet inimese kordumatule eksistentsile:

“Tuleb leida tõde, mis oleks tõde minu jaoks, idee, mille nimel elada ja surra.”⁵¹

⁵⁰ Dostojevski, F. Ülestähendusi pörandalt. – Loomingu Raamatukogu, 1971, nr 48/49, lk 13–14.

⁵¹ Tsiteeritud: Jones, W. T. Kant and the Nineteenth Century. A History of Western Philosophy. 1975, lk 209.

Tõesti, sellist tõde ei leia me ei teadusest, raamatutest ega teiste käest nõu küsides. Mind ei aita üldsõnaline jutt, sest iga inimene on tegelikult kordumatu. Kordumatud on ka probleemid, mis meil tekivad. Filosoofid on aga seda tõsiasja ignoreerinud, rääkides vaid inimesest üleüldse, üldistest seaduspärasustest jms abstraktsest. Sellise filosoofia tüüpiline esindaja on Kierkegaardi arvates Hegel, kelle filosoofiat võib nimetada **essentsialismiks** (ld *essentia* ‘olemus’) ehk olemuse filosoofiaks. See jätab tähelepanuta üksiku, individuaalse, sest iga inimest vaadeldakse inimese kui sellise esindajana. See on aga robustne lihtsustus. Säärasele filosoofiale tuleb vastandada **eksistentsialism** (ld *existentia* ‘olemasolu’) ehk olemise filosoofia. Oma teoste kohta väitis Kierkegaard:

“Kõiges, mis ma kirjutanud olen, on juttu üksnes ja eranditult minust enesest.”⁵²

Seda, et iga inimene on kordumatu ning seetõttu teistest otsekui mõistmatuse müüri lahutatud, ei mõista mitte igaüks. Inimestele meeldib rohkem sulada rahvahulka, sarnaneda teistega, nad kardavad üksi jääda. Selles võis ta ise veenduda: pöördudes irvitava rahvahulga seast ühe inimese poole, et oma sigarile tuld paluda, märkas ta, et too muutus kohe viisakaks. Üksi olles tunneb inimene vastutust oma eksistentsi ees, rahvahulgas viibides aga mitte. Kierkegaard põlastas sellist rahvahulka sulavat eluviisi, sest see ei ole tõeline eksistents. Nii võibki mõista tema ütlust, et **“rahvahulk on ebatõde”**. Kierkegaardi sõnul peab inimene olema originaal,

⁵² Tsiteeritud: Böhrovski, B. Kierkegaard, Tallinn, 1975, lk 25.

mitte aga koopia. Iseendaks saadakse ainult end rahvahulgast lahti rebides.

Oma elule tagasi vaadates märkis Kierkegaard päevikusse:

“Ma polnud kunagi nii nagu teised.”⁵³

Tähelepanuväärne on, et epitaaf, mille Kierkegaard mõtles välja oma tulevase hauasamba jaoks, kõlas: “See üksik.”

Eksistentsi staadiumid

Kierkegaardi arvates võib eristada kolme eksistentsi tasandit või staadiumi: esteetilist, eetilist ja religioosset. Järjekindel olles peaks ta rääkima ainult iseendast, iseenda eksistentsi staadiumitest. Vastasel juhul esitaks ta ju essentsialistlikule filosoofiale omaseid väiteid.

Võib olemas olla ka ilma eksistentsita ehk olla **filister** (taani k. *spidsborger*). Filistril polegi oma *mina*, kuigi ta ise seda ei tea. Ta on niivõrd tüübikohane, et tänapäeval võiks tema kohta öelda: euro-normidele vastav. Filistri püüdluseks on elada „õigesti“, st just nii, nagu tema referentgrupis õigeks peetakse. Kui on ette nähtud, et peab olema perekond, kaks last, suvila ning armuke, siis „tõsiusklik“ filister selle poole ka püüab.

⁵³ Tsiteeritud: Beyer, H. Eessõna. – Kierkegaard, S. Kartus ja värin. Meeliülendavad kõned. Tallinn, 1998, lk 13.

Taolist olendit võib ehk käsitleda lausa kui kivimit, molekuli vms mitte-inimest, st essentsialistlikult.

Esteetiline staadium

Esteet⁵⁴ saab inimesest siis, kui ta ühel hetkel mõistab filisterliku eluideaali illusoorisust. Nüüd pole enam miski püha. Selle staadiumi märksõna on *nauding*. Muusika, teater, kunst, naised – kõik see pakub esteedile huvi. Armusuhetes hoidub esteet tõsiselt armumast, otsides kogu aeg uusi elamusi. Esteet ei salli harjumuslikku ega korduvat. Kuid selline kordumatus jahtimine ise muutub rutiinseks ning seesugune sisemine vastuolu tekitab esteedis rahuolematust.

Eetiline staadium

Selle staadiumi märksõna on *kõlbeline kohus*. Küllap oleks Immanuel Kantile taoline staadium meelepärane olnud. Vastupidiselt esteedile ülistab eetik reeglipärasust. Armusuhete valdkonnas on inimese kohuseks abielluda ning olla truu. Rutiin, mida esteet ei talunud, on eetiku n-ö leib. Eetiku jaoks on rutiinises

⁵⁴ Sõnal *esteetiline* on kaks tähendust, kuigi mõlemad lähtuvad ühest ja samast kreekakeelsest sõnast *aisthēsis* ‘taju, tunne’. *Esteetiline* võib tähendada ‘kunstikaunis, ilus’ ning selles tähenduses hakkas seda sõna kasutama saksa filosoof Alexander Baumgarten (1714–1762). *Esteetiline* võib tähendada ka ‘meeleline, meelelisusega seotud’. Seda tähendust pidaski Kierkegaard silmas.

tegevuses midagi ülevat, kui see vaid seostub kõlbelise kohusega. Väliselt võib ehk eetiku elu kohati sarnaneda filistri omaga (nt abielu), kuid mõtteviisis on suur vahe. Filistri mõtted lähtuvad väljast – referentgrupist, eetiku mõtted aga tema südamest või mõistusest – sõltuvalt sellest, kumbaga kõlbelist kohust seostame.

Religioosne staadium

Kolmas eksistentsi staadium on Kierkegaardi arvates religioosne, kus inimene seisab palgest palgesse Jumalaga ning jääb seetõttu absoluutselt üksi inimeste seas. Sellise staadiumi sümbol on Piibli Aabraham:

“Pärast neid sündmusi pani Jumal Aabrahami proovile ning ütles temale: “Aabraham!” Ja ta vastas: “Siin ma olen!” Ja tema ütles: “Võta nüüd lisak, oma ainus poeg, keda sa armastad, ja mine Morijamaale ning ohverda ta seal põletusohvriks ühel neist mägedest, mis ma sulle nimetan!” Ja Aabraham tõusis hommikul vara, saduldas oma eesli, võttis enesega kaasa kaks noort meest ja oma poja lisaki, lõhkus põletusohvri puud, seadis minekule ja läks paika, millest Jumal temale oli rääkinud. [---] Ja Aabraham võttis põletusohvri puud, pani need oma pojale lisakile õlale, võttis enda kätte tule ja noa ning mõlemad läksid üheskoos. [---] Ja kui nad jõudsid paika, millest Jumal temale oli rääkinud, ehitas Aabraham sinna altari, ladus puud, sidus kinni oma poja lisaki ja pani ta altarile puude peale. Ja Aabraham sirutas käe ja võttis noa, et tappa oma poeg. Aga Issanda ingel hüüdis teda

taevast ja ütles: “Aabraham, Aabraham!” Ja tema vastas: “Siin ma olen!” Siis ta ütles: “Ära pane kätt poisi külge ja ära tee temale midagi, sest nüüd ma tean, et sa kardad Jumalat ega keela mulle oma ainsat poega!”” (1. Mo 22, 1–12.)

Kierkegaard võrdles eetilises staadiumis olevat traagilist kangelast Aabrahamiga: esimene väärib kõlbluse raames kõrgeimat tunnustust, teine seisab aga kõrgemal kõlblusest ning eetilistest põhimõtetest. Kierkegaard nimetas viimast eetilise teleoloogiliseks suspensiooniks.⁵⁵

“Erinevus traagilise kangelase ja Aabrahami vahel paistab hõlpsasti silma. Traagiline kangelane jääb ikka eetilise raamidesse. Tema laseb eetilisel väljendada oma *τελος*’t eetilise kõrgemas väljendusvormis, taandades eetilise suhte isa ja poja või isa ja tütre vahel tundeks, mille dialektika kätkeb selle suhetes kõlblusideega. Sellepärast ei saa siin juttugi olla eetilise enda teleoloogilisest suspensioonist.

Aabrahamiga on lood teisiti. Tema astus oma teoga üle igasuguse eetika piiride ja tal oli kõrgem *τελος* väljaspool neid seoseid, mille suhtes ta eetilise suspendeerib. [---] See ei toimunud ju selleks, et päästa mõnda rahvast, tõsta esile riikluse ideed, ja Aabraham ei teinud seda ka mitte jumalate viha lepitamiseks. [---] Sellal kui traagiline kangelane on suur

⁵⁵ Teleoloogiline (kr *telos* ‘siht, tulemus’; ‘otsus’) suspensioon (ld *suspendere* ‘kõrgele tõstma’) – teadlik (sihipärane) otsus öelda millestki lahti, tõusta kõrgemale.

oma kõlbelse teo pärast, on Aabraham suur puhtisikliku teo tõttu.” (Kierkegaard, Kartus ja värin, lk 116.)

Nagu öeldud, iseloomustab religioosse staadiumi inimest see, et ta jääb absoluutselt üksi – ka see eristab teda eetikust:

“Kui inimene asub traagilise kangelase teatud mõttes raskele teele, siis võivad paljud talle nõu anda; sellele, kes käib usu kitsast rada, ei saa keegi nõu anda, teda ei suuda keegi mõista. Usk on ime, aga ometi ei ole see välistatud ühegi inimese jaoks ...” (Kierkegaard, Kartus ja värin, lk 125.)

Aabraham seisis dilemma ees: **kas Jumal või lisak**, kas Jumal või inimlik kõlblus? Mõte jätta täitmata Jumala käsk tekitas temas hirmu, mõte ohverdada oma poeg tekitas aga õudust. Aabraham võis küll kindel olla, et see on Jumal, kes talle käsu andis:

“Ta teadis, et teda paneb proovile Kõigeväeline Jumal ise...” (Sealsamas, lk 72.)

Kuid ikkagi jäi küsimus, kas ta oli Jumalast õigesti aru saanud:

“... kui üksik oleks jumalusest valesti aru saanud, mis pääsemine oleks see tema jaoks?” (Sealsamas, lk 118.)

Tuleb välja, et religioossust ei saa samastada Jumalale kuuletumisega – pigem on see usk, et kuuletutakse Jumalale.

Inimesed ei mõista sellise staadiumi inimest. Siin on sarnasus neitsi Maarjaga, kes oli käima peal Pühast Vaimust, mida rahvas ei uskunud:

“Ingel oli küll teeniv vaim, aga ta ei olnud teenistusvalmis vaim, kes oleks läinud Iisraeli teiste piigade juurde ja öelnud: ärge põlake Maarjat, temaga toimub midagi üleloomulikku. Aga ingel tuli ainult Maarja juurde⁵⁶ ja keegi ei suutnud Maarjat mõista. Millist naist on samavõrd palju solvatud kui Maarjat, ja kas pole tõsi ka sel puhul, et keda Jumal õnnistab,

⁵⁶ “Aga kuuendal kuul läkitas Jumal ingel Gabrieli Galilea külla, mille nimi oli Naatsaret, neitsi juurde, kes oli kihlatud Taaveti soost Joosepi-nimelise mehega. Selle neitsi nimi oli Maarja. Tema juurde tulles ütles Gabriel: “Rõõmusta, sa armuleidnu! Issand on sinuga!” Tema oli aga vapustatud nende sõnade pärast ja imestas, mis see teretus võiks tähendada. Ja ingel ütles talle: “Ära karda, Maarja, sest sa oled leidnud armu Jumala juures! Ja vaata, sa jääd lapseootele ja tood ilmale poja ja paned talle nimeks Jeesus. [...] Aga Maarja küsis inglilt: “Kuidas võib see juhtuda, kui ma ei ole mehega olnud?” Ja ingel vastas talle: “Püha Vaim tuleb sinu peale ja Kõigekõrgema vägi on varjuks sinu kohal, seepärast hüütaksegi Püha, kes sinust sünnib, Jumala Pojaks.”” (Lk 1, 26–38.) Matteuse evangeeliumi järgi käis ingel ka Joosepi juures, nii et päris üksi Maarja ikkagi polnud: “Jeesuse Kristuse sündimisega oli aga nõnda. Tema ema Maarja, kes oli Joosepiga kihlatud, leidis enne enda kojuviimist, et ta ootab Pühast Vaimust last. Tema mees Joosep aga, kes oli õiglane ega tahtnud teda avalikult häbistada, võttis nõuks ta salaja minema saata. Aga kui ta seda mõtles, vaata, siis ilmus talle unenäos Issanda ingel, kes ütles: “Joosep, Taaveti poeg, ära karda oma naist Maarjat enese juurde võtta, sest laps, keda ta kannab, on Pühast Vaimust. Ta toob ilmale poja ning sina paned talle nimeks Jeesus, sest tema päästab oma rahva nende pattudest,” [...] Kui Joosep unest ärkas, tegi ta nõnda, nagu Issanda ingel oli teda käskinud. Ta võttis oma naise enese juurde, ent ei puutunud temasse, enne kui Maarja oli poja ilmale toonud. Ja ta pani lapsele nimeks Jeesus.” (Mt 1, 18–25.)

selle neab ta ära juba sama hingetõmbega?” (Sealsamas, lk 123–124.)

Aabraham tõenäoliselt ikkagi uskus, et Jumal ei nõua temalt lisakit, kuid see oli ju usk millessegi absurdsesse – sellesse, et Jumal võtab oma nõudmise tagasi. Kui ta kahelnuks, siis võtnuks ta ehk endalt elu:

“Ta oleks läinud Morija mäele .. ja hüüdnud Jumalale: “Ära põlga ära seda ohvrit, see ei ole küll kõige parem, mis mul on, ma ju tean; sest mis on rauk töötatud lapse kõrval, aga see on kõige parem, mida ma Sulle anda võin. Ära lase lisakil sellest teada saada, et ta võiks oma noorusest tröösti leida.” Ja ta oleks torganud noa omaenda rinda. Maailm oleks teda imetlenud ja tema nime poleks unustatud; aga üks asi on olla imetletud, teine aga olla teednäitav täht, kes päästab hirmunu.” (Sealsamas, lk 70–71.)

Kokkuvõttes võibki väita midagi paradoksaalset:

“Uskudes ei loobunud Aabraham lisakist, aga uskudes sai Aabraham lisaki.” (Sealsamas, lk 103.)

FRIEDRICH NIETZSCHE

Mida teame Friedrich Nietzschest (1844–1900)? Võib-olla oleme kuulnud, et tema arvates olevat hea see, mis suurendab võimutahet, halb aga see, mis tuleneb nõrkusest. Ta olevat rääkinud üliinimesest. Kas polnud mitte Adolf Hitler selle üliinimese kehastus? Kas polnud Nietzsche mitte juutide vihkaja ning natsliku ideoloogia eelkäija? Vahest tuleb meile tuttav ette ka soovitus: “Sa lähed naiste juurde? Ära unusta piitsa!”⁵⁷

Nietzsche on tõesti filosoof, kelle vaimsest pärandist teavad paljud vaid üksikuid tsitaate, millest tõtatakse tegema järeldusi oma maitse kohaselt. Tema tõlgendamine on probleemiks professionaalsetele filosoofidelegi ning selles oli süüdi ka Nietzsche ise: ta ei olnud süsteemilooja. Siia lisandub veel tõsiasi, et temast jäi järele suur hulk kirjastamiseks ette valmistamata märkmeid, mille töötasid läbi teised inimesed. Kas nad mõistsid teda õigesti? Me ei või selles sugugi kindlad olla.

Kümme viimast aastat oma elust (alates 3. jaanuarist 1889) oli Nietzsche vaimuhaige ning juba sel ajal vaieldi tema filosoofia

⁵⁷ „„Anna mulle, naine, oma väike tõde!“ ütlesin mina. Ja nõnda kõneles vana eideke: „Sa lähed naiste juurde? Ära unusta piitsa!““ (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 57.)

tõlgendamise üle. Nietzsche Arhiivi hakkas juhatama filosoofi õde Elisabeth Förster-Nietzsche (1846–1935), kes paistis silma erilise andega võltsida ning moonutada oma venna pärandit. Näiteks asendas ta mitmes kirjas, mis Nietzsche oli saatnud emale või mõnele teisele tuttavale, endise adressaadi iseendaga. Tulemuseks oli palju kirju, mis olid aadressitud “kallile õele”, “armsale õele” jne.⁵⁸

Moonutuste vastu ka võideldi. Kui anti välja esimest täielikku teoste kogu, siis pärast XII köite ilmumist lahkus protestiks väljaande toimetaja Fritz Kögel. Nimelt hakati süstematiseerima Nietzsche 80. aastate märkmeid, millest hiljem koostati kompilatiivne kogumik “Võimutahe”. See oli tegelikult võltsing, mis mängis suurt rolli Nietzsche pärandi natslikus ideologiseerimises.

Kuni 20. sajandi keskpaigani ei saanud tegelikult rääkida mitte Nietzsche pärandist, mitte nietzscheaanlusest, vaid **förster-nietzscheaanlusest**. Sel ajal edastati tema vaimset pärandit vaid tsitaatide kogumikena, mis õigustasid vägivalda, julmust, sõda ning hitlerlikul Saksamaal ka fašismi. Hitler nimetas Nietzsche Arhiivi

⁵⁸ Tegelikult ei olnud Nietzsche ja ta õe suhted sugugi head. Nietzsche olevat koguni imestanud, “kuidas me saame küll olla lähedased sugulased – see on küsimus, mille üle ma tihti mõtlen”. 1885. aastal abiellus ta õde Bernhard Försteriga, gümnaasiumiõpetajaga Berliinist, kes oli veendunud antisemiit. Seetõttu halvenesid venna ja õe suhted veelgi ning ühes kirjas nimetas Nietzsche oma õde “kättemaksuhimuliseks antisemiitlikuks lollpeaks”. Õemees sattus aga rahaliste mahhinatsioonide küttesse ning lõpetas 1889. aasta juunis elu enesetapuga.

“rahvussotsialismi ideoloogia levitamise keskuseks”. Förster-nietzscheaanlik “üliinimene” Hitler külastas 1930. aastal Nietzsche õe villat Weimaris, kus filosoof oli veetnud viimased aastad oma elust,

“... seisatas hardunult Nietzsche marmorbüsti ees ja mõtiskles “Võimutahte” üle. Nietzsche pikaealiselt õelt Elisabethilt, kes oli nii kipra tõmbunud, et üks külastaja ristis ta pügmeekuningannaks, sai Hitler kaks kingitust: “Massipetitsiooni juutide ülemvõimu vastu”, mille tema kadunud mees Bernhard Förster oli 1880. aastal Bismarckile üle andnud, ja tema venna mõõga, mis nägi välja nagu jalutuskepp.”⁵⁹

Nietzsche puhul torkab silma lõhe tema maailmavaate ja tegeliku eluviisi vahel. Ta rääkis võimutahtest, kuid ise polnud sugugi võimuahne; ta rääkis üliinimesest, kuid ise oli haige kehaliselt ning hiljem ka vaimselt; ta rääkis, et nõrgad peavad hävima, et inimene peab olema kuri, aga tegelikult oli ta väga leebe iseloomuga. Siin tekib muidugi kiusatus öelda, et küllap oli see lihtsalt kompensatsioon: seda, mida ta polnud võimeline teostama tegelikus elus, teostas ta oma maailmavaatelistes unistustes. Ma ei tea, mida arvanuks sellest Nietzsche ise. Bertrand Russell on kirjutanud temast igatahes selles laadis:

“Selge, et oma ilmsi esinevates unedes oli ta sõjamees, mitte professor. Inimesed, kellest ta vaimustus, olid sõjamehed.

⁵⁹ Köhler, J. Friedrich Nietzsche ja Cosima Wagner. Alistumise kool. Tallinn, 1997, lk 15-16.

Tema – nii nagu iga teisegi mehe – arvamus naiste kohta on vaid selle tunde objektivatsioon, mis nende suhtes tekib. See tunne oli aga ilmselt hirm. “Ära unusta piitsa!” – kuid üheksa naist kümnest oleksid selle piitsa tema käest ära kiskunud; ta teadis seda ning seepärast hoiduski naistest eemale ning lohutas oma auhannust mürgiste märkustega.”⁶⁰

Võib muidugi küsida, kas see on ikka korrektne tõlgendus. Kord öelnud keegi daam Nietzschele: “Ma tean, miks te meile oma raamatuid lugeda ei anna. Ühes neist te kirjutasite: “Sa lähed naiste juurde? Ära unusta piitsa!”” Nietzsche vastanud, et temast ei tule üldsegi mitte nii aru saada.

Tõsi küll, teda vaimustasid loodusjõud ka tegelikus elus, mitte ainult võimutahe teoreetilises plaanis. Näiteks imetles ta 1877. aastal Nizzas asetleidnud tugevat maavärinat: see olevat nagu tuletanud inimesele meelde tema tühisust. Kaks aastat varem Krakataus toimunud maavärinas oli hukkunud 200 000 inimest, mis samuti täitis Nietzsche entusiasmiga. “Kui suurepärase see on – ühe hetkega hukkus 200 000 inimest! Kui suurejooneline! See on lõpp, mis ootab inimkonda, lõpp, kuhu inimkond ükskord jõuab!” öelnud ta oma sõbrale Lanzkile. Ta olevat soovinud, et meri uputaks vähemalt Nizzagi koos ta elanikega. Lanzki maininud, et sellisel juhul hukuvad ka nemad. “Kas see pole ükskõik!” vastanud Nietzsche. Ta iseloomustas end üpris sõjakana:

⁶⁰ Russell, B. History of Western Philosophy. London, 1996, lk 734.

“Oma loomult olen ma sõjakas. Ründamine on minu instinkte.” (Nietzsche, *Ecce homo*, lk 26.)

Samas iseloomustati Nietzschet ka hoopis teistsugusena. Tal oli harjumus rääkida vaikselt, kõndida ettevaatlikult ja mõtlikult, talle oli omane rahulik näoilme ning otsekui sissepoole pööratud pilk. Tavaliselt käitus ta väga viisakalt, peaaegu naiselikult leebelt. Nietzschele meeldisid peened kombesed ning esmakohtumisel võis ta hämmastada teatava tseremoniaalsusega. Parun von Zeidlitz on tema kohta öelnud:

“Ma ei tundnud mitte ühtegi inimest, kes oleks aristokraatlikum kui Nietzsche. Ta võis olla halastamatu ainult ideede vastu, mitte aga inimeste vastu, kellele need kuulusid.”⁶¹

Püüame siis luua Nietzschest pildi, mis ei oleks lubamatult ühekülgne. Kõigepealt räägime tema elust, mille tundmine aitab ehk paremini mõista ka tema maailmavaadet.

Nietzsche elu

Nietzsche sündis Röckenis Preisimaal kuningas Friedrich Wilhelm IV sünnipäeval (15. oktoobril 1844) ning kirikuõpetajast isa panigi lapsele nimeks Friedrich Wilhelm. Hiljem sündisid veel üks poeg (kes suri aastaseks saamata) ja tütar. Väike Friedrich hakkas

⁶¹ Tsiteeritud: Свасьян, К. А. Фридрих Ницше: мученик познания. – Ницше, Ф. Сочинения. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1990, lk 19.

ebatavaliselt hilja rääkima; ta vaatas inimesi tõsise pilguga, kuid alles 2,5aastaselt lausus esimesed sõnad. Tema isa Karl Ludwig suri aastase hullumeelsuse järel. Nietzsche oli tollal 4aastane.

Nietzschele meeldisid sõjaväeparaadid, kirikuteenistus oreli- ja koorimuusikaga ning teised pühade ajal toimunud tseremooniad. Isa eeskujul tahtis ta saada pastoriks. Sõbrad nimetasid teda väikeseks pastoriks ning kuulasid aukartlikult, kuidas ta luges ette peatükke Piiblist. Noorusele vaatamata oli ta enda vastu väga nõudlik ning kannatas iga märkuse pärast. Poiss teadis, et tal on eakaaslaste seas autoriteeti, ning õpetas oma õde, et tuleb vaid valitseda iseenda üle – siis saab valitseda ka kogu maailma üle.

Aastal 1858 astus Nietzsche kuulsasse Pforta kloostrikooli, mis oli lapsi religioosseks eluks ette valmistanud juba 12. sajandist alates. Kooliaja kohta on vähe teada; säilinud on üks pärimus. Mõni õpilane kahelnud, kas Mucius Scaevola oli ikka hoidnud kätt tules.⁶² Nietzsche olevat seepeale võtnud ahjust hõõgvel söetuki ning hoidnud seda peopesal. Põletusarm jäi tema käele kogu eluks; ta ise aidanud sellele kaasa, ärritades seda sulavahaga.

1864. aastal astus Nietzsche Bonni ülikooli. Seal ühines ta ühe tudengikorporatsiooniga, leides, et nii on tema jaoks parem (ta

⁶² “G a i u s M. S c a e v o l a oli vararooma legendaarne kangelane. M. tahtis tappa Roomat piirava etruskide kuninga Porsenna. Vangi langenud, põletas ta surmapõlguse märgiks altaritules oma parema käe (sellest nimi Scaevola ‘vasakukäeline’). Porsenna vabastas nooruki ja loobus Rooma piiramisest.” (Antiigileksikon 1983, sub **Mucius**.)

polnud neist vaimustuses). Ta tegi ettepaneku korporatsioon ümber kujundada, soovis, et lõpetataks suitsetamine ja õllejoomine (need tekitasid temas vastikust). Selliseid ettepanekuid ei võetud kuulda ning Nietzsche sai tõrjutu. Teravkeelsena muutis ta olukorra veelgi hullemaks ning lõpuks oli sunnitud korporatsioonist lahkuma.

1865. aastal avastas Nietzsche enda jaoks Schopenhaueri, lugedes tolle teost "Maailm kui tahe ja kujutus". 1866. aasta aprillis kirjutas ta mingis kurvameelsushoos:

"Kolm asja võivad mind rahustada, kuid need on harvad lohutused: minu Schopenhauer, Schumann ja üksildased jalutuskäigud."⁶³

1867. aastal võeti Nietzsche sõjaväkke sellele vaatamata, et ta oli ema ainus poeg ning lühinägelik. Nietzsche allus saatusele, järgides põhimõtet, et inimene peab oskama kasutada iga elujuhtumit enda arendamiseks. Olles sunnitud saama sõduriks, asus ta sõdurioskusi omandama. Nietzsche leidis selles isegi midagi suursugust: istuda kodumaa teenimiseks ratsu selga, saada heaks suurtükiväelaseks, omamoodi askeediks. Tegelikult pettus ta sõjateenistuses õige pea. Juhus tuli talle appi: ta kukkus ratsu seljast maha ning sai tõsiselt vigi.

Bonni ülikoolis ei õppinud Nietzsche lõpuni, vaid siirdus juba 1865. aastal Leipzigi ülikooli, kus ta sai diplomi ilma eksamiteta; ta oli avaldanud mitu artiklit ning nende alusel kutsuti teda, alles

24aastast, kellel ülikoolgi veel lõpetamata, Baseli ülikooli klassikalise filoloogia professoriks. Nietzsche ise ei hinnanud seda eriti kõrgelt, öeldes: "Õige mul sündmus – nüüd on maailmas lihtsalt üks ettur enam ja muud midagi!" Baseli ülikooli professoriks saamiseks pidi ta muutma oma kodakondsust: nüüdsest oli ta šveitslane.

1870. aastal ei suutnud ta enam Preisi- ja Prantsusmaa vahelist sõjategevust rahulikult taluda ning taotles Šveitsi valitsuselt loa asuda Saksamaale sanitaarpataljoni (muudesse väeosadesse ta neutraalse riigi kodanikuna ei saanud). Puutudes kokku haavatu-tega, nakatus ta difteeriasse ja düsenteeriasse ning vaikus terve nädala elu ja surma vahel.

Teadu on Nietzsche sõprus kuulsa helilooja Richard Wagneriga (1813–1883) alates aastast 1869. Õpilastest ja austajatest ümbritsetud Wagner hindas võib-olla Nietzsche temperamenti, tema vabadust ihkavat iseloomu. Nietzsche vaidles Wagneriga sageli ning viis ta endast välja, kuid Wagner andestas talle õige pea jälle. Ent sõprus ei olnud igavene. Wagner kirjutas ooperi "Parsifal", kuid selline kristliku vagaduse propageerimine oli Nietzschele vastumeelt ning aastast 1877 said neist vaenlased.

Nietzsche oli kunagi kirjutanud Malwida von Meysenbugile, et talle oleks vaja head naist. 1882. aasta kevadel tuli Roomast vastus, et tõenäoliselt on see õnnestunud. Selleks naiseks osutus 20aastane venelanna, Peterburi kindralitütar **Lou Salomé**, kes oli väga intelligentne daam, mitte küll klassikaliselt ilus, kuid sellele vaatamata veetlev. Oma ema saatel reisis ta Euroopas. Malwida von Meysenbug rääkis Loule, et Nietzsche on "väga karm filosoof,

⁶³ Tsiteeritud: Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше. Новосибирск, 1992, lk 34.

kuid samas kõige õrnem ja ustavam sõber ning igauht, kes teda tunneb, kurvastab mõte tema üksildusest”, ning andis lugeda tema teoseid. Näis, et Lou Salomé luges neid arusaamisega. Ta soovis Nietzschega tutvuda. Neid tutvustati ühel hommikul Roomas Püha Peetruse katedraalis ning Nietzsche süda oli sellest hetkest vallutatud. “Noor venelanna” (nõnda nimetas Nietzsche teda kirjades) rääkis ise vähe, kuid oli suurepärase kuulaja. Abiellumisest (ettepaneku tegi Nietzsche nimel Paul Rée) keeldus Lou siiski, sest tema südamel, millesse elu oli juba jätnud oma jälje, ei olewat enam jõudu uuesti armastada. Samas pakkus ta aga Nietzschele oma sõprust ja moraalselt tuge, püüdes nii leevendada oma keeldumist. Nietzsche proovis teda siiski veenda abielluma, kuid Lou jäi kindlaks. Teda hirmutas vahest Nietzsche kirglik iseloom: filosoof nõudis tunnustust igale oma mõttele ning ei suutnud leppida Lou uhke allumatuse ega sõltumatusega.

Suhete katkemisele aitasid kaasa ka kuulujutud, mida tõenäoliselt õhutas Nietzsche õde, kellele Lou näis äärmiselt amoraalne. Näiteks laskis Nietzsche, Paul Rée ja Lou Salomé end kord koos pildistada. Lou ja Paul pakkusid välja, et Nietzsche võiks istuda lapsevankrisse ning nemad võtaksid kinni selle käepidemetest; see sümboliseeriks nende sõprusliitu. Nietzsche aga soovis, et vankrisse istugu hoopis Lou, käepidemetest hoiavad kinni tema ja Paul. Räägiti, et Lou olevat hiljem saatnud selle foto paljudele oma tuttavatele ning tõlgendanud seda ülemvõimu sümbolina. Seda laadi kuuldused häirisid Nietzsche.

Juba 1873. aastast halvenes Nietzsche tervis, teda hakkasid vaevama talumatud peavalud, nägemishäired ja oksendamishood

ning 1879. aastal läks ta enne tähtaega pensionile, saades 3000 franki aastas. Lootes kliimamuutuste heale mõjule, reisis ta kümne aasta vältel Euroopas. Raha ei olnud tal palju. Enamik teoseid tuli kirjastada oma kuludega. Tolle aja Nietzsche võime endale ette kujutada sellisena:

“Tagasihoidlik söögituba mingi Alpi hotelli odavas pansionis või Liguuria rannikul. Pansioni ükskõiksed asukad, enamjaolt elatanud daamid, veedavad aega *small talk*’iga – kerge vestlusega. Kolmas lõunakell on kõlanud. Üle läve astub ebakindel, längus õlgadega vimmas kuju, astub nagu poolpime koopaasukas kobamisi valguse kätte. Tume, hoolikalt puhastatud ülikond; nägu, mida varjutab tumedate, laineliste juuste pahmak; tumedad silmad paksude, peaaegu kerakujuliste klaasidega prillide taga. Tasa, peaaegu arglikult astub ta uksest sisse; teda ümbritseb mingi kummaline vaikus. Kõik temas paljastab inimest, kes on harjunud elama varjus, kaugel seltskondlikust suhtlemisest, kes tunneb peaaegu neurasteenilist hirmu iga valjusti lausunud sõna ja igasuguse müra puhul. Viisakalt, peenutseva lugupidamisega vastab ta kohalolijate kummardustele; viisakalt, ükskõikse uudishimuga vastavad nood saksa professori kummardusele. Ettevaatlikult istub ta lauda – lühinägelikkus ei luba tal teha järske liigutusi – ettevaatlikult proovib ta toitu, et need haigele maole liiga ei teeks. Tee ei tohi olla liiga kange ega kaste liiga pikantne – iga kõrvalekalle dieedist ärritab tema tundlikku soolestikku, iga toiduga liialdamine häirib tema logisevaid närve. Tema toidusedelit ei elavda ükski tass kohvi, klaas veini või õlut.

Pärast sööki ei tõmba ta sigarit ega piipu. Mitte midagi erutavat, värskendavat ega lõbustavat. Ainult napp, kiiruga neelatud lõuna, saateks mõni tähtsusetu, seltskondlikult viisakas lause, mis öeldakse vaikselt häälel juhunaabrile (nii räägib inimene, kes on ammu rääkimast võõrdunud ning pelgab pealetükkivaid küsimusi).

Siis on ta taas väikeses, kitsas, ebamugavas, napilt sisustatud möbleeritud toas, laud üle kuhjatud loendamatute paberilehtede, märkmete, käsikirjade ja korrektuuripoognatega, ent seal ei ole ühtki lille, ühtki ilustust, peaaegu ühtki raamatut, ning üksnes harva satub sinna kirju. [---] Palitu selga tõmmanud ja end villasesse suurrätti mähkinud – ahi ajab suitsu ja ei soojenda –, kirjutab ta kangestunud sõrmedega, topeltprillid peaaegu vastu paberit surutud, tundide kaupa sõnu, mida ta nõrk nägemine hiljem suure vaevaga dešifreerida suudab.”⁶⁴

Vaimuhaigus sai Nietzschest lõplikult võitu 1889. aasta 3. jaanuaril närvivapustuse tagajärjel Torinos. Esmalt paigutati ta vaimuhaiglasse, kuid ema võttis ta õige pea oma hoole alla. Pärast ema surma (1897) hoolitses tema eest Weimaris elav õde. Hullumeelsuse tõttu kasvas Nietzsche kuulsus ning ettevõtlik õde tegi oma villast midagi muuseumitaolist:

“Ajaj, mil Nietzsche õde villa alumise korruse saalides külalisi vastu võttis ja ennast oma venna esindajana Euroopa vaimueliidil ülistada laskis, lamas Friedrich Nietzsche, oma muuseumi elav eksponaat, teisel korrusel ja hääbus seal. Sisenemist tema tuppa .. peeti iga palverännaku kõrgpunktiks. Seal lamas lopsakate vurrudega üliinimene, avar prohvetikuub üll, pruunide silmade pilk kord tardunud, siis äkki vilav ja kõõritav ning samas puhmaskulmude varju kaduv. Külalised olid lummatud. Nietzsche ei rääkinud enam midagi ega reageerinud millelegi, tema justkui vahast voolitud, rohekaslillade soontega kaetud käed lamasid liikumatult pleedil, üksnes silmad ekslesid ringi, kuni needki kustusid olematusesse.”⁶⁵

Nietzsche suri 25. augustil 1900. Väited, et vaimuhaiguse põhjustas nakatumine 1866. aastal süüfilisse, on mitmed psühhiaatrid kahtluse alla seadnud.

Nimetagem **Nietzsche olulisemad teosed**:

- “Nõnda kõneles Zarathustra” (1883–1885),
- “Teispool head ja kurja” (1886),
- “Moraali genealoogia” (1887),

⁶⁴ Zweig, S. Friedrich Nietzsche. Tallinn, 1998, lk 14-15.

⁶⁵ Köhler, J. Friedrich Nietzsche ja Cosima Wagner. Alistumise kool. Tallinn, 1997, lk 15.

- “Antikristlane”⁶⁶ (käsikiri valmis 1888, kuid trükkis ilmus 1895),
- “Ecce homo” (käsikiri valmis 1888, kuid trükkis ilmus 1908).

Kogumik, mille nimeks sai “**Võimutahe**” (1. väljaanne 1901; 2., täiendatud väljaanne 1906), ei ole eriti usaldusväärne allikas Nietzsche vaadete tutvumisel: tegemist on vaid 80. aastate märkmetega, mida Nietzsche ei jõudnud trükiks ette valmistada.

Oma teost “Nõnda kõneles Zarathustra” pidas Nietzsche eriti tähtsaks. Ta väitis, et sellega tegi ta inimkonnale suurima kingituse, mis kunagi tehtud on, olles veendunud, et kunagi tekib vajadus asutuste järele, kus hakatakse tema õpetust analüüsima, võib-olla luuakse kateedrid “Zarathustra” uurimiseks. Samuti uskus Nietzsche, et selles teoses arendas ta saksa keele täiuslikkuseni. Pärast Lutherit ja Goethet oli tarvis teha veel kolmas samm.

Nietzsche oli selle teose lugejate vastu väga nõudlik:

“Mis puutub minu “Zarathustrasse”, siis ei luba ma kellelgi nimetada end selle tundjaks, kes pole kas või üks kord olnud sügavalt haavatud igast tema sõnast ning vähemalt üks kord olnud sügavalt vaimustatud igast tema sõnast.” (Nietzsche, Moraali genealoogia, lk 255.)

⁶⁶ Eesti keeles on see teos ilmunud peakirja all „Antikristus“. Täpsem oleks siiski „Antikristlane“, sest Nietzsche kritiseeris kristlust, mitte Kristust. Samuti ei kuulutanud ta mingi Antikristuse tulemist vms.

Tegelikult pidi Nietzsche leppima sellega, et tema teosest eriti aru ei saadud, ning täheldama, et kes saab aru kas või kuuest lausest selles teoses, see tõuseb juba taseme võrra kõrgemale kaasaegsete inimeste võimetest. Nietzsche “Zarathustrat” tõlgendati kui andekat stiiliharjutust ning sooviti, et autor tulevikus sisulegi tähelepanu pööraks.

Ikka ja jälle see tunnustamatuse probleem. Lootuse kohta tulevikus tunnustust leida on Nietzsche ühe skeptilise märkuse teinud oma teoses “Inimlik, liiginimlik” (1878), öeldes, et loota kuulsusele tulevaste põlvkondade silmis võib ainult siis, kui eeldatakse, et inimkond jääb põhimõtteliselt muutumatuks. See aga ei olevat nii. Inimkond muutub paljuski oma hinnangutes ja tundmustes. Oleks rumal arvata, et kogu inimkond järgneb temast terve miili võrra ette jõudnule sedasama teed mööda. Tunnustuse puudumist tõlgendab järelpölv alati jõuetusena.

Nietzsche moraalifilosoofia

Nietzsche maailmavaatest rääkides võiks teha **kolm märkust**, mis ehk kergendavad selle mõistmist.

Esiteks võime öelda, et Nietzschele avaldasid suurt mõju Schopenhauer ja Darwin. Esimene väitis, et maailma olemus on Tahe, Nietzsche aga ütles konkreetsemalt, et kõige elava olemus on võimutahe:

“Maailm, vaadatuna seestpoolt ... on võimutahe ja ei midagi muud.” (Nietzsche, Teispool head ja kurja, lk 55.)

“Kõigepealt tahab kõik elav väljendada oma jõudu – elu ise ongi võimutahe: enese alalhoidmine on vaid üks selle paljudest tagajärgedest.” (Sealsamas, lk 27.)

Darwini evolutsiooniteooria järgi jääb ellu paremini kohastunu ning see ongi evolutsiooni n-ö mootor. Evolutsioon on eesmärk, organismid aga vahendid. Nietzsche arvates on ka inimühiskonnas oluline inimese kui sellise areng ning elu üldine edenemine, mitte iga indiviidi ellujäämine:

“Rahvas on looduse kõrvaltee, et jõuda kuue-seitsme suurkujuni. Jah – et hiljem neistki mööda minna.” (Nietzsche, Teispool head ja kurja, lk 95.)

Näiteks on kaastunne tema arvates vastuolus arengu seadusega, st valiku seadusega:

“Kaastundega turgutatakse ja püütakse säilitada seda, mis on küps hukkuma, püütakse säilitada nende elu, keda elu on rusunud ja hukka mõistnud, toetatakse mis tahes ebaõnnestumisi, antakse elule sünge ja kahtlustäratav värving.” (Nietzsche, Antikristus, lk 11).

Teiseks, Nietzsche eetika on enesetäiustamise eetika, mille järgi moraalsed väärtused peavad soodustama isiksuse eneseteostust. See ongi üks põhjusi, miks Nietzsche ei sallinud kristlust. Ristiusuvaenulikkus ongi vahest üks neist allikaist, millest lähtub tema moraalifilosoofia.

Kolmandaks, mitte alati ei saa kõike Nietzsche öeldut võtta täie tõsidusega. Mõnikord lähtuvad tema väited lihtsalt

vaidlemishimust, soovist lugejat šokeerida, vastandada oma seisukohti tavaarusaamadele.

Jumal on surnud

Nietzsche kuulutas: jumal on surnud, kuid inimesed ei mõista seda veel:

“Ons see küll võimalik! See vana pühak oma metsas pole veel kuulnudki, et j u m a l o n s u r n u d !” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 9.)

Teoses “Rõõmus teadus” räägib Nietzsche **mõistuloo hullumeelsest inimesest**:

“Kas olete kuulnud hullumeelsest, kes päise päeva ajal süütas laterna ja kõndis mööda turgu, karjades: “Ma otsin jumalat! Ma otsin jumalat!” [---] Hullumeelne tormas inimeste sekka, puuris neid pilguga. “Kus on jumal?” hüüdis ta. “Ma tahan teile seda öelda! Meie tapsime ta – teie ja mina! Me kõik oleme tema mõrvarid! [---] [Kuulajad imestasid.] Lõpuks viskas ta oma laterna maha ning see purunes. “Ma tuln liiga vara,” ütles ta, “minu tund pole veel tulnud. See õudne sündmus on veel teel meie juurde, teade temast pole veel inimkõrva jõudnud. Välgule ja müristamisele on vaja aega, tähtede valgusele on vaja aega, tegudele on tarvis aega, et neid nähtaks ja kuuldaks, kui nad on juba aset leidnud.”” (Nietzsche, Rõõmus teadus, lk 480–481.)

Nietzsche nimetas jumala surma koguni kaasaja suurimaks sündmuseks, mille tähtsust alles hakatakse mõistma:

“Suurim kaasaja sündmus – see, et jumal on surnud ja et usk kristlikusse jumalasse on muutunud kahtlustäratavaks – hakkab juba heitma Euroopale esimesi varje.” (Nietzsche, Rõõmus teadus, lk 573.)

Kuidas seda mõista, et jumal on surnud? Me võime sellest aru saada kui tõsiasjast, et usk jumalasse ei juhi enam inimeste käitumist, et meil ei ole enam kedagi, kes ütleks, mis on hea ja mis on halb. Usk jumalasse on muutunud vaid väliseks, formaalseks:

“Nietzsche tahab inimestele öelda, et nad on juba ammu ainult välispidiselt kristlased, et nende moraal on juba ammugi kaotanud kristliku usundi sanktsiooni ja et nad sisemiselt on juba ammu ateistid.”⁶⁷

Jäänud on vaid jumala vari:

“Pärast seda, kui Buddha suri, näidati sajandeid ühes koopas tema varju – erakordselt hirmsat varju. Jumal on surnud: kuid just selline on inimloomus, et võib-olla veel aastatuhandeid on olemas koopad, kus näidatakse tema varju. – Ja meie – meie peame võitma veel ka tema varju!” (Nietzsche, Rõõmus teadus, lk 467.)

⁶⁷ Koort, A. Nietzsche nihilismi ületamas. – Koort, A. Inimese meetod. Tartu, 1996, lk 62–63.

Endised väärtused on **kaotanud oma väärtuse** ning selleks, et elul üldse oleks mingi raskuspunkt, on tarvis uusi väärtusi. Kes neid loob? Igaüks pole selleks võimeline:

“Endale õigus võtta uusi väärtusi luua – see on see kõige hirmsam võtmine taluvale, aukartlikule vaimule.” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 22.)

Inimene võib olla nagu kõik teised, üks rahva hulgast, olla **viimne inimene**. Aga inimene võib olla ka rahvamassist üle, hoopis erinev, olla **üleinimene** (sks *Übermensch*)⁶⁸:

“Kõik jumalad on surnud; nüüd tahame meie, et elaks üleinimene ...” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 67.)

Üleinimene ja viimne inimene

Üleinimese vastandiks on *viimne inimene*, kelles me võime ära tunda n-ö väikekodanliku oleskleja, ussikesi:

“Ma õpetan teile üleinimest. Inimene on miski, mida peab ületama. Mis olete teinud ta ületamiseks? [---]”

⁶⁸ Kuigi eesti keelde tõlgitud Nietzsche teostes tõlgitakse *Übermensch* kui ‘üleinimene’, on siiski alust väita, et täpsem tõlge on ‘üleinimene’. Nimelt pole tegemist ülimalt inimliku olevusega (umbes nagu inimestest kõige inimlikum), vaid hoopis „teist tõugu“ olevusega. Pigem on kõik inimlikuks peetav talle võõras.

Te olete käinud ära tee ussikesest inimeseni, aga palju on teis veel ussikest. Kord olite ahvid, aga praegugi veel on inimene ahvim kui ükski ahv. [---]

Inimene on köis, mis kinnitatud looma ja üliinimese vahele, – köis üle kuristiku.

Ohtlik üleminek, ohtlik teelolek, ohtlik tagasivaade, ohtlik hirm ja seisatus.” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 9–11.)

Vähe on olla lihtsalt inimene – tuleb olla see, kes sa oled, **ei tohi sulada rahvamassi** ning seetõttu peab inimene

“järgima oma südametunnistust, mis ütleb talle: “Ole sina ise! Kõik, mida sa praegu teed ja mõtled, mille poole püüdlid – see ei ole sina!”” (Nietzsche, Ajakohatud mõtisklused, lk 7–8).

Viimne inimene soovib tahab olla teiste sarnane, sest igasugune erinevus oleks tema jaoks liiga koormav:

“Ei ühtki karjast ja üks ainus kari! Kõik tahavad sarnast ja kõik on sarnased: kes teisiti tunneb, läheb ise hullumajja. [---]

Oma lõbuke on neil päeva jaoks, oma lõbuke öö jaoks: aga tervisest peetakse lugu. [---]

“Meie oleme leiutanud õnne” – ütlevad viimsed inimesed ja pilgutavad silmi.” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 14.)

Viimne inimene on Nietzsche jaoks kõige põlastusväärsem ning seda tüüpi inimeste kohta ongi ta öelnud:

“Liiga palju on elutsejaid ja liiga kaua nad ripuvad oma oksade küljes. Tuleks torm ja raputaks maha kõik need mädanenud ja ussitanud!” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 62.)

Üleinimene ning *viimne inimene* on ühtlasi kahe erineva moraali – **isanda- ja orjamoraali** – kandjad.

Isanda- ja orjamoraal

Moraali on Nietzsche arvates kaht tüüpi: isandate ja orjade moraal (sks *Herrenmoral*, *Herdenmoral*). Erinevates kultuurides püütakse neid ühitada, mõnikord põimuvad nad teineteisega, teinekord eksisteerivad kõrvuti – isegi ühes ja samas inimeses.

Isandamoraal vastandab head, suursugust (sks *gut*) halvale, põlatule (sks *schlecht*). Põlatakse arga, väiklast, omakasupüüdlikku, ennast alandavat inimest, koeralikku inimtõugu. Suursugused inimesed tunnevad end olevat väärtuste mõõdupuud. Nad ei vaja heakskiitu, nad ütlevad: “Mis on kahjulik minule, on iseenesest kahjulik.” Isand loob väärtusi. Suursugune inimene võib aidata õnnetut, kuid mitte kaastundest, vaid energia ülejäägi tõttu. Selline inimtõug on uhke, et ta pole loodud kaastunde jaoks. Kohustused on sellisel inimesel vaid endataoliste, mitte aga madalamate seisuste vastu. Egoism on suursuguse hinge oluline omadus; egoism on usk sellesse, et teised peavad talle alluma ning end ohverdama.

Orjamoraal on hoopis teistsugune. See on kasulikkuse moraal. Siin vastandatakse head (sks *gut*) kurjale (sks *böse*). Kurjaks peetakse kõike võimast, ohtlikku, hirmuäratavat. (Isandate moraali järgi on

just nimelt hea inimene võimeline tekitama hirmu, halb aga ainult põlgust.) Orjamoraali järgi on hea inimene see, kes ei kujuta endast ohtu: ta on heasüdamlik, kergeusklik, võib-olla ka veidi rumal. Kõikjal, kus valitseb orjade moraal, võib Nietzsche väitel keeles märgata sõnade *hea* ja *rumal* sarnasust (lähedust). See, mida tänapäeval nimetatakse heaks, tuleneb karilooma instinktist. Euroopas valitseb kariloomade moraal. Kes uurib praeguse eurooplase südametunnistust, see leiab sealt Nietzsche arvates vaid ühe soovi: “Me tahame, et kunagi jõuaks kätte aeg, mil pole enam tarvis midagi karta.” Püüdlemist ja teed selle poole nimetataksegi nüüd progressiks.

Karjainimene on Euroopas omandanud sellise ilme, just nagu oleks ta ainukene lubatud inimtõug, ning kuulutab tõeliselt inimlikeks voorusteks need omadused, mis teevad ta leplikuks, kohanevaks ning karjale kasulikuks. Seal aga, kus ei saa läbi ilma juhtideta – ilma juhtoinasteta –, püütakse ülemusi asendada karjainimeste kogudega. Sellise päritoluga on Nietzsche meelest kõik esindusorganid.

Ohjeldamatus, varjatud kadedus, eneseõigustamine – need on kolm tunnust, mis on iseloomustanud plebeid kõigil aegadel. Kõik need omadused antakse paratamatult edasi ka lastele – nii nagu rikutud verigi. Isegi kõige parema kasvatus ja haridusega võib saavutada vaid sellise päritolu petliku maskeeringu. Aga mille muu poole püüdlebki kaasaja kasvatus ja haridus?

Tuleb välja, et sõnal *hea* võib olla mitu tähendust olenevalt sellest, millisest moraalist on jutt.

Moraalitüüp	Vastandväärtused	
Isandamoraal	Hea (sks <i>gut</i>) = suursugune	Halb (sks <i>schlecht</i>) = põlastusväärne
Orjamoraal	Hea (sks <i>gut</i>) = ohutu	Halb, kuri (sks <i>böse</i>) = ohtlik

Kristlik moraal väljendab Nietzsche arvates orjamoraali ning saab seetõttu halastamatu kriitika osaliseks.

Kristliku moraali kriitika

Kristlik moraal on Nietzsche väitel **orjalik ja madaldab inimvääriskust**:

“Kristlik usk on otsast otsani ohvrite toomine: oma vabaduse, uhkuse, enesekindluse ohverdamine, enda orjusse andmine, enese sandistamine.” (Nietzsche, Teispool head ja kurja, lk 66.)

Nii annavad alust väita kristliku moraali tunnusjooned: ligimesearmastus ja sellest lähtuv kaastunne ning kurjale kurjaga mittevastamine.

Kristlik ligimesearmastus ja kaastunne

Nietzsche kritiseerib kristluse propageeritavat ligimesearmastust ja kaastunnet⁶⁹, nähes neis hoopis midagi muud, kui välja kuulutatakse:

“Te kipute ligimese ligi ja teil on selleks ilusaid sõnu. Aga mina ütlen teile: teie ligimesearmastus on teie halb armastus iseene vastu.

Te põgenete ligimese manu iseene eest ja tahaksite sellest teha endale vooruse. Kuid mina näen läbi teie “endatuse”.
(Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 51.)

Nietzsche ideaal on muidugi pigem üksik hunt kui karjas olev lammas. Raske on mitte märgata sarnasust Schopenhaueriga:

“Üldiselt selgub, et igaüks on sel määral seltsiv, kuivõrd ta on vaimselt vaene ja üldse labane. Sest maailmas pole palju muud võimalik kui valik üksilduse ja labasuse vahel.”
(Schopenhauer, Elutarkus, lk 21.)

Kristluse loomuvastasele ligimesearmastusele (skš *Nächstenliebe*) vastandab Nietzsche eluterve **kaugeima-armastuse** (skš *Fernstenliebe*):

„Ülem kui armastus ligimese vastu on armastus kaugeima ja tuleva vastu; ja veel ülemaks kui armastust inimese vastu pean ma armastust asjade ja varjukujude vastu.“ (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 51-52.)

Kaugeima-armastust võiks tõlgendada ideaaliarmastusena: selle nimel, et tulevikus midagi suurt saavutada, tuleb ehk praegu kannatada. Raske õppusel – kerge lahingus, kui öelda Vene väejuhi Aleksandr Suvorovi (1729-1800) sõnadega. Nii lapsevanem kui ka õpetaja võivad oma kasvandike suhtes lähtuda just kaugeima-armastusest, kuna eesmärgiks on kasvandiku heaolu tulevikus. Taolist kaugeima-armastust on aga 20. sajandil praktiseeritud lausa riigi tasemel. Näiteks kommunismi võidu nimel kogu maailmas kutsuti Venemaa ning hiljem ka Nõukogude Liidu rahvaid üles tooma ohvreid siin ja praegu. See on totalitaarse riigi hoiatav eeskuju.

Taolise ligimese- ning kaugeima-armastuse vastandamise puhul võime siiski märgata, et tegu pole päris vastanditega. Ligimene on ju keegi inimene, kuid raske oleks kaugeimat tõlgendada samuti inimesena. Kui aga ligimest seostada siin-ja-praegu lühinägeliku eluviisiga ning kaugeimaarmastust ülevate sihiseadmistega, siis kaob veenev seos kristluse ja ligimesearmastuse vahel.

⁶⁹ “Armasta Issandat, oma Jumalat, kogu oma südamega ja kogu oma hingega ja kogu oma mõistusega! See ongi suurim ja esimene käsk. Teine on selle sarnane: Armasta oma ligimest nagu iseennast. Neis kahes käsus on koos kogu Seadus ja Prohvetid.” (Mt 22, 37–40.)

Kristlik kurjale kurjaga mittevastamine

Kristlus propageerib, et kurjale ei vastataks kurjaga.⁷⁰ Orjamoraali tegelik allikas on aga Nietzsche arvates **hirm**. Orjad tahavad ainult üht:

“... et neile keegi ei teeks liiga. Seepärast on nad vastutulelikud igaühele ja teevad talle hääd.

See aga on a r g u s : ehk ta küll end nimetab “vooruseks”.” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 143.)

Lambatalled vihkavad suuri röövlind. Kuid Nietzsche arust ei saa röövlindudele süüks panna seda, et nad tapavad lambatallesid. Ekslik on arvata, just nagu võiks olla kuskil jõud, mis kuidagi ei ilmne. Usk, et tugev võib olla nõrk, röövlind olla lambatall, on just selline eksimus. Röövlinnule ei saa panna süüks, et ta on röövlind. Nõrgad mõtleavad nii: olgem teistsugused kui need kurjad, olgem head! Hea on nende meelest see, kes ei vägivallatse, ei solva ega ründa kedagi, ei tasu kurjale kurjaga, kes on kannatlik ning annab õiguse karistada ainult Jumalale jne. See on aga elu eitav, ebaloomulik moraal, sest on suunatud elu instinktide vastu. Iga **eluterve moraal** allub elu instinktile:

⁷⁰ “Armastage oma vaenlasi, tehke head neile, kes teid vihkavad, .. Kes sind lööb põse pihta, sellele paku ka teine, ja kes sinult võtab kuue, sellele ära keela ka särki!” (Lk 6, 27–29.)

“Elu ennast hindan kasvu, kestvuse, jõudude tugevnemise, võimu instinktina; kus puudub võimuiha, seal võtab maad mandumine.” (Nietzsche, Antikristus, lk 10).

Sellisele n-ö naturalistlikule (looduslähedasele) alusele tuginevadki isandamoraali väärtused:

“Mis on hea? – Kõik, mis suurendab inimeses võimutunnet, võimutahet, võimu ennast. Mis on halb? – Kõik, mis tuleneb nõrkusest. Mis on õnn? – Kasvava võimu tunne, vastupanu ületamise tunne.” (Nietzsche, Antikristus, lk 8.)

Tõeline inimesearmastus nõuab meilt seda, nõrgad ja edutud peavad hukkuma ning neid tuleb selles aidata:

“Mis on hullem mis tahes pahest? Hädapätakate ja väetikeste haletsemine, st kristlus.” (Nietzsche, Antikristus, lk 8.)

“Kaastunne on üldjuhul vastusolus arengu- ehk selektsiooni seadusega. Kaastundega turgutatakse ja püütakse säilitada seda, mis on küps hukkuma, püütakse säilitada nende elu, keda elu on rusunud ja hukka mõistnud, toetatakse mis tahes ebaõnnestumisi, antakse elule sünge ja kahtlustäratav värving.” (Sealsamas, lk 11.)

Kristlus on **kõige maasroomava ülestõus kõige selle vastu, mis on kõrgemal**. Uues Testamendis ei ole Nietzsche arust midagi, mida võiks nimetada vabaks, heaks, avameelseks, ausaks. Seal on vaid halvad instinktid, täielik argus, silmade sulgemine ja enesepettus.

“Mis siit järeljub? Järeljub see, et toimitakse õigesti, kui Uut Testamenti lugema hakates pannakse kindad kätte. Nii

suure reostuse lähedus peaaegu sunnib seda tegema.”
(Nietzsche, Antikristus, lk 60.)

Nietzsche teostes “Teispool head ja kurja”, “Moraali genealoogia” ja “Antikristus” on veel rängemaid ja julmemaidki väiteid, kuid võib-olla ei saa kõiki neid tõsiselt võtta – näiteks seda:

“Progressi suurust võib mõõta ohvrite hulgaga; inimeste massiline ohverdamine ühe tugevama inimeksemplari arengu nimel – see oleks tõesti progress.” (Nietzsche, Moraali genealoogia, lk 315.)

Jällegi tuleb rõhutada, et Nietzsche maailmavaade ja eluviis ei olnud omavahel kooskõlas, mida võis täheldada ka Schopenhaueri puhul (temal oli küll vastupidi: teooria oli ilus, aga eluviis üpris labane):

“Huvitav on see, et nad mõlemad elavad teistmoodi, kui kõlab nende eluvaade. Schopenhauer pole askeet, vaid elunautija, ja Nietzsche pole [võimuahne] härrasnimene, vaid tagasi-tõmbunud loomus.”⁷¹

Igavene taastulek

Nietzsche sõnul on tema teose “Nõnda kõneles Zarathustra” põhikontseptsiooniks mõte kõige igavesest taastulekust.

“Vaata, me teame, mis sa õpetad: et kõik asjad igavesti tulevad taas ja meie ise ühes nendega, ja et me juba lõpmatud korrad oleme olemas olnud ja kõik asjad ühes meiega.

Sa õpetad, et on olemas suur sünni-aasta, päratu suur aastakoletis: see peab end otse nagu liivakell ikka ja jälle ümber pöörama, et uuesti joosta ja tühjaks joosta:

– nii et kõik need aastad on iseenestega sarnased, suurimas ja ka vähimas, nii et meie ise igal suurel aastal oleme iseenestega sarnased, nii suurimas kui vähimas.” (Nietzsche, Nõnda kõneles Zarathustra, lk 190.)

Seda õpetust on tõlgendatud kaheti.

Esiteks võime öelda, et seda tuleb mõista kui nõuet elada nii, et võiksime iseennast igavesti uhkusega vaadata. See on nagu uus kategooriline imperatiiv: ela igal hetkel nii, et seda võiks ikka ja jälle tagasi tahta.

Teine tõlgendus on kosmoloogiline. Me võime arutleda nii: maailmal ei ole ei algust ega lõppu, kuid võimalike sündmuste hulk on lõplik. Järelikult peavad sündmused ikka ja jälle korduma. See tõlgendus pole ehk kuigi veenev. See välistab ka arengu, millegi põhimõtteliselt uue tekke.

⁷¹ Schweitzer, A. Kultuur ja eetika. Tallinn, 1984, lk 214.

PRAGMATISM

Pragmatism (kr *pragma* 'tegu, tegutsemine') pärineb USAst, kus ta tekkis 19. sajandi 70. aastatel. Pragmatismi nimetatakse ka ameerikalikuks filosoofiaks, sest see väljendab teoreetilisel tasandil miljonite ameeriklaste tegelikku ellusuhtumist. Pragmatismi rajas USA filosoof ja loogik Charles Sanders Peirce (1839–1914), kelle teosed ei leidnud paraku kõlapinda. USA psühholoog ja filosoof William James (1842–1910) oli see, kes populariseeris pragmatismi seisukohti ning tegi nii uue filosoofia kui ka Peirce'i nime kuulsaks. Ühel heal päeval avastas aga Peirce, et see, mida James nimetas pragmatismiks, ei olnud üldse enam see, millega tema nõustunuks. Nii nimetaski Peirce 1905. aastal selge vahetegemise eesmärgiga oma arusaama ümber pragmatismiks (ingl *pragmaticism*).

Terminit *pragmaatiline usk* (sks *pragmatischer Glaube*) võib kohata juba saksa filosoofil Immanuel Kantil, kes väitis, et mõnes olukorras, kui teadmisi pole, tuleb lähtuda usust. Ta tõi näiteks arsti, kes pole kindel, mis haigus patsiendil on, kuid peab midagi ette võtma ning tuginebki siis vaid usule:

“Sellist juhuslikku usku, mis on siiski aluseks teatud tegudele, nimetan ma pragmaatiliseks usuks.”⁷²

Kanti arvates lähtub inimene sellisest pragmaatilisest usust vaid erandjuhul. Pragmatismi seisukohalt lähtuvad aga inimesed alati vaid oma uskumustest ning selle asemel, et vastandada teadmist mitteteadmisele, tuleb vastandada hoopis usku kahtlusele.

Charles Peirce

Usk ja kahtlus

Meenutame, et Prantsuse filosoofi **Descartes'i** arvates peaks filosofeerimine algama metodoloogilisest kahtlemisest. Vähemalt üks kord elus tuleks tema väitel seada kõik kahtluse alla. Sellise veendumusega Peirce ei nõustunud. Inimene ei saa kahelda kõiges, sest kahtlus eeldab teatavaid uskumusi. Näiteks kui ma kahtlen, kas mu sõber ikka peab sõna, siis on mul alust selles kahelda; võib-olla jättis ta kunagi oma lubaduse täitmata vms. Selles viimases ma ei kahtle. Teoreetilisemaks minnes võiks öelda, et kahtlus on kahevahelolek (või kui valikuid on rohkem, siis kolmevahelolek jne). Kaheldes ei suuda ma otsustada ühegi variandi kasuks, kuid valikuvariantide endi olemasolus ma ei kahtle. Kui ma ei usuks, et

⁷² Kant, I. Kritik der reinen Vernunft. – Kant, I. Werkausgabe: in 12 Bd. Bd 4. Frankfurt am Main, 1988, lk 690.

valikuvariandid on olemas, siis ei tekiks mul kahtlust, millist valida. Näiteks kui ma kahtlen, kas võtta õue minnes vihmavari kaasa või mitte, siis ma eeldan, et mul on vihmavari, et vihmavarju kaasavõtmine on teatud olukorras arukas, et mul üldse on võimalus õue minna jne. Paljud taolistest eeldustest näivad niivõrd enesestmõistetavad, et nende sõnastamine võib tunduda imelik. Kuid teistsugustes tingimustes pole nad sugugi enesestmõistetavad. Vaevast et kõne all olev kahtlus võiks tekkida näiteks okupeeritud riigis komandanditunni ajal.

Peirce'i arvates ei saa me alustada üleüldisest kahtlemisest – me peame alustama neist uskumustest (eelarvamustest), mis meil tegelikult olemas on.

Usust ja kahtlusest räägitakse tavaliselt seoses religioossete või muude tõsiste ja sügavamõtteliste arutlustega. Ent Peirce kasutab neid termineid avaramas tähenduses. Nii võib ka rahamaksimisel (kui seda ei tehta harjumuse ajal) esineda kahtlus, mis väljendub hetkelises kahevahelolekus (võimalusi kombineerida rahatähti vajaliku summa saamiseks on ju mitu). Ka teeseldud kahtlus tuleb siin arvesse: ma võin kujutleda olukorda, kuhu võiksin sattuda, ning arutleda siis, kuidas oleks õigem toimida. See on mõtteline eksperiment. Nii et mitte ainult elu ei sea meid kahtluste ette – mõni kahtlus on n-ö provotseeritud või teeseldud. Teaduses mängib selline kahtlemine Peirce'i arvates suurt rolli.

Uskumusel on Peirce'i arust kolm omadust:

- 1) uskumus on miski, millest me oleme teadlikud;
- 2) uskumus vaigistab ebameeldiva kahtlemisärrituse;

- 3) uskumus mõjutab meie käitumist, igasugune tegevus lähtub teatavatest uskumustest.

Kolmanda omadusega seoses sõnastaski Peirce pragmatismi keske põhimõtte: **uskumuste sisu** (täheenduse) selgitamiseks tuleb uurida teguviise, mida nad esile kutsuvad. Siit tulenevalt on meil nüüd ka meetod, kuidas uskumusi võrrelda – selleks tuleb kõrvutada neist lähtuvaid teguviise. Kui teguviisides pole vahet, siis pole vahet ka vastavates uskumustes. Me peame silmas pidama sedagi, et võib-olla hetkel ei ole vahet, kas uskuda üht või teist, kuid ajad võivad muutuda:

“.. on väga vähe vahet, kas me ütleme, et ookeanipõhjas täielikus pimeduses lebav kivi hiilgab või ei hiilga, st sellel ei ole tõenäoliselt mingit vahet, pidades siiski meeles, et too kivi võidakse homme välja õngitseda.” (Peirce, Kuidas muuta meie ideid selgeks, lk 1699.)

Sama põhimõtet saab rakendada ka **mõistete tähendusi** selgitades. Mida tähendab näiteks mõiste *raske (asi)*? Peirce selgitas seda nii:

“Õelda, et keha on raske, tähendab lihtsalt seda, et vastupidise jõu puududes kukub ta alla. See (kui ignoreerida teatud täpsustusi selle kohta, kuidas ta langeb jne, mis eksisteerivad seda sõna kasutava füüsiku vaimus) on ilmselt kogu raskusekontseptsioon.” (Peirce, Kuidas muuta meie ideid selgeks, lk 1691.)

Olgu jutt uskumuse sisust või mõiste tähendusest, Peirce'i kinnitusel

“... pole olemas nii peent tähenduserinevust, mis seisneks milleski muus kui võimalikus praktikaerinevuses” (Peirce, Kuidas muuta meie ideid selgeks, lk 1688).

Tuleme nüüd tagasi kahtluse ja uskumuse teema juurde. **Kahtlus** kui uskumuse puudumine on ebameeldiv ärritus, millest me püüame vabaneda ning soovime saavutada uskumuse seisundit. Püüdlust saavutada uskumust nimetab Peirce artiklis “Usu kinnitamine” uurimistöök (ingl *inquiry*), kuigi mainib, et mõnes olukorras see termin eriti ei sobi. Artiklis “Kuidas muuta meie ideid selgeks” kasutab ta termineid *mõtlemine* (ingl *thought*) ning *mõtlemistegevus* (ingl *action of thought*). Kahtluse tekitatud ärritus on **mõtlemise ainus vahetu põhjus**. Mõtlemistegevus saab alguse kahtlusest ning lõpeb uskumuse saavutamisega. Niisiis on Peirce'i arvates mõtlemise ainuke eesmärk saavutada uskumus:

“Võime küll arvata, et sellest on vähe – et me ei otsi mitte lihtsalt uskumust, vaid tõest uskumust. Selline arvamus osutub aga kontrollimisel alusetuks, sest niipea kui oleme saavutanud kindla uskumuse, valdab meid rahulolu – olgu see uskumus tõene või väär. [---] Enim, mida me võime väita, on, et me otsime sellist uskumust, mida peaksime tõeseks. Kuid me peame ju iga oma uskumust tõeseks ning seega on too väide tautoloogia.”⁷³ (Peirce, Usu kinnitamine, lk 46.)

⁷³ Kõne all olevat väidet võib nimetada tautoloogiaks (kr *tauto* ‘sama’, *logos* ‘sõna, mõiste’), sest see sisaldab tautoloogilist väljendit *uskumus, mida peaksime tõeseks*. Viimane on tautoloogiline sellepärast, et mõiste (*minu*)

Usu kinnitamise meetodid

Kahtlemisseisund on inimesele ebameeldiv. Kuidas teha nii, et uskumus püsiks kindlana, kuidas oma usku kinnitada? Peirce leidis, et selleks kasutatakse nelja meetodit.

Kangekaelsuse meetod (ingl *the method on tenacity*): võtta kuulda vaid seda, mis räägib uskumuse poolt, ning suhtuda põlguse ja vaenuga kõigesse, mis võiks talle vastu rääkida. Sellist lihtsat meetodit kasutab palju inimesi. Täiel määral õnnestuks see vaid erakutel, sest teised puutuvad paratamatult kokku erinevate arvamustega ning ühel hetkel võib näida, et teistsugused uskumused pole tema omadest sugugi halvemad. See aga õõnestab usku.

Autoriteedi meetod (ingl *the method of authority*): luuakse riiklik institutsioon, mille ülesanne on hoolitseda inimeste uskumuste ühtsuse eest. Selleks oleks mõttekas luua kohustuslike uskumuste nimekiri ning korrata ja õpetada neid rahvale. Vastupidiseid arvamusi ei tohi lasta kaitsta ega levitada ning rahvas peab neisse suhtuma vaenulikult. Seda meetodit on kasutatud juba iidsetest aegadest, et tagada teoloogiliste ja poliitiliste õpetuste mõju. Rahvamasside jaoks polegi paremat meetodit. Sellel meetodil on aga kaks puudust. Esiteks, ükski institutsioon ei suuda korrastada

uskumus sisaldab juba tunnust (*minu jaoks*) *tõene*, kuna me peame ju kõiki oma uskumusi tõeseks. Samasugune on nt väljend *meessoost isa* ning vastav väide *Minu isa on meessoost*.

uskumusi kõigis valdkondades ning seega kujunevad ülejäänud uskumused stiihiliselt. Teiseks, võib juhtuda, et mõni inimene hakkab võrdlema oma uskumusi nendega, mis valitsevad teistes riikides või on poolehoidu leidnud teistel aegadel. Sellest tekib mõtte, et konkreetsetes riigis levitatavad uskumused polegi paremad teiste omadest, ning tulemuseks on kahtlused. Nii kangekaelsuse kui ka autoriteedi meetodi ühine puudus on, et uskumuse määrab kellegi – kas inimese või valitsuse – suvaline otsus.

Apriorsuse⁷⁴ meetod (ingl *the a priori method*): meie uskumused peavad olema kooskõlas mõistusega. Sellist meetodit on kasutanud eelkõige metafüüsikud, kelle õpetused tuginevad vaid vähesel määral faktidele. Selline mõistusega kooskõlas olemine tähendab aga enamasti selle uskumist, mida meil on kalduvus uskuda. Platon kaldus uskuma, et taevakehade sfääride vahelised kaugused on proportsionaalsed harmoonilist kooskõla andvate helikeelte pikkustega. Tänapäeval väidetakse olevat mõistusega kooskõlas, et inimesed on egoistid. Too uskumus ei tugine Peirce'i sõnul mingitele faktidele, kuid on leidnud tunnustust ainukese mõistliku veendumusena. Apriorsuse meetod on kahest eelnenust tunduvalt intellektuaalsem. Tema puudus ilmneb aga selles, et metafüüsikud pole kunagi saavutanud üksmeelt küsimuses, millised uskumused siis on mõistusega kooskõlas. Apriorsuse meetod muudab uskumused maitseküsimuseks ning selles mõttes sarnaseks

muutuva moega. Nii ongi eri aegadel peetud mõistusjärjeks kord materialistlikku, kord vaimukesksemat filosoofiat.

Teaduse meetod (ingl *the method of science*): eelnenud meetodite ühine puudus oli see, et uskumuste sisu ei määranud faktid. Selleks, et tõesti kindlatele uskumustele jõuda, on vaja kasutada teaduse meetodit, mille kohaselt meie uskumused ei sõltu inimeste omavolist, vaid millestki püsivast, mida mõtlemine ei muuda. Nimetatud meetodi põhioletus on järgmine:

“On olemas reaalsed asjad, mille omadused ei sõltu meie arvamustest nende kohta. Sellised asjad mõjutavad meie meeli seaduspäraselt. Kuigi meie aistingud on niisama erisugused kui meie suhted objektidegagi, võime tajuseaduspärasusi tundes kindlaks teha, millised on asjad tegelikult. Küllaldase kogemuse ja mõtlemise korral jõuab iga inimene ühele ja samale tõesele järeldusele.” (Peirce, *Usu kinnitamine*, lk 51.)

Seda, kas reaalsed asjad tegelikult olemas on, ei saa teaduse meetodiga tõestada, sest too ju eeldab seda oletust. Igaüks kasutab teaduse meetodit paljudes küsimustes – kus ainult oskab. Teadlased on kindlate uskumuste kujundamisel teinud suuri edusamme ning see näitab, et teaduse meetodi põhioletuses pole alust kahelda. Kõik teaduse meetodi järgijad on veendunud, et kui mingit probleemi on piisavalt uuritud, siis jõutakse üksmeelselt mingile kindlale seisukohale:

“Alguses võivad nad saada erinevaid tulemusi, kuid sedamööda, kuidas igaüks oma meetodit ja oma protsesse

⁷⁴ Ld *a priori* 'kogemusest sõltumatu'.

täiustab, nihkuvad tulemused järk-järgult ühe ettemääratud keskpunkti poole. Nii on kogu teadusliku uurimisega. [---] Selline mõttetegevus, mis ei vii meid mitte sinna, kuhu me soovime, vaid ettemääratud eesmärgile, on just nagu saatuse toimimine. [---] Arvamus, millele on saatuse⁷⁵ poolt määratud, et temaga nõustuvad lõppude lõpuks kõik uurijad, on see, mida me mõtleme tõe all.” (Peirce, Kuidas muuta meie ideid selgeks, lk 1697–1698.)

William James

Usutahe

Kas meie uskumused on argumenteeritud, st põhjendatud? Kas meie uskumused peavad alati olema argumenteeritud?

Enamasti on filosoofid arvanud, et inimesel kui mõtleval olendil (ld *homo sapiens* ‘tark inimene’) on õigus uskuda vaid seda, mida on alust uskuda. See tähendabki, et uskumus peab alati olema põhjendatud, argumenteeritud. Lihtsalt usu jaoks ilma küllaldase aluseta jääb väga vähe ruumi – see on vaid erandina lubatav.

⁷⁵ Saatuse tähendab lihtsalt seda, mis saab kindlasti tõeks ja mida ei saa kuidagi vältida. Kõiki meid on saatuse määranud surema. (Peirce’i märkus.)

Jamesi arvates mängib aga usk inimese elus hulga suuremat rolli. Ta ei pidanud siinkohal silmas religioosset usku – see on omaette teema.

James nimetas **hüpoteesiks** (kr *hypothesis* ‘oletus’) kõike seda, mis võib olla usu objektiks. Eristada saab elavaid ja surnud hüpoteese; viimased on need, mis ei paku isikule huvi. Näiteks ei tunne paljud tõenäoliselt huvi selle vastu, kas juuste arv peab jagub 7 või 8ga. Hüpotees, et juuste arv jagub 8ga, on inimeste jaoks tavaliselt seega surnud hüpotees. Samas pakub inimestele kindlasti huvi, kas nad on andekad. Hüpotees oma andekuse kohta on tõenäoliselt igaühe jaoks elav hüpotees. Mis ühe jaoks elav hüpotees, võib kuidagi teise jaoks olla surnud hüpotees. Üht ei huvita ajaloo-alased hüpoteesid, teist keemia-alased hüpoteesid jne. Nii et iga konkreetne hüpotees on elav või surnud ikka kellegi jaoks.

Kas meie tahe võib mõjutada meie uskumusi? James küsis: kas me ainult seetõttu, et tahame, võime näiteks uskuma jääda, et Abraham Lincoln on vaid väljamõeldis?

Analoogselt võime küsida nn **Pascali kihlveo**⁷⁶ kohta. Viimase võib kokku võtta järgmiselt. Me kas usume või ei usu Jumala olemasolu. Kas Jumal on tegelikult olemas, sellele ei suuda inimõistus vastata. Mida siis uskuda? Võtkem seda küsimust kihlveona asjade tegeliku seisu üle. Kui teen panuse Jumala olemasolule, siis võites saavutaksin igavese õndsuse, kaotades ei jääks ma aga ma millestki

⁷⁶ Blaise Pascal (1623–1662) – Prantsuse filosoof, matemaatik ja füüsik. Nn Pascali kihlvedu vt Pascal, B. Mõtteid. Tallinn, 1998, lk 133–137.

ilma. Kui sellises kihlveos oleks ka lõpmata palju panuse tegemise võimalusi, siis tuleks valida just võimalus, et Jumal on olemas.

Kindlasti oli Pascal usklik muudel põhjustel, sest ta pooldas n-ö seestpoolt tulevat usku, mitte argumentide toimet tekkivat usku. Üldse võib igasugune jutt tahtest sõltuvast usust tunduda kas lihtsalt rumaluse või koguni labasusena. Võtan kätte ja hakkam uskuma? Nii see ikka ei lähe.

Kuid James arvas, et me ei peaks olukorda niivõrd lihtsustama. Inimeste uskumusi mõjutavad kaudselt **hirm, lootus, kired**; siin mängib rolli ka **jäljendamine** (tänapäeval nt mood avaras tähenduses), **väline surve** (tänapäeval nt reklaam). Meie uskumused põhinevad sageli usul kellegi uskumustesse (me usume, sest keegi teine usub ka) ning seda võib Jamesi väitel märgata just kõige olulisemates küsimustes. James arvas, et enamjaolt me usume, ilma et ise teaksime, miks. 999 juhul 1000st rahuldub meie mõistus vaid väheste argumentidega, mida võib vaja minna, kui keegi kritiseeriks meie kergeusklikkust. Mitteintellektuaalsed tegurid avaldavad seega kindlasti mõju meie uskumustele.

Nn Pascali kihlvedu ei näi sellises valguses enam labasena. Ta näitab meile, et uskumustele ei juhi meid ainult intuitsioon ega loogika, kui võimsad nad ka ei oleks. Õelduga seoses deklareeris James:

“Meie emotsionaalsel loomusel (ingl *passional nature*) pole mitte ainult seaduslik õigus, vaid ta lausa peab tegema valiku kahe seisukoha vahel, kui valikut pole võimalik teha intellektuaalsete argumentide alusel.” (James, Usutahe, lk 15.)

Sellist emotsionaalsete (mitteintellektuaalsete) tegurite võimet meie uskumusi kujundada nimetaski James **usutahteks**. Nagu nägime, tõlgendas ta tahet avaramalt, mitte ainult teadvustatud tahtena.

Kas on palju neid küsimusi, millele intellektuaalsed argumendid ei suuda anda kindlat vastust? Jamesi meelest on neid tõesti palju – tarvitseb vaid minna raamatukokku. Me leiame seal teoseid, mis esindavad kõige erinevamaid seisukohti. Arvamus on palju ning vaevalt õnnestub meil leida sellist, mida kõik pooldaksid. Erand on aritmeetika. Keegi ei vaidlusta väidet $2 + 2 = 4$, kuid viimane ei räägi ka midagi tegelikust maailmast, vaid ainult mõistetevahelistest suhetest.

Selline üksteisele vasturääkivate arvamuste olemasolu fakt tõendabki, et intellektuaalsed argumendid ei suuda anda küsimustele kindlaid vastuseid. Kui meile näib, et nad ikkagi suudavad, siis oleme olnud tõenäoliselt ühekülgsed ning jätnud võimalikud vastuväited tähele panemata.

Niisiis sõltuvad uskumused siiski suurelt jaolt mitteintellektuaalsetest teguritest ning sellest tulenevalt on nad väga mitmekesised:

“Meil on õigus valida omal riisikol ükskõik milline uskumus, mis on piisavalt elav, et mõjutada meie tahet.” (James, Usutahe, lk 26.)

Tõesti, võime uskuda (usutahe) pole selleks, et jagada inimesi õigeusklikeks ja ketseriteks – ta on selleks, et inimesed elaksid oma usule tuginedes. Meie elu on meie endi kättes. James leidis, et ühtki

uskumust ei tohi suruda kellelegi peale ning ühtki uskumust ei või halvustada. Igaüks peab austama teiste vaimset vabadust.

Ka **filosoofide** uskumused sõltuvad mitteintellektuaalsetest teguritest:

“Filosoof vajab maailma, mis sobiks tema temperamendiga, ning usub sellisesse maailmapildisse.” (James, Pragmatism, lk 7.)

Et aga avalikult keegi seda ei tunnista, siis ongi filosoofilistes vaidlustes teatavat ebasiirust.

Igapäevane elu seab meid tihti olukordadesse, kus **usk aitab meil tegutseda**. Sageli on meie usk esialgu mitte kindlasse tulemusesse just see, tänu millele saab tulemus teoks. Näiteks võib inimene mäestikus sattuda olukorda, kus ta võib pääseda vaid näiliselt üle jõu käiva hüppe abil. Tuleb uskuda, et see hüpe õnnestub, ning jalad alluvad iseenesest. Tarvitseb vaid hakata mõtlema kõikidele agadele ning hüpe ei õnnestu. Inimene meeldib teistele siis, kui ta ise usub oma meeldivusesse. Eelnev usk teiste inimeste poolehoidusse soodustab viimase tekkimist tegelikkuses. Armuasjades aitab usk vastuarmastusesse sellel tekkida. Niisugustel juhtudel on Jamesi arvates arukas uskuda sellesse, mida me soovime või vajame, sest soovitu teostubki ainult tänu sellisele usule:

“On juhtumeid, kus fakt ei saa aset leida, kui ei ole eelnevat usku selle fakti asetleidmisesse.” (James, Usutahe, lk 23.)

Igas **sotsiaalses organismis** peab olema usk, et iga selle liige täidab oma kohust. Paar-kolm röövlit võivad röövida paljaks rongitäie

inimesi, sest nad usuvad oma kaaslaste toetusesse. Samas pole ükski reisija (isegi kui ta on piisavalt vapper) kindel, et teda vastuhaku korral toetatakse.

Ka ellusuhtumine sõltub meie usust:

“Ärge kartke elu – uskuge, et elu väärrib seda, et elada, ning tänu teie usule see nii ongi.” (James, Usutahe, lk 45.)

James väitis koguni:

“Pragmatismi põhimõtetest lähtudes pole meil õigust kõrvale heita ühtegi hüpoteesi, millel on meie elu jaoks kasulikud tagajärjed.” (James, Pragmatism, lk 119.)

Pragmatistlik meetod

Pragmatistlik meetod on James'i sõnul

“meetod metafüüsiliste vaidluste lahendamiseks, mis muidu võiksid kesta lõpmatuseni” (James, Pragmatism, lk 36).

Iga teooria või uskumuse puhul uurib pragmatist, milline oleks erinevus, kui ta lähtuks oma tegevuses ühest, mitte aga teisest (või kolmandast) teooriast või uskumusest. Kui ei saa kindlaks teha mingit **praktilist erinevust**, siis tähendavad alternatiivid sisuliselt ühte ja sama ning vaidlus on mõttetu. Iga tõsine vaidlus peab olema seotud mingi praktilise tulemusega – kas või tõenäolise ja tulevikus asetleidvaga. Pseudovaidlus on Jamesi väitel nagu mõnede ürginimeste jagelemine küsimuse pärast, kas tainast, millesse on segatud pärm, kergitavad elfid või pöialpoisid. Viimasega ei

nõustuks ehk ürginimesed ise, sest võib ju olla, et on suur vahe, kuidas meeldida elfidele või põialpoistele, et nad tainast ikka korralikult kergitaksid. Tänapäeva inimese jaoks on see aga tõesti mõttetu vaidlus.

Pragmatismi tõeteooria

Mis eristab tõde eksimusest, tõeseid uskumusi vääradest? Pragmatismi seisukohalt on tõesed sellised uskumused, millest lähtudes saab sihipäraselt tegutseda, mis n-ö töötavad, ennast ära tasuvad. Meie kohus otsida tõde tuleneb Jamesi arust meie üldisest kohusest teha seda, mis ennast ära tasub. **Teooriad on tööriistad** ning neid saab hinnata efektiivsuse järgi probleemide lahendamisel. Kui teadlased räägivad, et maailm koosneb aatomitest ja elektronidest, siis ei tohi me seda sõna-sõnalt võtta. Ajalugu on näidanud, et teooriad, mis kunagi n-ö töötasid, nüüd seda enam ei tee. Järelilikult olid nad vaid suhteliselt tõesed, tõesed mingites piiratud kogemuse raamides, kuid absoluutses mõttes olid nad väärad.

Pragmatismi tõeteooria kriitikud juhtisid tähelepanu kolmele asjale.

Esiteks:

“Tõde on üks hüve liikidest, mitte aga – nagu sageli arvatakse – hüvest erinev ja tema suhtes kaasalluv kategooria. Tõeseks nimetatakse kõike seda, mis osutub heaks uskumuste valdkonnas.” (James, Pragmatism, lk 36.)

Inglise filosoof Bertrand Russell kritiseeris sellist seisukohta järgmiselt. Oletame, et me tahame teada, kas Kolumbus ületas Atlandi ookeani 1492. aastal või mitte. Kui oleme pragmatistid, siis ei tule meil sugugi vaadata järele teatmikust, nagu teeksid teised inimesed. Meil tuleks kõigepealt hoopis selgitada, millised on selle uskumuse tagajärjed ja kuidas need erinevad neist, mis kaasneksid usuga, et Kolumbus ületas Atlandi ookeani nt 1491. või 1493. aastal. Seejärel tuleks kindlaks teha, millised oletatavad tagajärjed on kõige paremad. Kui jutt on ajaloofaktidest, siis ei näe Russell uskumustel mingit muud vahet peale võimaluse ajalooeksamil head hinnet saada. Aga see muudab pragmatismi tõeteooria kahtlustäratavaks.

Uskumustega ajaloo kohta tekib pragmatismil ehk tõesti probleeme. James täheldas, et me ei saa ajaratast tagasi pöörata ning seetõttu võib väiteid mineviku kohta ainult kaudselt kontrollida – tänapäevase asjade seisul alusel. Kui väited mineviku kohta on tänapäevase asjade seisuga kooskõlas, siis on nad tõesed (vt James, Pragmatismi tõekontseptsioon, lk 1710). Selline kommentaar näitab, et James ei poolda praegusel juhul enam seisukohta, et uskumuse tõesus seisneb tema võimes n-ö töötada. See on aga järjekindlusetus.

Ebajärjekindlus tekib ka siis, kui James kirjeldab seda, kuidas inimesed kohanevad uute arvamustega. Kuigi meil on teatavad veendumused, võib igaüks meist juhuslikult sattuda mingile kogemusele, mis tekitab meie arvamustes ebakõla. Me püüame sellest vabaneda, muutes oma vanu veendumusi seni, kuni tekib mingi uus mõte, mis võimaldab allesjäänud veendumusi kooskõlastada uue kogemusega. See uus mõte tunnistatakse siis

tõeseks. Ta säilitab vanad veendumused minimaalsete muudatustega. Mõtet, mis räägib täielikult vastu endistele veendumustele, ei tunnustata Jamesi arust kunagi tõena. Uus tõde on alati vahendaja, rahulooja põhimõttel: minimaalselt muutusi, maksimaalselt järjepidevust (vt James, Pragmatism, lk 29–30). Seegi pole enam pragmatismi seisukoht, et mõtete tõesus seisneb nende võimes n-ö töötada. James võib muidugi tõlgendada terminit *töötama* üliavaralt, kuid siis selgub, et tegelikult paneb ta ühte patta nii tõe vastavusteooria⁷⁷, tõe kooskõlateooria⁷⁸ kui ka pragmatismi tõeteooria. Selline kompott näib olevat filosoofia valdkonnas kohatu.

Teiseks, nagu juba öeldud, on pragmatismi järgi uskumus tõene siis, kui see on kasulik (viib headele tulemustele), st töötab. Kuid (Bertrand Russell juhtis sellele tähelepanu) arutlegem edasi: usk sellesse, et ta tõesti viib/viis headele tulemustele, on tõene siis, kui see usk, et kindel uskumus viib/viis headele tulemustele, viib headele tulemustele jne lõpmatuseni. Teisisõnu: uskumus on tõene siis, kui see on kasulik. Ent seda, kas konkreetne uskumus on kasulik, ei tea me ju absoluutse kindlusega. Me võime ainult uskuda, et see on kasulik. Uskumus on omakorda tõene siis, kui see

⁷⁷ Klassikalise tõeteooria järgi on tõesed need väited, mis on kooskõlas tegelikkusega.

⁷⁸ Tõe koherentsiteooria järgi on tõesed need väited, mis on kooskõlas juba tõesteks tunnistatud väidetega. Tõesus seisneb väidete omavahelises kooskõlas. Tõeteooriate kohta võiks lugeda sellesisulist peatükki Indrek Meose raamatust "Filosoofia põhiprobleemid" (Tallinn, 1998).

on kasulik jne. Toome näiteks kolm esimest uskumust sellisest lõputust uskumuste reast.

Esiteks, ma usun, et see inimene on heatahtlik.

Teiseks, ma usun, et usk sellesse, et see inimene on heatahtlik, on kasulik. (Teisisõnu, ma usun, et esimene uskumus on kasulik.)

Kolmandaks, ma usun, et usk sellesse, et usk sellesse, et see inimene on heatahtlik, on kasulik, on kasulik. (Teisisõnu, ma usun, et ka teine uskumus on kasulik.)

Niisiis tekib lõpmatu jada uskumusi, mis näitab, et pragmatismi tõeteoorias on midagi viltu.

Kolmandaks, Jamesi järgi võib juhtuda, et väide *A on olemas* on tõene, kuigi tegelikult *A-d* ei ole olemas. Ta ju kirjutab, et me ei tohi teadlaste väiteid näiteks aatomite ja elektronide kohta võtta sõna-sõnalt. Nii võib juhtuda, et kui pragmatisti käest küsida, kas väide *Jõuluvana on olemas* on tõene, siis vastab ta, et on küll tõene (sest see on ju kasulik uskumus); aga kui tema käest küsida, kas jõuluvana on ka tegelikult olemas, siis ütleks pragmatist, et see pole tähtis – et seda ei saa sõna-sõnalt võtta. Säärane järeldus pragmatismi tõeteooriast viitab Russelli arvates selle teooria puudulikkusele.

Pragmatistlik suhtumine religioonisse

Religiooni mõistis James usuna, et meile kogemuses antud loodus on vaid osa maailmast, et nähtava maailma taga on veel teine,

nähtamatu, millest me esialgu ei tea veel midagi kindlat, ning et meie praeguse olemasolu tõeline mõte on teatud viisil seotud selle nähtamatu maailmaga. Universumi terviku suhtes oleme Jamesi arvates samas olukorras nagu meie toakoerad ja kassid inimelu terviku suhtes: neil pole aimugi, mis tegelikult toimub. Me võime oma kogemuse põhjal vaid oletada, et on ka **kõrgemad jõud**. Religiooni tuum on veendumus, et Jumala ja hinge vahel on mingid suhted. See võib väljenduda usus, et

“iga inimese taga on mingi temasse ja ta ideaalidesse heatahtlikult suhtuv kõrgem jõud” (James, Religioosse kogemuse mitmekesisus, lk 417).

James leidis, et meil on õigus kõike seda uskuda, kui see aitab meil elada, ning usk Jumalasse ju teeb seda:

“Religioon teeb inimese jaoks kergeks ja rõõmu pakkuvaks selle, mis teisiti oleks tema jaoks olnud karmi paratamatuse koorem.” (James, Religioosse kogemuse mitmekesisus, lk 55.)

Me võime **nautida oma Jumalat** (ingl *enjoy our God*), kui ta meil on, ning argumentid Jumala tunnistamiseks peituvad eelkõige isiklikus kogemuses.

James pidas tähtsaks ka seda, et religioon ei satuks vastuollu teadusega. Kuid praegusel juhul seda ohtu ei ole, sest **teadus** räägib sellest, mis on, mitte sellest, mida ei ole – järelkult ei saa viidata teadusele, otsimaks tõestusi, et nähtamatut maailma ei ole. Küll arvas ta, et reaalne maailm on tunduvalt keerulisem, kui seda oletab ja peab võimalikuks loodusteadus.

Pragmatismil ei ole niisiis eelarvamusi mütoloogia suhtes. Kui selgub, et seesugused uskumused on elu jaoks väärtuslikud, siis pragmatismi seisukohalt on nad tõesed. Ainuke tõe kriteerium pragmatismi jaoks on ju see, kuivõrd hästi uskumus n-õ töötab. Niisiis, kui usk Jumalasse vastab sellele nõudele, siis pole pragmatismil mingit alust eitada Jumala olemasolu:

“Pragmatismi seisukohalt on Jumala hüpotees tõene, kui ta pakub kõige laiemas tähenduses rahuldust (ingl *works satisfactorily*).” (James, Pragmatism, lk 131.)

Jamesi silmis ei ole erilist kaalu teoreetilistel jumalatõestustel. Ta leidis koguni, et need on vigased. Sellegi poolest ei suuda mingi kriitika neid usklike silmis lõplikult kahtluse alla seada. Kes usub Jumalat, sellele on need tõestused veenvad; kes ei usu, seda nad usku igatahes ei pööra. James pooldas Darwini evolutsiooniteooriat ning märkis, et sihipärasuse argument ei ole enam veenev pärast Darwinit, kes avas meie silmad juhuste tähtsuse mõistmiseks, mis summeerudes võivad anda sihipäraseid tulemusi. Teatavad sihipärasused (nt kiskjate kihvad jms) räägivad aga pigem kurjast loojast (saatanast) kui heast. Nii et see jumalatõestus ei kõlba kuhugi.

Ka **Jumala mõiste defineerimine** on tema meelest ülearune. Jumala metafüüsilistel atribuutidel puudub igasugune konkreetne tähendus. Sellised on näiteks väidetavad immateriaalsus, lõpmatus, olemise ja tegevuse, substantsi ja aktsidentsi, potentsiaalsuse ja aktuaalsuse ühtsus. Sellised atribuudid ei seostu kuidagi meie igapäevase eluga. Jumala metafüüsilistest atribuutidest rääkimine on seetõttu mõttetu. Jumala kõlbelised atribuudid (nt Jumala

headus, kõikvõimsus, õiglus) on aga hoopis olulisemad, nad tekitavad religioosnes inimeses hirmu ja lootust ning ärgitavad õigesti elama. Sõnadel *Jumal*, *Jumala tahe* jt on Jamesi arvates vaid praktiline tähendus. Ainult pragmatism suudabki Jumala mõistele anda mõistetava sisu. **Kui Jumal on olemas, siis on maailmas kõik korras** – selline on pragmatistliku teoloogia tuum ning siin pole vaja mingeid teoreetilisi definitsioone. Religioon tuleneb Jamesi väitel pigem ebakindlusest tuleviku suhtes, vajadusest mingi garantii järele:

“Punktiks, mille ümber tiirleb inimese religioosne elu, on mure oma saatuse pärast. Religioon on lühidalt öeldes üks mahukam peatükk inimliku egoismi ajaloos. Nii kultuurinimeste kui ka metslaste jumalad kuulavad heatahtlikult ära üleskutsed ja palved nende poole. Religioossed mõtted leiavad alati väljenduse isikliku elu terminites.” (James, Religioosse kogemuse mitmekesisus, lk 389.)

Seni kuni inimesed tõesti usuvad Jumalasse, mõtlevad nad vähe selle peale, milline ta on ja kas ta on üldse olemas. James nõustus arvamusega, et inimesed mitte ei tunneta Jumalat, vaid hoopis **kasutavad teda ära**: mõnikord toitu hankides, mõnikord hingetoena, sõbrana. Kui ta on kasulik, siis religioosne inimene rohkem asja ei uuri. Kas Jumal on tegelikult olemas? Kes ta on? Kõik need on tarbetud küsimused. Religiooni eesmärk ei ole lõppkokkuvõttes mitte Jumal, vaid võimalikult intensiivne, sisurikas, rahuldust pakkuv elu. Armastus elu vastu on religioosseks impulsiks. Surematuse on Jamesi arvates väheoluline.

James leidis, et nii **materialism**, mis eitab Jumala olemasolu, kui ka **teism** (kr *theos* ‘jumal’), st religioosne arusaam maailmast, on kooskõlas mineviku ja oleviku faktidega. Kui ka tuleviku kogemuse suhtes oleksid mõlemad seisukohad võrdväärased, siis oleks kogu vaidlus materialismi ja teismi vahel tarbetu. Kuid nii see ei ole: tulevikuperspektiivide suhtes on need kaks arusaama erinevad. Materialismi seisukohalt hävib maailm ning ei jää enam mingeid väärtusi, just nagu poleks neid olnudki. Mõte sellest on õudne, eemaletõukavaks teeb säärase arusaama tuleviku lootusetus. Maailm, kus viimane sõna kuulub Jumalale, võib küll hukkuda, kuid Jumal hoiab ikkagi mõttes vanad ideaalid ning teostab need arvatavasti kuskil mujal:

“Kus on Jumal, seal on tragöödia vaid ajutine ja osaline.”
(James, Pragmatism, lk 48.)

Võidakse vastu väita, et see tulemus on nii kaugel ning üldjuhul ei ole see meie jaoks tähtiski. Jamesi väitel ollakse nii arvates inimloomuse vastu ebaõiglane.

Tahtevabaduse probleemi pragmatistlik käsitus

Nagu religioonigi puhul loobus James tõestustest:

“Ma loobun juba ette avalikult taotlusest tõestada teile, et tahtevabadus on olemas. Enim, millele ma lootan, on veenda mõningaid teist tunnistama koos minuga, et tahtevabadus on olemas, ning käituma selle kohaselt.” (James, Usutahe, lk 95.)

James kirjeldas võimalikke seisukohti. Need on **jäik determinism** (ingl *hard determinism*), mille järgi vabadus on vaid illusioon; **nõrk determinism** (ingl *soft determinism*), mille järgi vabadus seisneb paratamatusele allumises, ning **indeterminism**, mille järgi maailmas ei ole kõik paratamatu ning inimene saab olla tõeliselt vaba. Jamesi arvates erinevad kaks esimest seisukohta ainult sõnale *vabadus* veidi erinevate tähendusnüansside andmises, mistõttu neil olulist vahet ei ole. Determinismi ja indeterminismi erinevust selgitas ta nii:

“Mida väidavad deterministid? Nad väidavad, et maailmas on kõik absoluutselt ära määratud. Tulevik ei peida enda rüpes mingeid ebaselgeid võimalusi, sest olevik on ühitatav ainult ühe tervikuga. Mingi muu tulevik peale selle, mis on fikseeritud igavikust saadik, on võimatu. Terviku osad moodustavad absoluutselt ühtse kivirahnu, milles pole mingit määramatust ega muutumist. [---] Indeterministid, vastupidi, väidavad, et osadel on teatud määral mänguruumi üksteise suhtes, et nad ei määra paratamatult üksteise seisundeid. Nad väidavad, et võimalusi võib olla rohkem, kui neid tegelikkuseks saab. Alternatiividest, mida me kujutleme, saavad mõlemad olla reaalselt võimalikud ning üks neist muutub võimatuks alles sel hetkel, kui teine ta iseenda realiseerumisega välistab. Indeterminismi seisukohalt ei ole maailm seega vankumatu faktide tervik.” (James, Usutahe, lk 95.)

Jamesi arust ei suuda **teadus** lahendada küsimust, kumb seisukoht on tõene. Teadus ei tee järeldusi millestki muust kui ainult

faktidest, st sellest, mis tegelikult toimub. Kas miski on paratamatu või mitte, seda ei saa faktide alusel otsustada. Tõendusmaterjal on niisiis mõlema poole puhul vilets ning ebapiisav. Järelikult tuleb leida mingeid muid argumente. Jamesil on indeterminismi kasuks kaks argumenti.

Esiteks, ainuke järjekindel arusaam maailmast, kus inimeste teod saavad olla head või halvad, on Jamesi väitel indeterminism. Ta põhjendas seda nii:

“Kuidas me saaksime end süüdistada halva valiku tegemises, kui me ei teadvustaks endale, et võinuksime seda vältida, et hea valik oli meie võimuses?” (James, Usutahe, lk 113.)

Teiseks, tahtevabadus tähendab pragmatistlikult mõistetuna uudsust maailmas, st õigust oodata, et tulevik ei korda minevikku. Indeterministid arvavad, et maailm võib paremaks muutuda. Determinismi seisukohalt on ainult *paratamatus* ja *võimatus* kaks kategooriat, millega saab maailma iseloomustada, võimalikkus tuleneb aga inimlikust teadmatusest. Seega annab indeterminism e **õpetus tahtevabadusest** lootust – nagu ka usk Jumalasse. Kui maailm oleks täiuslik, siis poleks meil muidugi alust pooldada indeterminismi:

“Kui minevik ja tulevik oleksid laitmatult head, kes tahaks siis tahtevabadust. Kes ei ütleks siis koos Huxley’ga⁷⁹: “Keeratagu

⁷⁹ Thomas Henry Huxley (1825–1895) – Inglise loodusteadlane, kelle arvates inimesed on *teadvusega automaadid* (ingl *conscious automata*).

mind iga päev üles kui kella, et ma käiksin raudse paratamatusega õigesti, ning mulle poleks vaja muud vabadust.” Vabadus täiuslikkus maailmas tähendaks vaid vabadust muutuda halvemaks, kuid kes oleks nii arutu, et sooviks seda.” (James, Pragmatism, lk 54.)

Ainukene võimalikkus, mida soovib terve mõistusega inimene, on Jamesi arvates asjade paremaks muutumise võimalikkus. Meie tegelikus maailmas on tema sõnul piisavalt alust sellist võimalikkust soovida.

Usk tahtevabadusesse ei räägi vastu ka Jumala tahtele, kui oletada, et see ei välista võimalikke (juhuslikke) sündmusi. James selgitas seda nii: nagu malemeister võidab alati algaja, on ometi palju võimalusi, kuidas ta seda teeb.

Lisa

Charles Peirce “Kuidas muuta meie ideid selgeks” (1878)⁸⁰

[---] Me leidsime seal [artiklis “Usu kinnitamine”], et mõttetegevust ergastab kahtlemisärritus, ja tegevus lakkab, kui on jõutud uskumuseni; nii et uskumuse produtseerimine on mõtlemise ainuke funktsioon. Ent kõik säärased sõnad on minu eesmärgi seisukohalt

⁸⁰ Akadeemia, 1997, nr 8, lk 1683–1686.

liiga tugevad. Ma oleksin justkui kirjeldanud fenomene nii, nagu nad paistavad mentaalse mikroskoobi all. *Kahtlus* ja *uskumus*, nii nagu neid sõnu tavaliselt kasutatakse, on seotud religioossete või muude tõsiste arutlustega. Kuid siin kasutan ma neid selleks, et tähistada mis tahes, ükskõik kui suure või väikese küsimuse algust ja lõppu. Kui ma näiteks tõmban hoburaudteevagunis välja oma rahakoti ja leian seal niklist viiesendilise ja viis vaskset ühesendilist, siis ma otsustan – sellal kui mu käsi sirutub rahakotti –, mil viisil ma oma sõiduraha maksan. Nimetada sellist küsimust kahtluseks ja minu otsust uskumuseks tähendab kahtlemata kasutada sõnu, mis ei ole olukorraga proportsioonis. Öeldes säärase kahtluse kohta, et ta põhjustab ärrituse, mis nõuab enda vaigistamist, vihjame meeleseisundile, mis on oma ebamugavuselt lähedal hullumeelsusele. Ometi tuleb asja tähelepanelikumalt vaadates tunnistada, et kui esineb vähimgi kõhklus selles suhtes, kas ma maksan vase või nikliga (mis kindlasti esineb, välja arvatud juhul, kui ma toimin varem kehtestatud harjumuse ajal), siis ehkki *ärritus* on liiga tugev sõna, ometi ergutatakse mind sellega säärasele väikesele vaimsele tegevusele, mis on vajalik, et otsustada, kuidas toimida. Kõige sagedamini tekivad kahtlused sellest, et meie tegutsemises ilmneb kas või hetkeline kahevahelolek. Mõnikord pole see nii. Ma pean näiteks raudteejaamas ootama, ja aja möödasaatmiseks loen ma seintelt teadaandeid, võrdlen erinevate rongide ja marsruutide eeliseid, ehkki ma ei kavatse neid kunagi kasutada, lihtsalt kujutledes end olevat kõhklusseisundis, sest ma olen tüdinud sellest, et mul mitte midagi teha pole. Teeseldud kõhklus, olgu ta siis teeseldud lihtsalt meelelahutuseks või mingit kõrget eesmärki silmas pidades, mängib suurt osa teaduslikus uurimises. Kust iganes

ka oleks pärit kahtlus, ta stimuleerib mõistust tegevusele, mis võib olla põgus või energiline, rahulik või palavikuline. Teadvust läbivad kiiresti kujutuspildid, lakkamatult läheb üks üle teiseks, kuni lõpuks, kui kõik on möödas – sekundi murdosa või tunni või pikkade aastate pärast –, leiame end otsustanuna, kuidas peaksime toimima säärases olukorras nagu too, mis meie kõhkluse esile kutsus. Teiste sõnadega, me oleme jõudnud uskumuseni. [---]

Ja mis asi on siis uskumus? See on poolkadents, mis lõpetab muusikalise fraasi meie intellektuaalse elu sümfoonia. Me nägime, et tal on täpselt kolm omadust: esiteks, uskumus on miski, millest me oleme teadlikud; teiseks, ta vaigistab kahtlemisärrituse; ja kolmandaks, ta toob kaasa selle, et meie loomusele kehtestatakse toimimisreegel või lühidalt öeldes harjumus. Kuna ta vaigistab kahtlusärrituse, mis on mõtlemise motiiviks, siis mõte lõdvestub ja jääb hetkeks paigale, kui on jõutud uskumuseni. Aga kuna uskumus on tegutsemisreegel, mille rakendamine toob kaasa uue kahtluse ja uue mõtte, siis on ta peatuspaigana ühtlasi ka mõtlemise uus stardipaik. Seepärast lubasingi endal nimetada seda mõtte puhkeseisundiks, ehkki oma olemuselt on mõte tegu. Mõtlemise lõpptulemuseks on tahte rakendamine, ja selle osa mõte enam ei ole; kuid uskumus on ainult mentaalse toimimise üks staadium, mõtte tagajärg meie loomuse jaoks, mis hakkab mõjutama meie tulevast mõtlemist.

Uskumuse olemuseks on harjumuse kehtestamine, ja eristada saab uskumusi selle alusel, milliseid toimimisviise nad tingivad. [---]

William James “Pragmatism:” (1907)⁸¹

II loeng. Mis on pragmatism?

[---] Pragmatistlik meetod on meetod metafüüsiliste vaidluste lahendamiseks, mis muidu võiksid kesta lõpmatuseni. Kas kõige oleva aluseks on üks või mitu alget, kas maailmas valitseb saatus või on võimalik vabadus, kas maailm on materiaalne või vaimne – iga arusaam võib siin maailma kohta kehtida või mitte ning vaidlused nende üle on lõputud. Pragmatistlik meetod seisneb sellistel juhtudel katses tõlgendada iga arusaama tema oluliste tagajärgede piiritlemise teel. Milline on praktiline erinevus, kui just see-ja-see arusaam on tõene, mitte teine? Kui ei saa kindlaks teha mingit praktilist erinevust, siis tähendavad alternatiivid sisuliselt ühte ja sama ning vaidlus on asjatu. Kus iganes on tegemist tõsise diskussiooniga, peame olema võimelised näitama mõnd praktilist erinevust, mis tuleneks ühe või teise poole õigsusest.

Põgus pilk idee ajalukku näitab veel paremini, mida pragmatism tähendab. Termin pärineb samast kreekakeelsest sõnast *πραγμα*, millest ka sõnad *praktika* ja *praktiline*, ning mis tähendab tegevust. Filosoofiasse tõi selle termini Charles Peirce 1878. aastal artiklis “Kuidas teha meie ideid selgeks”, mis ilmus *Popular Science Monthly* jaanuarinumbris. Rõhutades, et meie uskumused (ingl

⁸¹ James, W. Pragmatism. – James, W. Pragmatism and Other Essays. New York, 1963, lk 23–37. See loeng on ilmunud ka eesti keeles (James, W. Pragmatism ja elu ideaalid. Tallinn, 2005). Käesolevas raamatus esitan oma tõlke.

beliefs) on tegelikult tegevusjuhised, kirjutab Peirce, et väidete tähenduse selgitamiseks peame kindlaks tegema, millist teguviisi nad esile kutsuvad, ning et selles teguviisis seisnebki meie jaoks konkreetse väite tähendus. [---]

Teaduse arenguga on süvenenud veendumus, et enamik – aga võib-olla ka kõik – meie sõnastatud looduseadusi on vaid ligilähedased. Lisaks sellele on seaduste hulk muutunud niivõrd suureks, et neid on isegi võimatu üles lugeda. Kõigis teaduse valdkondades on ka alternatiivseid seaduste sõnastusi. Kõik see on aja jooksul harjutanud teadlasi mõttega, et mitte ükski teooria ei ole tegelikkuse absoluutselt täpne koopia ning et iga teooria võib osutada kasulikuks mingist vaatenurgast. [---] Meie mõtete tõesus tähendab nende võimet n-ö töötada. [---] Ma saan hästi aru, kuivõrd metsikuna näib mõnele teist väide, et mõte on tõene sedavõrd, kuivõrd usk sellesse on meile elus kasulik. Te muidugi nõustute, et kui mõte on kasulik, siis on ta hea. [---] Tõde on üks hüve liikidest, mitte aga – nagu sageli arvatakse – hüvest erinev ja tema suhtes kaasalluv kategooria. Tõseks nimetatakse kõike seda, mis osutub heaks uskumuste valdkonnas. [---]

SPENGLERI AJALOOFILOSOFIA

Oswald Spengler (1880–1936) on Saksa filosoof, kes sai kuulsaks oma teosega “Öhtumaa allakäik” (“Der Untergang des Abendlandes”), mille kaks mahukat köidet ilmusid vastavalt 1918. ja 1922. aastal ning teine väljaanne 1923. aastal.

Koolist sai Spengler suurepärase kreeka ja ladina keele oskuse, prantsuse ja inglise keeles ta luges, hiljem õppis juurde veel itaalia ja vene keelt (viimast selleks, et lugeda Dostojevskit originaalis). Ta õppis Halle, Müncheni ja Berliini ülikoolis, kaitses 1904. aastal doktoriväitekirja (ülikooli lõputöö) teemal “Herakleitose filosoofia peamine metafüüsiline idee” ning töötas gümnaasiumi matemaatika- ja ajalooõpetajana. Pärast ema surma sai ta päranduse, millest piisas, et jätkata elu vabakirjanikuna. Just siis (1911. aastal) algaski töö talle kuulsust toonud raamatu kallal, mis mustandina valmis juba 1914. aastaks.

Spenglerile olid iseloomulikud kategoorilised seisukohavõtted, kõrkus ja peenutsemine, mis võisid tuleneda hoopis tema ebakindlusest. Nii nagu Schopenhauerilgi polnud tal oma vanemate suhtes mingeid sooje tundeid, sest kummagi vanemad ei sobinud lapsi kasvatama. Spengleril oli kolm nooremat õde, tema isa töötas postiametnikuna. Isa kohta öelnud Spengler, et too olnud

“kategoorilise imperatiiviga südames”, kuid ilma “tähistaevata pea kohal”.⁸² Ema kohta arvas Spengler, et inimesel, kes on niivõrd võimetu armastama, ei ole õigust elada perekonnaelu. Ema elas oma melanhooliat välja musitseerides ja maalikunstiga tegeldes, hoolitsemata koduse majapidamise eest. Korralageduse tõttu ei saanud Oswald lapsena enda juurde koju ühtegi külalist kutsuda.

Spengleri tervis oli äärmiselt vilets (selles mõttes sarnanes ta Nietzschega): sünnipärane südamepuudulikkus, närvilisus, tundlikkus, lunatismikalduvus, talumatud peavalud, millega kaasnesid oksendamishood (juba tudengina peksis Spengler oma pead vastu kappi või ust, et muuta valu iseloomu), mõnikord ka mälukaotused (kahel korral tabas see teda Münchenis nii, et ta unustas isegi oma koduaadressi ega teadnud, kuhu minna).

Spengler suri väga rahulikult: 8. mai ööl vastu 9. maid 1936 uinus ta oma Müncheni korteris ning ei tõusnud enam. Kirstu pandi talle kaasa Goethe “Faust” ja Nietzsche “Nõnda kõneles Zarathustra” – raamatud, mida Spengler kodust ära olles kaasas kandis.

⁸² Vihje Immanuel Kanti mõttele: “Kaks asja täidavad mu südant imetluse ja aukartusega seda enam, mida rohkem ma neile mõtlen – tähistaevas minu kohal ning kõlblusseadus minu sees.” (Kant, I. Kritik der praktischen Vernunft. – Kant, I. Werkausgabe: in 12 Bd. Bd 7. Frankfurt am Main, 1988, lk 300.)

Ajaloo tunnetamise meetod

Oma teose teise trüki (ilmus 1923. aastal) eessõnas nimetab Spengler kirjapandut uhkusega saksa filosoofiaks. Ametliku ajalooteaduse jaoks jäi Spengler siiski ajaloolase-ekstrasensi sarnaseks, kes tõsisele teadustööle eelistas igasugu hookepoekuseid. Ta ei sallinud abstraktseid arutlusi – loogikat, eetikat ja esteetikat, öeldes kord isegi (võimalik, et provotseeritult):

“Ma pean oma eeliseks seda, et pole saanud mingit filosoofiakoolitust ega ole üldsegi tuttav kaasaegse filosoofiakirjandusega.”⁸³

Spenglerit süüdistati populismis, ebakompetentsuses, šarlatanluses. Ühes avalikus dispuudis oli tema vastaseks saksa sotsioloog Max Weber (1864–1920), kelle tugevate argumentide ees tuli Spengleril taanduda. Lõpuks jäigi tal üle vaid sulguda iseendasse, võtta üleolev poos ja tuletada kuulajatele meelde, et ta on *Weltbilddichter* (sks ‘maailmapilti loov poeet’). Selline just oligi Spengleri veendumus ajaloolise tunnetuse kohta:

“Loodust tuleb teaduslikult käsitleda, ajaloost tuleb aga kirjutada luuletusi.” (Spengler, *Õhtumaa allakäik*, I, lk 252.)

Selline kalduvus “luuletada” oli Spengleril juba lapsena; kord öelnud üks tädidest Oswaldi emale, kuulates poisi järjekordset fantaasiat: “Ei, sa ainult kuula, kuidas ta tüdrukutele valetab!”

Spengleri arvates on suur erinevus, kas uurida loodust või ajalugu.

Esiteks, looduse tunnetamist võib õpetada, ajaloo tundjaks aga sünnitakse. Ajaloolane mõistab inimesi ja fakte, tema tegevus on Spengleri väitel looming, mitte (rutiinne) töö nagu loodusteadlastel.

Teiseks, loodusteadustes väljendatakse tunnetatut matemaatiliste seaduste kujul (nt Newtoni II seadus $F = m \cdot a$) ning loodusseaduste süstematiseerimist nimetas Spengler süstemaatikaks; ajaloo (ja kõige elava, orgaanilise) tunnetamisel kasutatakse aga analoogiat ning sellist uurimistööd nimetas ta füsiognoomikaks. Kultuur on Spengleri arust samuti elusorganism nagu taim või loomgi ning kultuurist rääkides kasutas ta kolme võrdpilti (analoogiat):

- 1) kultuur kui taim, mis tärkab, kasvab, õitseb, kannab vilju ja närbub;
- 2) kultuur kui loom (ka inimene): tal on lapsepõlv, noorus, täisiga ja vanadus;
- 3) kultuur kui (üks) aastaring, mis algab kevadega ning lõpeb talvega.

Kolmandaks, looduse tunnetamisel lähtutakse kausaalsusprintsibiist (põhimõttest, et igal sündmusel on põhjus), ajaloo tunnetamisel aga saatuse ideest. Saatust ei saa defineerida – saatust tuleb (intuitiivselt) mõista. See oli saatust, et hapnik, Neptuun, gravitatsioon avastati ning spektraalanalüüs võeti kasutusele just nii ja just sellisel ajal.

⁸³ Tsiteeritud: Свасьян К. А. Освальд Шпенглер и его реквием по Западу. – Шпенглер О. Закат Европы. Том I. Москва, 1993, lk 44.

Ajaloos on Spengleri arvates saatus, kuid pole seadusi (nagu looduses). Tulevikku võib (prohvetlikult) aimata, kuid välja arvutada seda ei saa (nagu looduses nt päikesevarjutuse aega).

Spengleri ajalookäsitluse eesmärk on ta enda kinnitusele tõrjuda kõrvale ajaloo jagamine antiigiks, keskajaks ja uusajaks, mis näib talle uskumatult mõttetu skeemina, ning anda vastus vanale küsimusele: “Mis on ajalugu?” Praeguse lääneeurooplase jaoks tavapärasest skeemist, mille järgi arenenud kultuurid keerlevad ümber meie kui maailma näiva keskpunkti, nimetas Spengler ajaloo Ptolemaiose⁸⁴ süsteemiks. Ajaloo Koperniku⁸⁵ süsteemiks nimetas ta oma süsteemi, kus antiik ja Lääne-Euroopa kõrvuti india, babüloonia, hiina, egiptuse, araabia ja maajade⁸⁶ kultuuriga on iseseisvad maailmad, võrdväärse tähendusega ajaloo üldpildis. Viimane on Spengleri meelest loomulik pilt ajaloost.

⁸⁴ Klaudios Ptolemaios (u 90 – 160) – Kreeka astronoom, matemaatik ja geograaf. Tema teooria järgi on maailma keskel liikumatu Maa.

⁸⁵ Mikolaj Kopernik (1473–1543) – Poola astronoom. Tema teooria järgi on maailma keskel liikumatu Päike.

⁸⁶ Maajad on loonud ühe Ameerika vanima kõrgkultuuri, mille õitsenguaeg oli umbes 300.–900. a pKr.

Kultuur

Lühidalt võiks Spengleri ajaloo filosoofia (kultuurifilosoofia) põhiidee sõnastada nii: **ei ole olemas ühtset maailmaajalugu**, on vaid erinevate suletud kultuuride ajalood. Iga kultuur on nagu elusorganism, mis sünnib, saavutab õitsengu ning häähtub (nagu juba öeldud, kasutas ta ka analoogiat aastaringiga, mis algab kevade ja lõpeb talvega). **Seitse kultuuri** on kõik need tähised juba läbinud: antiikkultuur, araabia, egiptuse, india, babüloonia, hiina ja maajade kultuur. **Lääne-Euroopa kultuur**⁸⁷ on jõudnud viimasesse faasi, st teda ootab surm. Viimane väide tekitab väärarvamusi: kultuuri surmast saadi aru kui mingist katastroofist. Nii kirjutas üks vanem daam Spenglerile, et ta pole küll tema teost lugenud, kuid tahaks teada, kuhu oleks mõttekas oma väärtpäberid paigutada.

Tegelikult ei ole kultuuri hukk Spengleri järgi ei maailmalõpp ega katastroof, sest inimesed jäävad elama, ainult ilma kultuurita bioloogiliste olenditena. Kui hukkub Lääne kultuur, siis võib-olla tekib mingi uus kultuur, kuid seda ei ole võimalik ette näha, kas ja millal see juhtub – nii nagu pole võimalik ette näha mingi uue loomaliigi teket.

⁸⁷ Oma teose teises väljaandes (1923) rääkis Spengler juba Lääne-Euroopa-Ameerika kultuurist.

Kultuur ja inimesed

Sündides kuulub inimene kas kultuuri või siis ainult inimliiki; kolmandat võimalust pole. Tema elu kulgeb seega kas zooloogilistes või ajaloolistes raamidest. **Ajalooline inimene** on see, kes kuulub mingisse kultuuri. Enne ega pärast kultuuri ega väljaspool kultuuri ei ole inimestel ajalugu. Nende saatuse on siis niisama tähtsusetu kui Maa ajalugu, kui seda vaadelda astronoomia, mitte geoloogia seisukohalt.

Kultuuriväliseid inimesi on ka nüüdisajal. Kui käib sõda kahe neegerhõimu vahel Sudaanis, siis on see Spengleri arvates põhimõtteliselt sama mis sõda kahe sipelgaperekonna vahel – st vaid eluslooduse draama. Ka ürginimese tegevus ei väljunud bioloogilise olemasolu raamidest.

Kultuuri kandjad on rahvad. **Rahvas** on Spengleri seisukohalt nende inimeste kogum, kes tunneb end ühe tervikuna. Kui see tunne hääbub, kaob ka rahvas, kuigi inimesed jäävad. Rahvad sünnivad suurte sündmuste tagajärjel. Et mõne kuulsa mehe taga ei ole juba mitte enam rahvahulk, vaid rahvas – see on suurte sündmuste tagajärg, mitte nende eeldus. Ühine keel, kehaline päritolu jms ei mängi Spengleri seisukohalt rahvuse puhul otsustavat rolli. Rahvast eristab elanikkonnast just meietunne. Spengler ei usu, et rahvas võiks ühtsuse säilitada ainult ühise geneetilise päritolu tõttu; ükski rahvas ei suutu tema arvates entusiasmiga nn puhta vere ideaalisse. Rahvad ei ole niisiis ei keelelised, poliitilised ega geneetilised, vaid hingelised tervikud.

Antiikkultuuri silmas pidades räägitakse sageli kreeklastest ja roomlastest. Spengleri meelest on täiesti vale rääkida (nagu on harjutud tegema 18. sajandist) kreeklastest ja roomlastest kui rahvastest või rahvustest. Kreeka nn rahvas on arusaamatus; kreeklased ei tundnud sellist mõistet. Umbes 650. a eKr tekkinud nimetus *hellenid* ei tähistanud mitte rahvast, vaid antiikaja kultuuri inimesi, rahvuste kogumit, mis vastandus barbaritele. Iga polise täieõiguslik elanikkond moodustas rahvuse. Ka roomlased mõtlesid endist kui paljude rahvuste summast.

Kultuur kui elusorganism

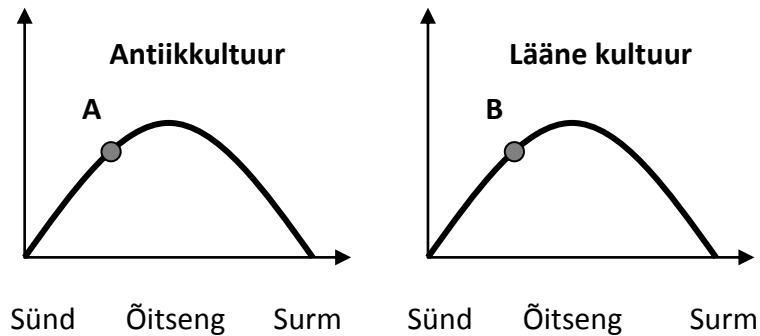
Spengleri jaoks oli kultuur niisiis analoogne elusorganismiga – olgu taime või loomaga. Kultuuri ajalugu on analoogne indiviidi, looma, puu või lille elukäiguga. Iga organismi elu ja iga eluilmingu tempo, vormi ning kestvuse määrab liik, kuhu ta kuulub:

“Keegi ei oleta tuhandeaastase tamme puhul, et just nüüd algab tema tõeline kasv. Keegi ei oota rohutirtsult, nähes tema igapäevast kasvu, et ta võib kasvada veel mitu aastat. Siin tunneb igaüks, et on mingi piir, ning see on sisemise vormi tunne. Kuid ajaloo suhtes valitseb ohjeldamatu optimism. [---] Siin nähakse piiramatuid võimalusi, kuid mitte kunagi loomulikku lõppu.” (Spengler, *Õhtumaa allakäik*, I, lk 150.)

Analoogia elusorganismidega jätkub Spengleri arvates ka selles, et nn inimkonnal **ei ole mingit sihti**, mingit ideed ega plaani – nii nagu ei ole sihti ka liblikate ega orhideede liigil:

“Need kultuurid, kõrgema järgu elusolendid, kasvavad üleva sihipäratusega nagu lilled aasal.” (Spengler, Öhtumaa allakäik, I, lk 151.)

Lähtunud mõttest, et iga kultuuri puhul võime rääkida tema sünnist, õitsengust ja hukust, võttis Spengler kasutusele eri kultuuride **sündmuste üheaegsuse mõiste**. Kaks sündmust on üheaegsed, kui nad toimuvad ühel ja samal etapil (nt õitsenguajal). Seda mõtet selgitab järgmine joonis. Tähistame jämeda joonega kahe kultuuri (antiik- ja Lääne kultuuri) elukäigu. Sündmused A ja B on üheaegsed, kuigi nende vahel võib olla aastasadu.

Spengler koostas kõigi kaheksa kultuuri üheaegsete sündmuste kohta kolm tabelit: vaimsete ajastute, kunsti- ning poliitiliste ajastute üheaegsed sündmused. Neis tabelites võrdles ta kultuuri elukäiku aastaringiga (kevad-suvi-sügis-talv). Kui piirduda ainult

antiikaja ning Lääne kultuuri vaimsete ajastutega ning jätta tabelisse vaid filosoofia ajaloo jaoks olulisemad nimed, siis näeks tabel välja nõnda.

Antiikkultuur 1100. aastast e.m.a	Lääne kultuur 900. aastast
Kevad	
Homeros, Hesiodos	Thomas Aquinost
Suvi	
Eelsokraatikud, pütagoorlased	Galilei, Fr. Bacon, Descartes, Leibniz
Sügis	
Sofistid, Sokrates, Demokritos, Platon, Aristoteles	Locke, Prantsuse entsüklopedistid, Kant, Hegel
Talv	
Küünikud, Pyrrhon, Epikuros, Zenon Kitionist, skeptikud epikuurlased, stoikud	Bentham, Comte, Marx, Schopenhauer, Nietzsche

Kultuuride suletus

Kõiki kultuure ühendab nende ühesugune saatus – see, et nad kord hääbuvad –, kuid **igal kultuuril on oma kordumatu elukäik**. Iga mõte elab ajaloolises maailmas ning jagab ka kõige mööduva üldist saatust. Ei ole mingeid igavesi tõdesid. Nii on iga filosoofia oma ja ainult oma ajastu väljendus:

“Filosoofiat kui sellist ei ole olemas: igal kultuuril on oma filosoofia.” (Spengler, Öhtumaa allakäik, I, lk 553.)

Spengleri arvates ei ole kaht sellist kultuuri, mida iseloomustaksid ühesugused filosoofilised püüdlused – kui jutt on tõelisest filosoofiast, mitte aga mingist akadeemilisest tühjast-tähjast otsustuste vormide või tunnetuse kategooriate kohta. Veelahe ei lähe mitte surematute ja kaduvate õpetuste, vaid õpetuste vahel, mille elujõulisus on ilmnenud mingil ajavahemikul, ning nende õpetuste vahel, millel polegi elujõudu. Mõtete igavikulisus on illusioon. Ei ole ka mingeid igavesi küsimusi ega probleeme.

Kultuurid on niivõrd erinevad, et **ühe esindaja ei suuda mõista teist**. Kultuuride vahel ei ole ka mingit vaimset järjepidevust. Jutud sellest, et me lähtume Vana-Kreeka filosoofiast veel tänapäevalgi, on Spengleri veendumuse kohaselt vaid sõnakõlksutus. Mitte ükski Herakleitose, Demokritose, Platoni fraas ei ole meie jaoks tõene, kui me pole seda seostanud endi huvidega, aga see tähendab, et me oleme need fraasid enda jaoks ümber mõtestanud:

“Mida valjemalt kiidetakse võõra mõtlemise printsiipe, seda kindlam on, et nende sisu on tegelikult ümber töötatud.

Tarvitseb vaid meenutada, kuidas Lääne-Euroopas kiidetakse Platonit.” (Spengler, Öhtumaa allakäik, II, lk 73.)

Näiteks ei olnud budism, mis tekkis Hiinas, seesama, mis oli Indias. Mõte ei jää muutumatuks. Olgugi, et nii hindud kui ka hiinlased võivad endid nimetada budistideks, jäävad nad Spengleri arust üksteisest väga kaugele. Samad sõnad, samad rituaalid, samad märgid – kuid hinged on erinevad ning lähevad erinevaid teid pidi.

Sellist **kultuuride kommunikatsioonivõimetust** selgitas ning ühtlasi ka põhjendas Spengler mitme analoogia abil.

Esiteks, inimese arusaamad ja kujutlused on alati seotud tema endaga, ei ole olemas selles mõttes objektiivseid arusaamu ega kujutlusi. Iga olend tajub teist ja selle saatust vaid seostatult iseendaga. Talumees jälgib tuviparve hoopis teise pilguga kui loodusesõber. Talumees näeb oma pojas pärijat, naaber talupoega, ohvitser sõdurit, võõramaalane kohalikku elanikku. Napoleon nägi imperaatorina inimesi hoopis teistsugustena kui leitnandina:

“Proovige panna inimene teistsugusesse olukorda, teha revolutsioonärist minister, sõdurist kindral, ning ajalugu koos kõigi selle tegijatega muutub selle inimese jaoks hoopis teistsuguseks. Talleyrand mõistis oma ajastu inimesi, sest kuulus ise nende hulka. Kui ta oleks sattunud Crassuse, Caesari, Catilina ja Cicero hulka, oleks ta nende korraldustest ning kavatsustest valesti aru saanud või poleks neid üldse mõistnud. Ajalugu kui sellist ei ole. Ühe ja sama perekonna ajalugu näib erinev selle liikmetele, samuti näib riigi ajalugu erinev iga partei jaoks ning tänapäeva ajalugu iga rahva jaoks.

Sakslane näeb maailmasõda teistsugusena kui inglane, tööline mõistab majanduse ajalugu teisiti kui ettevõtja, Euroopa ajaloolase pilgule avaneb hoopis teistsugune maailmaajalugu kui araabia või hiina kroonikutele.” (Spengler, Õhtumaa allakäik, II, lk 33.)

Üks võrdlus on Spengleril kunsti valdkonnast:

“Kui väljendusrikkad ka poleks kunstniku värvid ja helilooja helid, näeb vaataja ning kuuleb kuulaja neis ainult iseennast. Kui ta pole selleks suuteline, siis pole teosel tema jaoks mingit tähendust.” (Spengler, Õhtumaa allakäik, II, lk 70.)

Teiseks, Spengleri meelest sisaldab iga fakt – ka kõige lihtsam – endas teooriat, on n-ö teooriast koormatud, nagu ütlesime tänapäeval.⁸⁸ Mõtleme näiteks sellele, millise mulje jätab väik varblasele ja millise teda jälgivale loodusteadlasele ning mille poolest on ühe fakti sisu rikkam teise fakti sisust. Archimedes imestaks Spengler väitel praegusaegse teaduse üle. Pole olemas teadust, mis oleks vaba teadvustamata eeldustest, mille üle teadlastel pole võimu, kusjuures nende lähtepunktiks on tarkava kultuuri esimesed päevad. Niisiis elavad inimesed eri kultuuridest erinevate faktide maailmas, sest igal kultuuril on oma kordumatu maailmavaade. Et kõik faktid kokku ongi see, mida me nimetame maailmaks, siis võibki öelda, et eri kultuuride inimesed elavad n-ö erinevates maailmades.

Kolmandaks, me ei kasuta kunagi üht ja sama sõna ühes ja samas tähenduses. Keegi ei mõista üht ja sama sõna täpselt samuti nagu teine. Suhtlemine on võimalik tänu sellele, et ühes ja samas keeles kõnelevatel inimestel kujuneb välja ühesugune maailmavaade. Seetõttu kutsuvadki sõnad neis esile sarnaseid kujutlusi. Ent kui on tegemist erinevate kultuuride inimestega, siis on Spengleri väitel selline üksteisemõistmine välistatud.

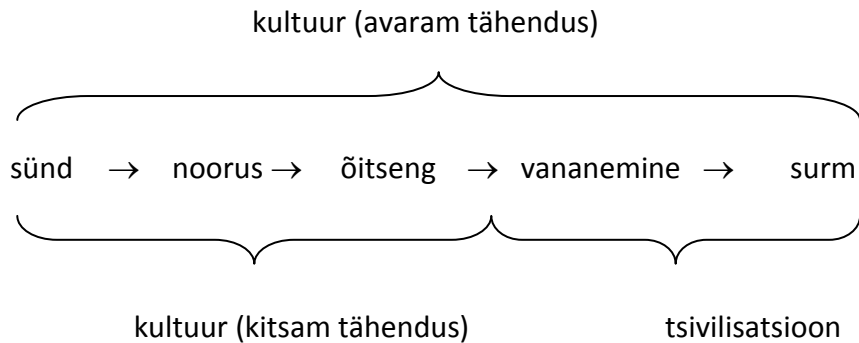
Tsivilisatsioon

Nagu iga elusorganism hääbub lõpuks iga kultuuri – see juhtub siis, kui ta on realiseerinud kogu oma vaimse potentsiaali, kõik oma võimalused. Kultuuri **hääbumise staadiumi** nimetab Spengler tsivilisatsiooniks, vastandades seda kultuurile kitsamas tähenduses. Arusaamatuste vältimiseks tulebki täpsustada, et Spengler kasutas terminit *kultuur* kahes tähenduses.

- Avaram tähendus: kultuur kui elusorganism, mis sünnib, saavutab õitsengu ja hääbub (nt antiikkultuur). Siamaani kasutasime sõna *kultuur* ainult selles tähenduses.
- Kitsam tähendus: kultuur vastandub tsivilisatsioonile kui organismi tõusujooneline areng mandumisele.

Skemaatiliselt võime termini *kultuur* kaht tähendust selgitada nii:

⁸⁸ Selle mõtte edasiarendust vt nt peatükkides Kuhni ja Feyerabendi kohta.

Üleminek tsivilisatsioonile on Spengleri ütlusel kui (avaras tähenduses) **kultuuri kliimaks**, kus vaimne viljakus on jäädavalt ammendatud ning loomine asendub konstrueerimisega. Kultuur ja tsivilisatsioon on nagu hingestatud keha ja muumia. Nii erineb euroopalik eksistents enne ja pärast 1800. aastat.⁸⁹ Antiikkultuuris saabus tsivilisatsioonistaadium 4. sajandil eKr.

Kultuuri esindaja energia on suunatud sissepoole, tsivilisatsiooni esindajal aga väljapoole. Roomlasi – antiikkultuuri tsivilisatsiooni kehastust – iseloomustas Spengler nii:

“Hingetud, kaugel filosoofiast, ilma kunstita, metslusega piirnevate rassiinstinktidega, hoolimatult vaid materiaalseid edusamme hindavad – sellistena seisavad nad helleni kultuuri

⁸⁹ Oma teose teises kohas väidab Spengler, et kultuurilt mindi tsivilisatsioonile üle 19. sajandil. Daatumit 1800 võiks seega mõista ligilähedase määranguna.

ja tühjuse vahepeal. [---] Kreeka hing ja rooma intellekt – vaat mis see on. Nii erineb kultuur tsivilisatsioonist.” (Spengler, Õhtumaa allakäik, I, lk 164.)

Oma õpetust pidas Spengler kasulikuks tulevaste põlvete jaoks, sest see näitab, mis on mingil ajastul võimalik, mis mitte:

“Kui sellest raamatust mõjutatuna tegelevad uue põlvkonna inimesed tehnikaga lüürika asemel, pühenduvad sõjalaevastikule maalikunsti asemel, poliitikale tunnetuse kriitika asemel, siis toimivad nad minu soovi kohaselt ning midagi paremat ei saagi neile soovida.” (Spengler, Õhtumaa allakäik, I, lk 176.)

Asudes mingi probleemi kallale, tuleb Spengleri arvates tõesti kõigepealt küsida: mis on meie ajastu inimesele jõukohane ning millest tuleks loobuda? Filosoofiast rääkides tuleks arvesse võtta selle arengu kolme tüüpilist staadiumi.

1. **Metafüüsika** (süsteemaatiline filosoofia), mis Euroopa kultuuris ammendus 18. sajandi lõpus. Sellele andis lõplikku vormi Kant (antiikkultuuris Platon ja Aristoteles).
2. **Ühiskonnafilosoofia** (praktiline või eetiline filosoofia, ühiskonnakriitika). Seda tüüpi filosoofid olid (Euroopa kultuuris) Schopenhauer ning (antiigis) küünikud, stoikud ja epikuurlased. Selline filosoofia iseloomustab juba tsivilisatsiooni, kus valitseb halvustav suhtumine metafüüsilisse, mittepraktilisse.
3. **Skeptitsism** (nimetus on pandud antiikaja skeptikute järgi). Euroopa kultuuris väljendub see veendumuses, et filosoofia

ajalugu ise ongi ainuke tõsine filosoofiline probleem. See on filosoofia kui samuti omamoodi organismi vanadusnõtrus.

Me oleme Spengleri ütluse järgi tsivilisatsiooniinimesed, meil tuleb arvestada lojuva elu karme ja kuivi fakte, mille paralleel ei ole mitte Periklese-aegne Kreeka, vaid **Caesari-aegne Rooma**. Suurest maalikunstist või muusikast ei saa eurooplase jaoks enam juttugi olla. Euroopa kultuuri loominguuline potentsiaal ammendus juba 19. sajandi alguses. Tsivilisatsiooni iseloomustab kõikide väärtuste ümberhindamine, mis algab sellest, et vermitakse ümber kõik eelnenud kultuurivormid. Tsivilisatsioon ei loo enam midagi, annab ainult uusi tõlgendusi.

Tsivilisatsioonis ei tehta Spengleri arvates enam suuri tegusid: ülesandeks on nüüd enamiku inimeste õnn, mugavus, *panem et circenses*⁹⁰, suure poliitika asemel nihkub omaette eesmärgina esiplaanile majanduspoliitika. Spengler nimetas sellist argiste vajaduste esiplaanile seadmist **linnulennu perspektiivi asendamiseks konna perspektiiviga**: ühel juhul vaadeldakse olemist kõrgustest (nagu tegid seda Aischylos, Platon, Dante, Goethe), teisel juhul vaid argistest vajadustest lähtudes, st konna moodi, kes näeb kõike ainult oma mätta kõrguselt:

“Rahvamassi juhmus traditsioonide suhtes, mis tähendab võitlust kultuuri vastu (aadli, kiriku, privileegide, dünastia, kunsti konventsioonide ning teaduses tunnetusvõime piiride

vastu), ... *panem et circenses*, mis tänapäeval ujub jälle pinnale palga ja spordiväljaku suurendamise nõudmise kujul – kõik see tähistab lõpulejõudnud kultuuriga võrreldes täiesti uut, hilist ja perspektiivitut, kuid samas paratamatut inimeksistenti vormi.” (Spengler, *Õhtumaa allakäik*, I, lk 166.)

Tsivilisatsioonis jääb ainult võimuvõitlus, võitlus isiklike huvide nimel. Kui varem isegi näiliselt ideetu võim teenis siiski ideed, siis hilisemates tsivilisatsioonides on isegi idee kõige veenvam näilisus vaid mask, mille taha varjub puhtalt zooloogiline võimuvõitlus. **Demokraatiasse** kui kaasaegse riigivõimu vormi suhtus Spengler üsna mürgiselt. Demokraatia tõrjub ajalehtede abil rahvamasside vaimuelust täielikult kõrvale raamatu. Raamat oma arvamuste paljusega, mis ärgitab kriitilist meelt, jääb nüüd ainult kitsa ringkonna jaoks. Rahvas loeb ainult, n-ö oma ajalehte, mis tungib iga päev miljonise tiraažiga igasse majja ning töötleb ajusid teatavas suunas juba varahommikust. Kui sellise inimese vaatevälja satub mõni raamat, siis muudab selle lugemise tema jaoks mõttetuks kriitiline ajaleheartikkel raamatu kohta. Mis on tõde? Rahvamassi jaoks see, mida ta pidevalt loeb ja kuuleb. Tegelikus maailmas mängib rolli ainult selline ühiskondlik tõde ning selle kujundab ajakirjandus. Mida viimane tahab, see ongi tõde. Tarvis on vaid kolm nädalat ajakirjanduse tööd, et maailm pöörduks uue tõe poole. Tänapäeval on ajakirjandus vaid parteipoliitika vahend. Inimene, kes oskab lugeda, satub sõltuvusse ajakirjandusest ning rahvaste enesemääramine asendub määramisega nende poolt, kellele kuulub trükisõna. See on **mõttevabaduse satiir**. Algul ei tohtinud inimesed mõeldagi mõttevabadusest – praegu on see

⁹⁰ Ld 'leiba ja tsirkust'.

lubatud, kuid keegi ei ole enam võimeline vabalt mõtlema. Kõik tahavad mõtelda ainult seda, mida nad peavad tahtma mõtelda, ning seda mõistetaksegi vabadusena. Teine asi on veel see, et kuigi igaüks võib rääkida, mida tahab, otsustab siiski press, mida avaldada, mida mitte. Press võib hukkumisele määrata ükskõik millise tõe, jättes ta avaldamata. See on tsensuur, mida lugejatest orjade mass isegi ei märka. Sellega võrreldes on raamatute avalik põletamine Spengleri arvates suhteliselt süütu ettevõtmine.

Lisaks vaimsele viljatusele on tsiviliseeritud inimene ka **füüsiliselt viljatu**. Suurlinna elanik (aga just selline on tüüpiline tsivilisatsiooninimene) ei taha elada. Võib-olla on ta elu küljes kinni individina, kuid mitte liigina. Inimeses kui liigis kaob surmahirm. Talupojale nii omane sügav ja seletamatu hirm suguvõsa väljasuremise ees jääb linnaelanikule võõraks. Mõte jääda viimaseks oma perekonnas ei näi enam hirmus.

Eialgu oli **naine** – talupoja abikaasa – ema. Selles peitub Spengleri arvates naise kutsumus sünnist peale. Kuid linnas tekib ibsenlik naine – sõbratar, linnakirjanduse kangelanna põhjamaisest draamast pariisi romaanini. Laste asemel on tal hingekonfliktid, abielu asemel kunstiline kutsumus. Kõik suhted perekonnas taanduvad üksteisemõistmisele. Pole tähtiski, miks naine ei näe vajadust laste järele: ameeriklanna kardab hooaega mööda lasta, pariislanna armukest kaotada, Ibseni kangelanna leiab, et “ta kuulub ainult iseendale”. Kõik nad kuuluvad ainult iseendale ning kõik nad on viljatud. Paljulapselised pered, kellest Goethe rääkis oma “Wertheris” austusega, jäävad provintsilikuks nähtuseks.

Paljulapselisest isast saab suurlinnas naeruobjekt. Ibseni “Armastuse komöödias” on selline isa koomiline tegelaskuju.

LOOGILINE POSITIVISM

Loogiline positivism ehk loogiline empirism on filosoofiline suund, mis tekkis 20. sajandi 20. aastail. Ta sai alguse Viini ülikoolis tegutsenud nn Viini ringist, mis ühendas teadlasi ja filosoofe, kes koondusid induktiivteaduste õppetooli professori Moritz Schlicki (1882–1936) ümber. Ringi kuulusid ka Rudolf Carnap (1891–1970) ja Otto Neurath (1882–1945). Nende mõttekaaslane Berliinis oli Carl Gustav Hempel (1905–1997) ning hiljem Inglismaal Alfred Jules Ayer (1910–1989). Carnap ja Hempel emigreerusid enne Teist maailmasõda USAsse ning töötasid edasi sealsetes ülikoolides.

Pööre filosoofias

Loogilise positivismi filosoofe ühendab veendumus, et traditsiooniline filosoofia – samastatuna metafüüsikaga – on oma aja ära elanud (ka positivist Comte arvas nii). Uus filosoofia pole mitte õpetus maailmast, vaid tegevus – **teaduse loogiline analüüs**:

“Filosofeerimine ei seisne milleski muus kui teaduse mõistete ja väidete selgitamises loogilise analüüsi teel.” (Carnap, Vana ja uus loogika, lk 26.)

Selline mõte pärineb Austria-Inglise filosoofi Ludwig Wittgensteini (1889–1951) “Loogilis-filosoofilisest traktaadist”:

“Filosoofia ei ole ükski loodusteadustest. (Sõna *filosoofia* peab osutama millelegi, mis seisab loodusteadustest ülal- või allpool, kuid mitte nende kõrval.) Filosoofia eesmärk on mõtete loogiline selgitamine. Filosoofia ei ole õpetus, vaid tegevus. Filosoofiline töö koosneb olemuslikult selgitustest. Filosoofia resultaadiks ei ole “filosoofilised laused”, vaid lausete selgekssaamine. Filosoofia peab mõtted, mis muidu on justkui ähmased ja hajusad, selgeiks tegema ja teravalt piiritlema.” (Wittgenstein, Loogilis-filosoofiline traktaat, lk 67, 69.)

Arusaam, et filosoofia peab selgitama mõtteid, ei ole uus. Seda väljendas juba Sokrates, kes püüdis defineerida erinevaid mõisteid, ning see peitub ka David Hume’i tuntud väites:

“Võtame näiteks mingi raamatu teoloogiast või metafüüsikast ning küsime: kas see sisaldab abstraktset arutlust hulga või arvu kohta? Ei. Kas see sisaldab mingit kogemusele tuginevat arutlust faktide ja olemasolu kohta? Ei. Siis visake ta tulle, sest selles ei saa olla midagi peale sofistika ja illusioonide!”⁹¹

Kuigi arusaam ise ei ole uus, tuli ta esiplaanile alles koos loogilise positivismiga.

⁹¹ Hume, D. An Inquiry Concerning Human Understanding. – Hume, D. An Inquiry Concerning Human Understanding with a Supplement An Abstract of A Treatise of Human Nature. Indianapolis, 1977, lk 173.

Aga mida oleks Hume ütelnud enda teoste kohta – kas needki pidanuks tulle viskama? Hume nii ei arvanud, kuid Wittgenstein enda teose kohta väitis küll:

“Mu laused on selgitavad seeläbi, et see, kes minust aru saab, mõistab lõpus, et nad on mõttetud, kui ta on läbi nende – nende peale – nende kohale välja roninud. (Ta peab nii-öelda minema viskama redeli, kui ta on sellest üles roninud.) Ta peab ületama need laused, siis näeb ta maailma õigesti.” (Wittgenstein, Loogilis-filosoofiline traktaat, lk 201.)

See näib olevat ebaäärne ning samas ka paradoksaalne: kui traktaat oleks mõttetu, siis poleks alust ka seda väidet uskuda.

Meie mõtete selguse, piiritletuse nõue on muidugi arusaadav ning vana tüüpi filosoofid on ehk tõesti selle vastu patustanud. Loogilise positivismi taotlus mõtteid selgitada jõuab aga äärmuslike vormideni.⁹² Mõistlikkuse piires rakendatuna võiks igaüks endale siiski meelde jätta:

⁹² Sama traditsiooni jätkas ka loogilise positivismi mantlipärija lingvistiline filosoofia. Viimase kohta loemegi: “Selle [lingvistilise filosoofia] peamised esindajad olid Gilbert Ryle, väga lugupeetud piibumees, ja J. L. Austin, teine väga lugupeetud piibumees. Austin sai laialt tuntuks oma “laupäevahommikutega”, kus rühm esileküündivaid filosoofe – esileküündivaid peamiselt seetõttu, et nad kõik olid piibumehed – tuli kokku, et arutada tavakeele peeneid nüansse – või siis selleks, et juuksekarva lõhki ajada – oleneb teie vaatenurgast. Asi arenes tahes-tahtmata sinnamaale, kus sõnal *käru* leiti olevat kuus erinevat tähendust, ning päris loomulikult põhjustas see raevu ja ilikumist nende poolt, kes laupäevastelt kokkutulekutelt mingil põhjusel kõrvale jäeti,

“Kõike, mida üldse mõelda saab, saab mõelda selgesti. Kõike, mida saab välja öelda, saab välja öelda selgesti.” (Wittgenstein, Loogilis-filosoofiline traktaat, lk 69.)

“Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida.” (Sealsamas, lk 201.)

Verifikatsiooniprintsiip

Teaduse loogilise analüüsi eesmärk on selgitada, **mis eristab teadust**⁹³ **metafüüsikast**⁹⁴, ning puhastada teadus viimase elementidest. Eristamiseks tuleb kõigepealt uurida, millistel väidetest on üldse (teaduslik) mõte (täendus) ning millised laused vaid näivad olevat mõtestatud väited. Sobiv kriteerium on loogilise positivismi seisukohalt **verifikatsiooniprintsiip** (ld *vērus* ‘tõene’, *facere* ‘tegema’): mõtestatud (mõttekad) on ainult need laused, mida saab verifitseerida, st mille tõesust saab kontrollida. Selline arusaam pärineb jällegi Wittgensteinilt:

muuseas ka seepärast, et nad polnud piisavalt targad või seepärast, et ei tõmmanud piipu.” (Pisiblufi käsiraamat. Filosoofia. Tallinn, 1996, lk 55–56.)

⁹³ Siin räägime empiirilisest teadusest (siia kuuluvad füüsika, keemia, bioloogia jne); matemaatikast ja loogikast kui teadustest kõneleme alapeatükis formaal- ja empiirilistest teadustest.

⁹⁴ Tõlkal räägiti metafüüsikast, kuid tänapäeval võiks kõnelda pseudoteadusest või mitteteadusest.

“Lausest aru saada tähendab teada, millega on tegu, juhul kui ta on tõene. (Seega võib temast aru saada ilma teadmata, kas ta on tõene.)” (Wittgenstein, Loogilis-filosoofiline traktaat, lk 57.)

Schlick selgitas verifikatsiooniprintsiipi nii:

“Kui me küsime: "Mida see tähendab?", siis me soovime, et kirjeldataks, millistes tingimustes kõnesolev väide on tõene, millistes väär.” (Schlick, Tähendus ja verifikatsioon, lk 378.)

Nimetatud printsiibi **rangema variandi** järgi on lause mõttetu, kui kogemuse põhjal pole võimalik kindlaks teha tema tõesust.⁹⁵ Ent sellist ranget varianti ei saa võtta aluseks teaduse eristamisel metafüüsikast, sest siis tuleks kuulutada mõttetuks ka looduseadused. Asi on selles, et looduseadused sõnastatakse üldväidetena (nad välistavad erandid), kuid üldväiteid ei ole võimalik ranges tähenduses verifitseerida. Näiteks pole kogemusele tuginedes võimalik tõestada väite *Kõik inimesed on surelikud* tõesust, sest me ei saa kunagi kõikide inimeste surelikkust kontrollida.

⁹⁵ Mis on aga tõde? Siin arvamused lahknesid. Carnap ja Schlick olid veendunud, et tõesed on need väited, mis on kooskõlas tegelikkusega, st pooldasid klassikalist tõeteooriat. Neurath ja Hempel kaldusid arvama, et väited võivad olla kooskõlas ainult omavahel, ning defineerisid tõesuse kui väidete omavahelise kooskõla. Sellist arusaama nimetatakse tõe koherentsiteooriaks (ld *coherentia* 'sisemine seos'). Tõeteooriatest võiks lugeda veel sellesisulist peatükki Indrek Meose raamatust "Filosoofia põhiprobleemid" (Tallinn, 1998).

Niisiis tuleb eelistada verifikatsiooniprintsiibi **nõrgemat varianti**, mille järgi mõtestatud on need väited, mida kogemus saab kinnitada või kahtluse alla seada, teisisõnu, mida saab kogemuse abil kontrollida. Jutt on põhimõttelisest kontrollitavusest, st võib-olla parajasti ei ole mõnda väidet tehniliselt võimalik kontrollida. Sajandi esimesel poolel ei olnud veel tehniliselt võimalik kontrollida, milline on Kuu tagakülg. Võib-olla ei too ka tulevik mingit tehnilist lahendust, mis võimaldaks tegelikkuses väidet kontrollida (me ju ei tea, mis suunas tehnika areneb), kuid see ei muuda väidet mõttetuks. Nimelt on mõtestatud lause puhul alati võimalik kujutleda olukorda, mis teda kinnitaks või kahtluse alla seaks.

Väiteid tuleviku kohta saab verifitseerida seda tulevikku oodates:

“Ootamine on täiesti õigustatud verifitseerimise meetod.”
(Schlick, Tähendus ja verifikatsioon, lk 382.)

Carnap eristas **otset ja kaudset verifikatsiooni**. Esimene on rakendatav ainult vaatlusväidete puhul (nt *Kell 13.30 näitas termomeeter 25 °C*). Teisi väiteid saab kaudselt verifitseerida, nt singulaarset (ld *singulāris* 'ainsuslik') väidet *See võti on rauast* ning ka üldväidet *Magnet tõmbab ligi rauast esemeid*. Kaudne verifikatsioon on järeldus, mille eeldusena kasutatakse juba verifitseeritud väidet/väiteid. Näiteks verifitseeritakse väidet *See võti on rauast* järgmiselt.

1. Magnet tõmbab ligi rauast esemeid (juba verifitseeritud väide).
2. See võti on rauast (väide, mida kontrollitakse kaudselt).
3. Järelikult: magnet tõmbab seda võtit ligi (väide, mida saab otseselt kontrollida).

Kui viimane väide leiab otsest kinnitust, siis leiab kaudset kinnitust ka väide kõnesoleva võtme materjali kohta. Kaudne verifikatsioon ei tähenda aga tõesuse lõplikku kindlakstegemist.

Võtame veel ühe üldväite (loodusseadused sõnastatakse just nimelt üldväidetena), nt *Kõik rongad on mustad*. Üldväiteid saab kaudselt verifitseerida (st kontrollida) nõnda.

1. Kõik rongad on mustad (üldväide, mida kontrollitakse kaudselt).
2. See lind on ronk (juba verifitseeritud väide).
3. Järelikult: see lind on must (väide, mida saab otseselt kontrollida).

Teaduslikud seadused sõnastatakse üldväidetena ning nende kohta ei saa kunagi kindlalt öelda, kas nad on tõesed või väärad. Carnap kirjutas:

“(Empiirilise) teaduse väited on niisugused, et neid ei saa kunagi lõplikult aktsepteerida ega tagasi lükata. Neid saab ainult teatud astmel kinnitada või kinnitamata jätta. [---] Teaduslikud seadused esinevad alati universaalväidete kujul. Kinnitades üha rohkem väiteid, mis on tuletatavad antud seadusest .., saab .. universaalväidet kinnitada üha kõrgemal astmel.” (Carnap, Tõde ja kinnitus, lk 190.)

Verifikatsiooniprintsiip tekitab aga **põhimõttelise küsimuse**: kas teda ennast saab verifitseerida. Kui ei, siis tuleks ta ju mõttetuks kuulutada ning koos metafüüsikaga kõrvale heita. Sellisele probleemile reageerisid loogilise positivismi esindajad erinevalt.

Schlicki arvates on verifikatsiooniprintsiip truism, mis ei ütle midagi uut, vaid juhib tähelepanu sellele, mida juba enne teadsime. Carnap pidas verifikatsiooniprintsiipi soovitusena teaduse loomisel. Ayer leidis, et verifikatsiooniprintsiip on väidete mõtestatuse definitsioon, kuid mitte suvaline. Igaüks võiks omaks võtta mingi teise definitsiooni, mis vastaks sõna *tähendus* (või *mõte*) tavapärasele kasutusviisile.

Verifikatsiooniprintsiibi nõrgema variandi puhul tekib **veel üks probleem**. Oletame, et keegi palvetab põua ajal, soovides mingilt maajumalalt vihma. Mõne aja pärast hakkabki sadama. Tolle inimese jaoks kinnitas kogemus tema usku, et maajumal andis vihma tänu tema palvele. Loogilise positivismi filosoof peaks sellegi uskumuse mõtestatuks (teaduslikuks) kuulutama. Seda ei teeks ta aga mingi hinna eest. Siin peitubki dilemma: viska metafüüsika tulle ning teadus läheb ka; jäta teadus tulle viskamata ning tagasi hiilib ka metafüüsika.

Väited, pseudoväited, mõttetus sõnade jadad

Kui me rakendame verifikatsiooniprintsiipi, analüüsides kõikvõimalikke lauseid, siis selgub, et võime nad kõigepealt liigitada mõttekateks (sks *sinnvoll*) ja mõttetuteks (sks *sinnlos*).

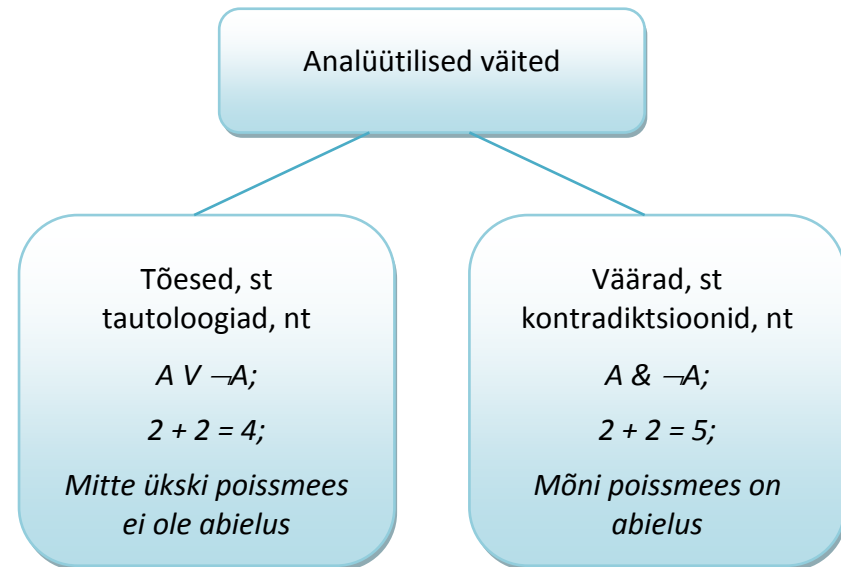
Mõttekad laused

Mõttekad laused jagunevad **analüütilisteks** ja **sünteesilisteks** väideteks. Analüütiliste väidete tõesuse või vääruse saab kindlaks teha väidet moodustavate terminite analüüsi teel, kogemust pole vaja. Analüütilised väited on seega **aprioorsed** (ld *a priori* 'kogemusest sõltumatu'). Tuntud näide on *Ükski poissmees pole abielus*. Selleks, et kindlaks teha, kas säärane väide on tõene, ei ole üldsegi tarvis küsitleda poissmehi – selle väite tõesus tuleneb kasutatavate terminite tähendustest. Analüütilised väited jagunevad tõeseks ja vääraks. Analüütiliselt tõest väidet nimetatakse **tautoloogiaks** (kr *tauto* 'sama', *logos* 'mõiste'), analüütiliselt väär väidet aga **kontradiktsiooniks** (ld *contradictio* 'vasturääkivus'). Analüütiliselt väär on nt *Mõni poissmees on abielus*.

Analüütilised väited ei räägi midagi asjade tegelikust seisust ning on seetõttu **sisutud** (sks *gehaltleer*). Näiteks on väide *Kas mõni sipelgas on parasiit või ei ole seda ükski sipelgas* (Ayeri näide) tõene igal juhul. Tõesti, et kogemus ei määra analüütiliste väidete tõesust ega väärust, siis on nad kogemusest sõltumatud ning sellest tulenevalt ei sisalda infot maailma kohta.

Loogilise positivismi seisukohalt on kõik matemaatika ja loogika väited (aksioomid, teoreemid, valemid) analüütilised, kuid sellest me räägime alapeatükis formaal- ja empiirilistest teadustest.

Analüütiliste väidete liigitust selgitab joonis.

Sünteesiline väide on see, mille tõesuse kindlakstegemiseks ei piisa teda moodustavate terminite analüüsist, vaid on vaja kogemust. Seetõttu on nad sisukad (sks *gehaltvoll*). Selline on nt *Mõni poissmees on õnnelik*. Selleks, et kindlaks teha, kas niisugune väide on tõene, tuleb tõesti faktilist materjali koguda. Väide *Leidub sipelgaid, kes on kehtestanud orjandusliku süsteemi* (Ayeri näide) võib sel teel leida kinnitust või sattuda kahtluse alla.

Mõttekas väide on niisiis üks kahest, kas analüütiline või empiiriliselt verifitseeritav (st sünteesiline). Kumbki liik jaguneb omakorda tõesteks ja vääradeks väideteks.

Mõttetud laused

Mõttetud laused on need, mis sisaldavad sõnu, millel pole tähendust, või on tähendusega sõnad omavahel süntaktiliselt⁹⁶ valesti ühendatud.

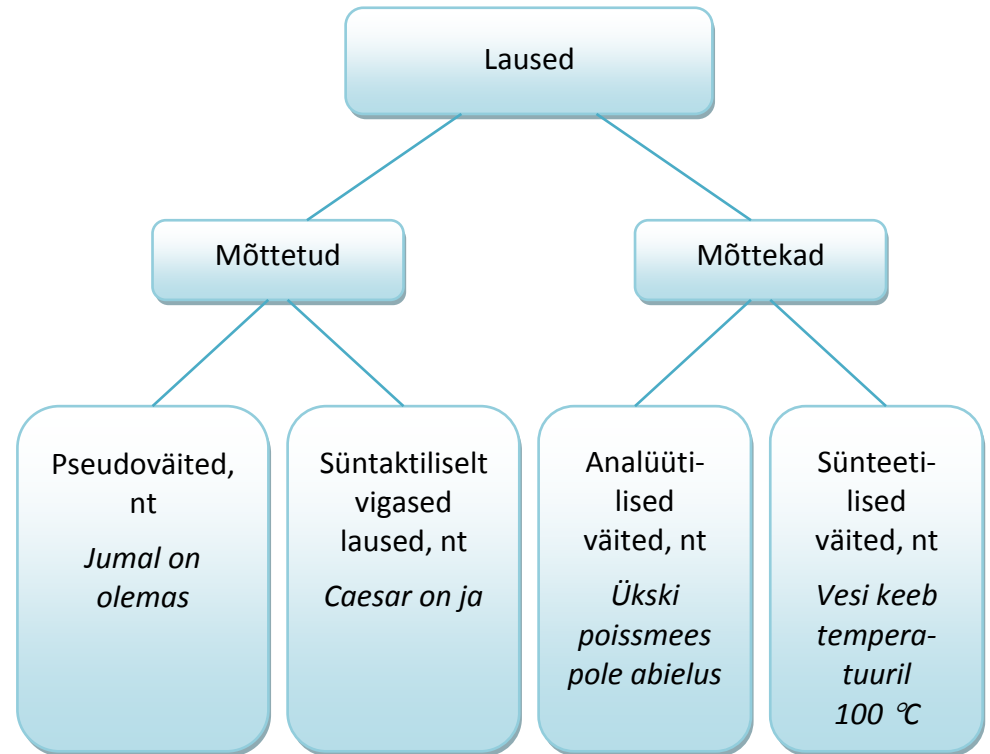
Tähenduseta sõnad on Carnapi arvates nt *Jumal, idee, asi iseeneses, olemus*, sest neid mõisteid ei saa defineerida meelelise kogemuse terminites. Kui keegi ütleb, et Jumal on olemas, siis on see lause mõttetu, sest seda ei saa verifitseerida.

Teise mõttetute lausete liigi moodustavad need, mis **ei ole süntaktiliselt korrektsed**. Nii ei ole *Caesar on ja* (Carnapi näide) seetõttu väide. Samas ei võimalda loomulike keelte süntaks elimineerida kõiki mõttetuid sõnajadasid. *Caesar on algarv* on kooskõlas loomuliku keele süntaksiga, ent on sellegi poolest mõttetu, sest *algarv* on arvude võimalik omadus, mis ei ole rakendatav inimeste suhtes. Selline sõnade jada ongi **pseudoväide**. Tõsiasi, et loomuliku keele süntaksi järgi osutuvad väideteks ka need sõnajadad, mis tegelikult on mõttetud, näitab, et loogika seisukohalt ei ole see süntaks adekvaatne. Kui loomuliku keele süntaks oleks vastavuses loogilise süntaksiga, siis poleks pseudoväited Carnapi arvates võimalikud.

Et mõttetud on need laused, mida ei saa põhimõtteliselt verifitseerida, siis ei või rääkida ka nende tõesusest või väärusest.

⁹⁶ Süntaks (kr *syntaxis* 'korraldamine') on lauseõpetus.

Lausete üldist liigitust selgitab joonis.

Metafüüsika elimineerimine

Maailma tunnetamine kuulub teaduse kompetentsi. Vanasti pretendeeris sellele ka filosoofia (metafüüsika). **Metafüüsika** on taotlus tunnetada maailma, tuginemata seejuures kogemusele.⁹⁷ See muudabki laused mõttetuks:

“Igasugune filosoofia vanas tähenduses, olgu ta siis Platoni, Thomase Aquinost, Kanti, Schellingi või Hegeli oma, või loodagu mingi uus olemise metafüüsika või vaimufilosoofia, ei osutu uue loogika halastamatu otsuse kohaselt mitte sisuliselt vääraks, vaid loogiliselt paikapidamatuks ning seega mõttetuks (sks *sinnlos*).” (Carnap, Vana ja uus loogika, lk 13.)

Vana tüüpi filosoofid (st metafüüsikud) pole kunagi jõudnud üksmeelele isegi põhiseisukohtades. Viga on tõenäoliselt nende taotlustes. Metafüüsika on loogilise positivismi seisukohalt oma aja ära elanud:

“Metafüüsika ei hukku mitte sellepärast, et inimõistus ei ole võimeline tema probleeme lahendama (nagu arvas nt Kant), vaid seetõttu, et selliseid probleeme ei olegi. Vale küsimuseasetuse avastamisega muutub mõistetavaks ka

metafüüsiliste vaidluste ajalugu.” (Schlick, Pööre filosoofias, lk 9.)

Küsimused, millele põhimõtteliselt ei saa selget vastust anda, ei olegi õiged küsimused:

“Ei ole olemas küsimusi, millele põhimõtteliselt ei saa vastata, pole probleeme, millel puudub lahendus. Küsimused, mida enne sellisteks peeti, ei olegi õieti küsimused, vaid mõttetud sõnade jaded.” (Schlick, Pööre filosoofias, lk 7.)

Metafüüsika pseudoväited väljendavad Carnapi arvates **elutunnet** (sks *Lebenseinstellung*, *Lebensgefühl*). Metafüüsika pärineb lõppkokkuvõttes mütoloogiast, mille pärijad on poeesia ning teoloogia. Metafüüsika ajalooline roll seisnes selles, et ta oli teoloogia aseaine süstemaatilise teoreetilise mõtlemise tasandil. Elutunde väljendamiseks ei ole metafüüsika siiski adekvaatne vahend, sest ta jätab mulje, nagu oleks selles midagi enam kui elutundmus. Nimelt moodustavad metafüüsika pseudoväited. Metafüüsikud vaidlevad omavahel, poeedid aga ei vaidle. Kellel on kunstiannet, väljendab end kunstis. **Muusika** on parim elutunde väljendamise vahend, sest ta ei viita mingitele objektidele, ei sisalda mingeid lauseid. Metafüüsikud on selles mõttes muusikud ilma musikaalsuseta, arvas Carnap.

Formaal- ja empiirilised teadused

Loogilise positivismi filosoofid liigitasid teadused formaal- (loogika ja matemaatika) ning empiirilisteks teadusteks (füüsika, bioloogia,

⁹⁷ Selgituseks lisame, et analüütilised väited (nt matemaatikas ja loogikas) ei tugine samuti kogemusele, kuid nad ei pretendeerigi teadmiste maailma kohta. Seetõttu ei saa neid metafüüsiliseks nimetada.

psühholoogia, sotsioloogia, ajalugu jne). Formaal- ja empiiriliste teaduste erinevus seisneb selles, et esimene koosneb ainult analüütilistest väidetest, teises moodustavad aga põhiosa sünteetilised väited.

Matemaatika analüütilisust selgitas Inglise filosoof Bertrand Russell nõnda:

“Matemaatiline teadmine ei tulene kogemusest induksiooni teel; alus usule, et $2 + 2 = 4$, ei ole see, et me tihti kogeme, kuidas kaks asja ja kaks asja kokku annavad neli asja. Selles mõttes matemaatiline teadmine ei ole empiiriline. Kuid see pole ka aprioorne teadmine maailma kohta. See on lihtsalt verbaalne teadmine. 3 tähendab $2+1$ ning 4 tähendab $3+1$. Siit järeldub (kuigi tõestus on pikk), et 4 tähendab sedasama mis $2+2$. Niisiis kaotab matemaatiline teadmine salapära. Ta on loomult samasugune kui “suur tõde”, et jardis on kolm jalga.” (Russell, History of Western Philosophy, lk 786.)

Matemaatiliste teadmiste omandamisel mängib muidugi suurt rolli kogemus – me kasutame jooniseid, näppe (arvutades) jne, kuid see on meie psühholoogiline iseärasus, et me teistmoodi ei saa. Matemaatiline teadmine ei räägi midagi maailmast ning järelikult ei saa kogemus teda kinnitada ega kahtluse alla seada.

Empiirilises teaduses **kasutatakse matemaatikat ja loogikat** sünteetilistest väidetest järelduste tegemiseks (nt ennustades ning seletades). Loogika ja matemaatika analüütilisusest tulenevalt ütleb aga järeldus alati sedasama mis eeldused või vähemgi, ainult teises keelises vormis. Loogika ja matemaatika kasulikkus ning näiline

võime viia uutele teadmistele **tuleneb meie mõistuse piiratusest**. Olend, kelle intellekt oleks lõpmatult võimas, ei vajaks mingeid järeldamisi ega arvutusi, st ei loogikat ega matemaatikat, sest ta suudaks ühel pilgul näha kõike, mis nende teaduste aluseks olevatest definitsioonidest järeldub. Selle kohta on Wittgenstein väitnud:

“Tõestus on loogikas vaid mehaaniline abinõu, et kergendada tautoloogia äratundmist seal, kus see on komplitseeritud.” (Wittgenstein, Loogilis-filosoofiline traktaat, lk 175.)

Me suudame kohe ütelda, et $3 \cdot 4 = 12$; me mõistame, et see avaldis on analüütiliselt tõene, st tautoloogia. Samas ei suuda me kohe öelda, kas $24 \cdot 45 = 1080$. Et kindlaks teha, kas see väide on analüütiliselt tõene, peame arvutama.

Hempel selgitas matemaatika näilist võimet anda uusi teadmisi niimoodi:

“Oletame, et on mingi hulk gaasi, mille ruumala V on teatud temperatuuril 9 kuupjalga, kui rõhk p on 4 at. Oletame, et selle gaasihulga mahtu samal temperatuuril, kuid rõhul $p = 6$ at ennustatakse Boyle'i seaduse alusel. Elementaararitmeetikat rakendades arvutame: $V \cdot p = \text{const}$ ning $V = 9$, kui $p = 4$; seega kui $p = 6$, siis $V = 6$. Oletame, et see ennustus leidis kontrollimisel kinnitust. Kas see tähendab, et aritmeetika väidetele on ennustav jõud, et neil on empiiriline sisu? Kindlasti mitte. Ennustuse empiiriline sisu tuleneb täielikult algtingimustest ning Boyle'i seadusest, mis ütleb, et $V \cdot p = \text{const}$, kui temperatuur on muutumatu. Matemaatika

funktsioon ei ole üldsegi ennustamine – see on pigem analüütiline või selgitav: ta aitab meil sõnaselgelt esitada teatud oletusi või väiteid, mis sisalduvad arutluse eeldustes (praegusel juhul on need Boyle'i seadus ning algingimused); matemaatiline arutlus toob esile, et teatud eeldused sisaldavad (varjatud kujul) väiteid olukordade kohta, mida keegi pole veel jälginud. Aktseptides eeldusi, peame aktseptima ka järeltusi (meie näite puhul, et kui $p = 6$, siis $V = 6$). Matemaatika on nii nagu loogikagi teatud tehnika, mille abil saab välja selgitada selle, mis varjatud kujul juba sisaldub eeldustes. Järeldused, millele see tehnika viib, ei ole **teoreetiliselt uudsed**, sest nad sisaldusid juba eeldustes. Küll on nad aga **psühholoogiliselt uudsed**: enne loogika ja matemaatika tehnika rakendamist ei olnud me teadlikud, millega peame nõustuma, aktseptides teatud eeldusi. [---]

Niisiis on matemaatika (samamoodi ka loogika) funktsiooniks empiirilise teadmise saavutamisel olla n-ö teoreetiline mahlaeraldaja: matemaatika ega loogika tehnikaga ei saa toota rohkem faktilise info mahla, kui seda on eeldustes, mille suhtes neid rakendatakse; nende tehnikate abil võib aga olemasolevast toormaterjalist toota rohkem mahla, kui seda esmapilgul näib võimalik olevat saada. (Hempel, Tõesusest matemaatikas, lk 234–235.)

Lisa

Rudolf Carnap “Metafüüsika elimineerimine keele loogilise analüüsi teel” (1932)⁹⁸

Filosoofia ajaloos on olnud palju metafüüsika vastaseid alates Vana-Kreeka skeptikutest kuni 19. sajandi empiirikuteni. Metafüüsikat on mitut moodi kritiseeritud. Paljud on väitnud, et metafüüsika on väär, sest ta on vastuolus kogemusega. Teised on aga uskunud, et metafüüsika on võimatu, sest tema probleemid ületavad inimese tunnetusvõime piire. Paljud metafüüsika vastased on kuulutanud, et metafüüsiliste probleemidega tegelemine on viljatu. Meil polevat põhjust nende pärast muretseda, olgu nad lahendatavad või mitte – pigem tegelgem praktiliste probleemidega, millega me iga päev kokku puutume.

Kaasaegne loogika võimaldab anda metafüüsika kehtivuse ja põhjendatuse küsimusele uue ning selgepiirilise vastuse.

Rakendusloogika e tunnetusteooria uurimused, mille eesmärk on selgitada loogilise analüüsi teel teaduslike väidete tunnetuslikku sisu ning seetõttu ka väidetes esinevate terminite tähendusi, viivad nii positiivsele kui ka negatiivsele tulemusele. Positiivsele tulemu-

⁹⁸ Carnap, R. The Elimination of Methaphysics through Logical Analysis of Langage. – Philosophy of Recent Times. Vol II: Readings in Twentieth-century Philosophy. New York etc., 1967, lk 359–360. See teos on ilmunud ka eesti keeles, vt Akadeemia. 2003, nr 9. Käesolevas teoses esitan oma tõlke.

sele jõutakse empiirilise teaduse valdkonnas, sest mitmed erinevate teaduste mõisted on saanud selgepiiriliseks ning nende formaalloogilised ja epistemoloogilised seosed ilmsemaks. Metafüüsika valdkonnas (k.a väärtusfilosoofia) on aga jõutud negatiivsele tulemusele, et selle nn väited on täiesti mõttetu (ingl *meaningless*). Seega on teoks saanud metafüüsika elimineerimine, mis ei õnnestunud endistel antimetafüüsikutel. [---]

Õeldes, et metafüüsika nn väited on mõttetu, mõistame viimast terminit kõige rangemas tähenduses. Avaras tähenduses mõttetuks peetakse väidet või küsimust siis, kui see täiesti jabur. Selline on nt küsimus *Milline on nende Viini elanike keskmine kaal, kelle telefoninumber lõpeb 3ga?* või ilmselgelt väär väide *1910. aastal on Viinis 6 elanikku* või väide, mis ei ole mitte lihtsalt empiirilisel, vaid koguni loogiliselt väär (kontradiktoorne), nagu *Isikud A ja B on kumbki teineteisest ühe aasta võrra vanemad*. Sellised väited või küsimused on ranges tähenduses mõttekad, kuigi nad on ilmselgelt väärad või jaburad. Nimelt saab ju ainult mõttekaid väiteid liigitada (teoreetiliselt) asjakohaseks ja kohatuks, tõseks ja vääraks. Ranges tähenduses mõttetu on sõnade jada siis, kui ta ei moodusta defineeritud keeles väidet. Võib-olla näib selline sõnajada esmapilgul väitena – sellisel juhul me nimetame teda pseudoväiteks. Me väidame, et metafüüsika nn väited osutuvad loogilise analüüsi tulemusel pseudoväideteks.

Keel koosneb sõnavarast ja süntaksist, st tähendusega sõnade hulgast ning lausete (väidete) moodustamise reeglitest. (Viimased näitavad, kuidas saab eri liiki sõnadest moodustada lauseid.) Nii on ka pseudoväiteid kaht liiki: ühed sisaldavad sõnu, millel ekslikult

usutakse olevat tähendus, ning teised, kus sõnadel on küll tähendus, kuid nad on ühendatud viisil, mida süntaks ette ei näe, nii et kokkuvõttes ei saa me mõttekat väidet. [---]

SARTRE INIMESE VABADUSEST

Jean-Paul Sartre (1905–1980) on prantsuse filosoof ja kirjanik, üks eksistentsialismi (ld *existentia* 'olemasolu') silmapaistvam esindaja. Tema filosoofiline põhiteos on "Olemine ja eimiski" (1943), kuid populaarsemal kujul selgitas ta oma vaateid loengus "Eksistentsialism on humanism" (1946), mis ilmus ka artiklina.

Inimese eksistentsi eripära

Sartre'i kinnitusel on kaht liiki eksistentsialismi: kristlik ja ateistlik. Esimesse kuuluvad Saksa filosoof Karl Jaspers (1883–1969) ja Prantsuse filosoof Gabriel Marcel (1889–1973), ateistlikku suunda aga Saksa filosoof Martin Heidegger (1889–1976), Prantsuse filosoof Albert Camus (1913–1960) ning Sartre ise.

Mõlemat suunda ühendab veendumus, et inimese olemasolu erineb põhimõtteliselt asjade olemasolust. Inimene ei ole asi nagu tool, laud, maja vms. Vahe on selles, et **inimese olemine eelneb tema olemusele**, asjade puhul on aga vastupidi: nende olemus eelneb nende olemisele. Seda saab selgitada järgmise näitega. Kui meistrimees hakkab valmistama nt tooli, siis mõttes ta juba teab, milline see peaks tulema ning milleks teda saab kasutada, st tooli olemus on määratletud juba enne selle tegema hakkamist. See

tähendabki, et asjade puhul eelneb nende olemus nende olemisele. Asjade puhul võime alati küsida: milleks see mõeldud on? Sartre leidis, et kristlik eksistentsialist on sunnitud inimest käsutama samasuguse loodud asjana nagu nt paberinugagi. Jumal on ju sarnane käsitöölisega, kes teadis täpselt, milliseks ta inimese loob. Sellisel juhul tuleb välja, et ka inimese olemus eelneb tema olemisele. Niisiis ei saa kristlik eksistentsialism olla järjekindel oma veendumuses, et inimese olemine eelneb tema olemusele.

18. sajandil Jumala mõiste küll taandus, kuid mõte, et ka inimese olemus eelneb tema olemisele, oli visa püsima. Arvati, et inimesel on teatud loomus, mis määrab tema iseloomu ja teod.

Ateistlik eksistentsialism on järjekindlalt veendumusel, et inimese olemine eelneb tema olemusele. See tähendab, et kõigepealt peab inimene tegutsema, midagi korda saatma ning alles siis saame öelda, kes ta on, st määratleda tema olemuse. Sündides on inimene selles mõttes eimiski. Teatud määratlused omandab inimene alles pärast, ta kujuneb selliseks inimeseks, milliseks ta end ise teeb. Sartre'i arvates ei ole mingit inimloomust ega ka Jumalat, kes selle välja mõtleks. **Inimene on see, kelleks ta end ise teeb** – nii kõlab eksistentsialismi põhimõte. See tähendab, et inimene ei ole asi, tal on rohkem väärikust kui kivil või laual.

Inimese vastutus oma eksistentsi eest

Et inimese olemine eelneb tema olemusele, siis vastutab inimene oma eksistentsi eest. Sellisest vastutusest tulenevad inimesele

omased hirm, mure ja rahutus, ilma milleta pole võimalik tõeline eksistents. Inimesed seda üldjuhul ei märka – põhjuseks on enesepeetus, halb usk (pr *mauvaise foi*). Rahvahulka sulamine lihtsustab säärast enesepeetust.⁹⁹

Inimesed põgenevad vastutuse eest. Kuidas seda tehakse? Tavaliselt sobivad järgmised võtted.

Viited ilmutusele. Selles suhtes on tuntud näiteks Piibli Aabraham, kellel Jumal käskis ohverdada oma poja Iisaki (me rääkisime sellest juba peatükis Kierkegaardi kohta). Kuid Sartre leiab, et tegelikult pidi Aabraham kõigepealt vastama küsimustele: *Kas see on Jumal, kes käsib?, Kas mina olen Aabraham?, Kas ma saan käsust õigesti aru?* Sartre toob näite ühe hullumeelse nägemusest, et keegi räägib temaga telefoni teel. Arsti küsimusele, kes räägib, vastas ta: “Ta ütleb, et on Jumal.” Kuidas tõestada, et see tõesti oli Jumal? Kui mul tekib nägemus Jumalast või inglist, siis on ainult minu otsustada, kas see on tõesti Jumal või ingel või on see hoopis luul. Keegi meist pole Aabraham, kuid sellele vaatamata peame igal sammul tegema valikuid ning need on meie valikud. Eksistentsialism ei raiska jõudu selle tõestamisele, et Jumalat ei ole. Pigem

⁹⁹ Karl Jaspers kirjutas 1931. aastal sellise nähtuse kohta: “Ka inimene ise kuulub massi hulka, ent mass ähvardab teda uputada “meie kõik”-retoorikasse ja möllu, millest saadav petlik jõutunne siiski haihtub, nagu poleks seda olnudki. Ka liigendatud mass on vaimuvaene ja ebainimlik. Ta on olemine ilma eksistentsita, ebausku ilma usuta. Ta võib kõik puruks tallata, tal on soodumus mitte taluda suurust ja iseseisvust, kuid kasvatada inimesi nii, et neist saaksid usinad töösipelgad.” (Jaspers, K. Aja vaimne situatsioon. Ilmamaa, 1997, lk 53.)

väidetakse, et isegi kui Jumal oleks, ei muudaks see midagi. Mitte keegi ei saa inimest päästa tema enda eest.

Viited ennetele. Mõnikord püüavad inimesed kergendada oma valikuid mingite endeliste märkide põhjal. Sartre tutvus sõja ajal ühe jesuiidiga, kelle elus oli olnud selliseid endelisi sündmusi. Tolle elu oli olnud raske: isa suri, jättes pere vaesusse, ta ise õppis ühes kiriklikus õppeasutuses, kus talle anti pidevalt mõista, et ta on seal vaid armu pärast. Umbes 18aastaselt koges ta ebaõnne armastuses ning 22aastaselt osutus ta lootusetuks ka sõjaväeteenistuses. See saigi viimaseks piisaks karikas. Noormees oleks võinud pidada end täielikuks kobakäpaks ning virelda lootusetus meeleheitel. Kuid tema otsustas, et kõik see annab märku hoopis sellest, et ta pole loodud mitte ilmaliku, vaid religioosse elu jaoks, ning astus jesuiitide orduisse. Sartre küsib nüüd retooriliselt, kas see polnud mitte tema enda otsus, mida võtta endena ning kuidas sellele reageerida. Järelikult ei vabasta ka mingid ended meid valikutest ega neist tulenevast vastutusest.

Viited sisetundele. Üks võimalus enda jaoks valikuid lihtsustada on otsida tuge sisetundest. Kuid Sartre seadis kahtluse alla ka selle allika kindluse ning väitis, et tegelikult ei vabane me sel teel valikutest ega vastutusest. Ta tõi näiteks ühe loo okupeeritud Prantsusmaal. Tema poole pöördus üks tema õpilasi, kelle isa oli emast lahku läinud ning vanem vend hukkunud fašistide käe läbi. Tema ees seisis raske valik: kas jääda koju toeks oma emale või astuda sõjaväkke Inglismaal asuva “Võitleva Prantsusmaa” ridades. Noormees pidas peamiseks sisetunnet. Ent Sartre leidis, et tunne, mida endale ette kujutatakse, ja tegelik tunne on peagu

eristamatud, sest teguviis tekitab ka tunde, aga teod on ju inimese enda valikute tulemus. Niisiis ei leia inimene ka iseendas midagi kindlat.

Nõu küsimine. Mõnikord püüavad inimesed vabaneda valiku tegemisest kellegi käest nõu küsides. Seegi on enesepettus, sest me ju valime, kelle käest nõu küsida, kuidas nõuannet tõlgendada ja kas seda nõu üldse kuulda võtta.

Inimese mahajäetus

Niisiis ei vabane inimene vastutusest, kuid püüab end petta, sest vastutuse koorem oma eksistentsi eest on raske kanda. **Inimene on n-õ maha jäetud**, st tal ei ole mingeid kindlaid tugipunkte (nt väärtusi), mida võiks aluseks võtta. Sartre'i arvates Jumalat ei ole ning sellest on tarvis teha vastavad järeldused. Ta viitas Dostojevskile, kelle romaanis "Vennad Karamazovid" ütleb Ivan, et **kui Jumalat ei ole, siis on kõik lubatud**. Sartre nõustus sellega. See tähendabki, et ei ole absoluutseid väärtusi, et inimene peab ise väärtusi looma ning ise otsustama. **Inimene on määratud olema vaba**. Määratud, sest sünd ei sõltu tema tahtest, kuid siiski vaba, sest kord siia maailma heidetuna vastutab ta nüüd kõige eest, mida teeb.

Eksistentsialism on Sartre'i arvates ainukene filosoofia, mis annab inimesele väarikuse, sest ei käsita teda objektina. Inimene on ju sellelt seisukohalt olemas vaid sedavõrd, kuivõrd ta end tegudes näitab. **Inimene on oma tegude kogusumma**. Siit tulenevad mõne

jaoks ebameeldivad järeldused: oma oskamatust ja võimetust varjatakse ju sageli väidetega, et tingimused olid minu vastu, et polnud võimalust vms. Sartre'i väitel pole olemas muud geeniust peale selle, kes väljendab end tegudes. See võib näida julmana neile, kes pole elus edasi jõudnud, kuid arvesse lähevad ikkagi vaid reaalsed teod, mitte unistused, ootused ega lootused. Kui eksistentsialistid kujutavad argpüksi, siis nad väidavad, et see argpüks vastutab oma arguse eest. Ta pole arg sellepärast, et ta süda, kopsud või aju oleksid arad. Ta on arg sellepärast, et ta ise on oma käitumisega teinud ennast selliseks. Inimesed tahaksid, et argpüksideks või kangelasteks sünnitaks; kui ollakse kord sündinud argpüksiks, siis pole midagi parata. Eksistentsialist ütleb: argpüks ise teeb ennast argpüksiks ning kangelane ise teeb ennast kangelaseks. Mõlemal on alati võimalus ennast muuta.

POPPERI TEADUSFILOSOOFIA

Karl Raimund Popper (1902–1994) sündis Viinis, õppis sealsamas ülikoolis matemaatikat ning peamiselt iseseisvalt ka filosoofiat. Ülikooli lõpetades sai ta gümnaasiumi matemaatika ja füüsika õpetaja diplomi. Kuni 1937. aastani töötas Popper Viini pedagoogikainstituudis ja -koolis, 1937–45 ühes Uus-Meremaa ülikoolis ning 1946. aastast Londoni majandusülikoolis.

Induktivismi kriitika

Meenutame, et Francis Baconi arvates seisneb teadlase tegevus faktide uurimises ning nende põhjal üldistuste tegemises. Kui teadlane kasutab sellist induktiivset meetodit korrektselt, siis loob ta tõese teooria. Popper kritiseeris säärast induktivismi, mida tema arvates saab kokku võtta kahe seisukohana:

1. Induktsiooni abil saame uusi teadmisi nii igapäevases elus kui ka teaduses;
2. Induktsiooni abil saame teaduslikke teooriaid põhjendada (verifitseerida).

Popperi arvates ei ole induktsioon rakendatav ei avastuse (1) ega põhjenduse (2) kontekstis.

Induktsioon ei ole avastamise meetod

Esimene induktiivsete järelduste kriitik oli David Hume, kelle arvates igasugune üldistus (induktiivne järeldus) on tegelikult hoopis harjumus tajuda mingeid nähtusi alati koos. Kui oleme mitu korda kogenud, et tule lähedal on soe, siis tekib meil harjumus mõelda tulest kui soojuse põhjusest. Hume leidis, et ilma korduva kogemusest sellist usku põhjuslikku seosesse ei teki.

Popper ei nõustunud sellega ning esitas kaks vastuargumenti.

Esiteks ei muuda ainuüksi mingi kogemuse kordumine automaatselt kedagi targemaks (öeldakse ju, et loll ei õpi isegi oma vigadest – see pole küll Popperi näide).

Teiseks, mõnikord piisab ühestainsast sündmusest, et tekiks (võib-olla küll illusoorne) usk põhjuslikku seosesse. Näiteks hakkab kutsikas pärast esimest kokkupuudet põleva sigaretiotsaga seda vältima ning inimesegagi juhtub nii – meenutagem kõnekäändu “Hirmul on suured silmad” (seegi ei ole Popperi näide).

Tunnetus pole Popperi arvates kunagi passiivne:

“Tegelik asjade seis ei ole kooskõlas naiivse empiiriku ja induktiivse loogika pooldaja arusaamaga. Viimase järgi alustame teaduslikku tunnetust vaatlusandmete kogumise ja süstematiseerimisega. [...] Ülesanne *Kirjuta üles, mida sa praegu tajud* ei ole ühemõtteline. Kas ma pean kirja panema, et ma praegu kirjutan, kuulen kella tiksumist, lehepoisi hüüdeid, raadiohelisid? Või pean ma hoopis kirjutama, et see müra häirib mind? Isegi kui seesugune ülesanne oleks

täidetav, ei oleks ükskõik kui rikkalik sellisel viisil kogutud vaatluste hulk siiski teadus. Teadus vajab kontseptsioone ja teoreetilisi probleeme.” (Popper, Teadusliku uurimistöö loogika, lk 71.)

Kordamise teel õpib inimene autot juhtima, jalgrattaga sõitma ning omandab muid selliseid oskusi, kuid tunnetus kulgeb teist teed pidi. Induktivism alahindab inimõistuse konstruktiivset rolli. Tegelikult me tunnetades tegutseme – n-ö loome kogemuse, sõnastades küsimusi ja esitades neid loodusele, et saada kas jaatav või eitav vastus:

“Teooria on võrk, mis peab kinni püüdma selle, mida me nimetame *maailmaks* tema teadvustamise, seletamise ja valdamise eesmärgil. Me püüame teha võrgusilmad üha väiksemaks.” (Popper, Teadusliku uurimistöö loogika, lk 31.)

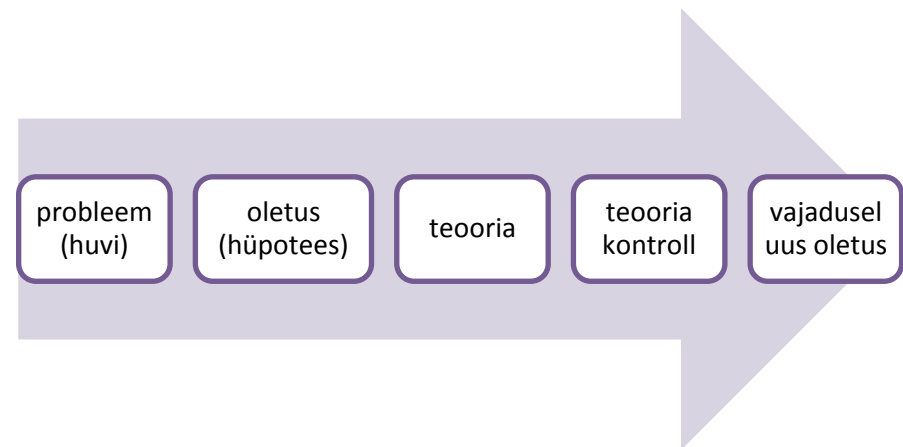
Kanti ütlus, et mõistus ei ammuta oma (aprioorseid) seadusi mitte loodusest, vaid kirjutab need talle ette, on Popperi arvates õige; ent väites, et need seadused on paratamatult tõesed, ta eksis:

“Me sünnime koos ootustega, “teadmiseiga”, mis ei ole küll aprioorselt tõene, kuid psühholoogiliselt või geneetiliselt siiski aprioorne, st eelneb igasugusele vaatlusele. Üks tähtsam neist on ootus leida korrapärasust.” (Popper, Oletused ja ümberlükkamised, lk 47.)

Meie oletusi suunab niisiis mitteteaduslik, metafüüsiline (kuigi bioloogiliselt seletatav) **usk seaduspärasuste olemasolusse**. Popperi arust ei ole tähtis, kust me ammutame ideid oma teooriate loomiseks. Kui me soovime elada maailmas ja kasutada tema

võimalusi, siis on kõige ratsionaalsem rakendada **katse-eksimuse meetodit**. Seda kasutab nii Albert Einstein kui ka amööb. Vahe on selles, et teadlane suhtub oma teoriasse kriitiliselt ning võib seetõttu üle elada mitu teooriat, ent amööb hukub koos oma teooriaga – eksimus on amööbi dogmaatilisuse tõttu saatuslik.

Skemaatiliselt võib Popperi arusaama tunnetusest kujutada nii:

Induktsioon ei ole ka teooria verifitseerimise meetod

Nagu juba öeldud, ei saa induktsiooni Popperi meelest rakendada ei avastuse ega verifikatsiooni (põhjenduse) kontekstis. Tõesti, ükskõik kui palju kinnitusi me oma teooriale ka ei leiaks, ei tõesta see veel selle tõesust. Looduseadused sõnastatakse ju üldväidetena (nad

räägivad kõigist mingit tüüpi objektidest), kuid üldväidet ei saa tõestada lõpliku arvu faktidega. Näiteks leidis Newtoni mehaanika ligi 250 aasta vältel tohutul arvul kinnitusi, kuid ometi tõrjus Einsteini relatiivsusteooria ta 20. sajandil välja. Pole alust arvata, et faktidega hästi põhjendatud teooria on kaitstud ümberlökkamise eest, sest võivad ju ilmnedä uued faktid. Seetõttu on isegi kõige tunnustatumad teooriad vaid hüpoteesid (oletused), mis võivad osutada vääraks. Niisugust seisukohta nimetatakse **fallibilismiks** (ld *fallāx* 'vale, petlik'). Popperile imponeeris Xenophanese¹⁰⁰ väide:

“Mis puutub tõesse, siis ei tea ükski inimene tõde ega hakkagi teadma – isegi jumalad mitte. [---] Ja kui keegi ka juhtub välja ütleva tõe, siis ei saa ta seda teada, sest kõik on vaid oletuste põiming.” (Popper, Oletused ja ümberlökkamised, lk 26.)

Praegu tunnustatud teooriad võidakse tulevikus kõrvale tõrjuda. Popperi arvates pole meil kunagi alust väita, et see või teine teooria on tõene. Teadus ei rajane faktide kindlale vundamendile. **Teooria rajatakse** Popperi ütlusel **nagu soo peale** – sarnaselt ehitisele, mis tugineb vaiadele. Need vaiad rammitakse pinnasesse, kuid nad ei jõua mingi aluseni. Kui me otsustame, et ei rammi vaiasid enam sügavamale, siis ainult seetõttu, et usume: need vaiad on piisavalt kindlad ning kannavad ehitist vähemalt mõne aja.

Konkureerivate teooriate puhul eelistatakse seda teooriat, mis on leidnud rohkem kinnitusi tõsiste kontrollimiste tulemusel. Tõsine

¹⁰⁰ Xenophanes Kolophonist (u 570 – pärast aastat 478 eKr) – kreeka filosoof ja luuletaja, Elea koolkonna rajaja.

kontrollimine seisneb aga katses teooriat ümber lükata. Teooria, mis sellele paremini vastu peab, on arvatavasti tõele lähemal, mis ei tähenda aga veel lähedal olemist.

Falsifikatsiooniprintsiip

Meenutame, et neopositivism võttis omaks verifikatsiooniprintsiibi, leides, et ainult need väited on teaduslikud (tunnetusliku mõttega), mida saab verifitseerida. Popper leidis, et sellisest põhimõttest lähtudes ei saa ikkagi **eristada teadust mitteteadusest**:

“Positivistlik radikalism hävitab koos metafüüsikaga ka loodusteaduse, sest loodusseadused ei taandu samuti väidetele meelteandmete kohta.” (Popper, Teadusliku uurimistöö loogika, lk 11.)

Jutt on siin kahest asjast. **Esiteks** ei ole faktid ja teooria üksüheses vastavuses, st faktidest ei tulene teooria (vt induktivismi kriitikat eespool). **Teiseks**, faktide näol kinnitust leidnud teooriat ei saa veel tõestatuks pidada (vt jällegi induktivismi kriitikat eespool).

Kriteeriumiks, mis eristaks teadust mitteteadusest, sobib Popperi arvates hoopis **falsifitseeritavus** (põhimõtteline ümberlükatavus):

“Demarkatsioonikriteeriumina tuleb vaadelda falsifitseeritavust, mitte aga verifitseeritavust. [---] Empiiriline süsteem peab olema kogemuse teel ümberlükatav.” (Popper, Teadusliku uurimistöö loogika, lk 15.)

Üldväidet ei ole võimalik tõestada, küll on võimalik seda ümber lükata. Loodusseadused sõnastatakse üldväidetena, kuid neid võib ümber sõnastada loogiliselt samaväärseteks eksistentsiväidete eitusteks. Loogika sümbolite abil saab seda väljendada järgmise samasusena: $\forall x (Sx \supset Px) \sim \neg \exists x (Sx \& \neg Px)$.

Selgitus lausete abil: nt on väide *Kõik rongad on mustad* loogiliselt sama mis väide *Ei leidu ronka, kes ei ole must*. Väite *Kõik rongad on mustad* (ehk *Ei leidu ronka, kes ei ole must*) saab ümber lükata, kui leiame mõne rongaga, kes ei ole must.

Kui palju me ka ronki ei kontrolliks, ei saa aga tõestada, et kõik rongad on mustad (kõiki ei ole niikuinii võimalik kontrollida).

Iga loodusseaduse saab niisiis sõnastada eksistentsiväite eituseks. Näiteks saab energia jäävuse seadust väljendada nii: *Ei ole olemas igiliikurit*. Viimast väidet on põhimõtteliselt võimalik ümber lükata siis, kui konstrueeritakse igiliikur (mis siis, et see pole seni õnnestunud).

Teooria lükatakse ümber (falsifitseeritakse) loogikareegli *modus tollens* (Id 'eitav moodus') järgi: olgu *p* järeldus väidete süsteemist *t* (mis koosneb teooriast ja konkreetsete vaatlustingimuste kirjeldustest). Falsifitseerimise järeldus on järgmine: kui *p* järeldub *t*-st ja *p* on väär, siis on *t* väär; sümbolite abil: $t \supset p, \neg p \vdash \neg t$.

Teooriat ümberlukkav eksperiment ei tohi olla mingi okultne nähtus, mida saab kogeda ainult üks inimene – teaduslikku eksperimenti peavad saama korrata erialainimesed.

Popper ei öelnud niisiis lahti **empirismi põhimõttest**: teaduslike teooriate vastuvõetavust saab hinnata ainult kogemuse põhjal, kuid see ei ole traditsiooniline empirism, mis sidus end induktivismiga (selle kriitikast oli juttu eespool).

Tuleb lahti saada eelarvamusest, et teaduslik teadmine on tõestatud teadmine:

“Meie teadus ei ole tõsikäindlate väidete süsteem; ta ei ole ka süsteem, mis pidevalt areneks mingi lõpliku seisundi poole. Meie teadus ei ole teadmine (kr *epistēmē*): ta ei saavuta tõde ega tõenäosust.” (Popper, Teadusliku uurimistöö loogika, lk 223.)

Teaduslik teooria on vaid **hüpoteeside kogum**, mida tunnistatakse üksnes seni, kuni teda ei ole ümber lükatud. Tõeline teadlane peab pidevalt otsima teooria ümberlukkamise võimalusi, st säilitama kriitilise hoiaku. Senikaua, kuni teooriat pole suudetud ümber lükata, on ta ajutiselt omaks võetud. Popper eelistas sellist teooriat iseloomustades kasutada termineid *corroboration* (ingl 'kinnitus') või *Bewährung* (sks 'kinnitamine, oma usaldatavuse tõendamine').

Tuleb muidugi märkida, et selline ülikriitiline suhtumine teaduslikesse teooriatesse sai omakorda teiste teadusfilosoofide kriitika osaliseks. Teaduslik tegevus sisaldab tegelikult ehk ikka **rohkem konstruktiivset tegevust** (teooria väljaarendamine, faktidega kohandamine jms) ning vähem destruktivist (ümberlukkamine).

Teaduse ajaloost on teada järgmine juhtum. 1781. aastal avastas Saksa-Inglise astronoom William Herschel (1738–1822) planeedi

Uraan (Neptuuni ei olnud veel avastatud). Newtoni teooria järgi ei liigu planeedid mööda päris ideaalseid elliptilisi orbiite, sest nad mõjutavad üksteist ja sellest tulenevad mõningad kõrvalekalded, mille suuruse saab Newtoni teooria põhjal välja arvutada. Astronoomilised vaatlused kinnitasid neid arvutusi kõigi tollal tuntud planeetide puhul peale Uraani, mille kõrvalekalded osutusid teistsuguseks. 19. sajandi alguses tekitas see juba peavalu. Tekkis küsimus, kas Newtoni mehaanika väljendab tõde maailma kohta. Võib-olla ei kehti gravitatsiooniseadus nii suurte vahemaade korral, nagu seda on Päikese ja Uraani vaheline kaugus? Samas tehti veel üks oletus: Uraanist kaugemal on veel üks planeet, mida pole seni avastatud, kuid mis avaldab mõju Uraani liikumisele ning tekitab lahknevuse arvutuste tulemuste ja tegelike koordinaatide vahel, sest tema mõju ei ole arvutustes silmas peetud. Sellisele oletusele tuginedes arvutasid teineteisest sõltumata kaks teadlast – Inglise astronoom John Couch Adams (1819–1892) ja Prantsuse astronoom Urbain Le Verrier (1811–1877) – välja seni veel tundmatu planeedi asukoha. Le Verrier saatis Berliini observatooriumisse kirja, kus kirjeldas seni tundmatu planeedi asukohta 23. septembri ööl 1846.

Täpselt etteantud ajal suunati teleskoop kirjeldatud suunas taevasse ning nähtigi seal objekti, mis seni tähekaartidel puudus. Nii avastati kaheksas planeet Päikesesüsteemis, mis sai oma rohekas-sinise värvuse tõttu nimeks Neptuun (rooma mere- ja jõgede jumala Neptunuse järgi). Seega kaotati vastuolu faktidega ning leiti suurepärase tõendus teooria töövilmsuse kohta.

Lisa

Karl Popper “Oletused ja ümberlökkamised” (1963)¹⁰¹

I ptk. Teadus: oletused ja ümberlökkamised

[---] Ma hakkasin otsima vastust küsimusele, millist teooriat võib pidada teaduslikuks, või teisisõnu, kas on olemas teooria teaduslikkuse kriteerium.

Mind ei huvitanud küsimus, millal on teooria tõene, samuti mitte see, millal on teooria vastuvõetav. Ma püstitasin teistsuguse probleemi. Ma tahtsin eristada teadust pseudoteadusest, teades seejuures, et teadus eksib sageli ning et pseudoteadus võib juhuslikult tõe leida.

Mulle oli muidugi teada enim levinud vastus minu küsimusele: teadus erineb pseudoteadusest (või metafüüsikast) empiirilise meetodi poolest, mis on induktiivne, st lähtub vaatlustest ja eksperimentidest. Kuid selline vastus mind ei rahuldanud. Ma sõnastasin oma probleemi tõelise empiirilise meetodi mitte-empiriilisest (või pseudoempiriilisest) meetodist eristamise probleemina. Viimati mainitud meetod tugineb küll vaatlusele ja eksperimendile, kuid ikkagi ei vasta teaduslikkuse nõuetele. Sellise

¹⁰¹ K. Popper, *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London and Henley, 1976, lk 33–54, 225–232.

meetodi kasutamise näiteks on astroloogia oma tohutu empiirilise materjaliga, mis lähtub vaatlustest – horoskoopidest ja biograafiatest.

[---] Need arutlused viisid mu järeldustele, mille ma sõnastaksin nii.

1. Peagu igale teooriale on kerge leida kinnitusi või verifikatsioone, kui me neid otsime.
2. Kinnitused lähevad arvesse ainult sel juhul, kui nad on seotud riskantse ennustusega.
3. Iga hea teooria kehtestab teatud keeldusid: ta keelab mingite sündmuste asetleidmise. Mida rohkem teooria keelab, seda parem ta on.
4. Teooria, mida ei saa ümber lükata ühegi mõeldava sündmusega, on ebateaduslik. Ümberlökkamatus pole mitte teooria väärtus (nagu sageli arvatakse), vaid puudus.
5. Teooria tõeline kontroll seisneb katses teda falsifitseerida, st ümber lükata. Kontrollitavus seisneb falsifitseeritavuses; seejuures on teooriad kontrollitavad erineval määral ning seotud seega erineva riskiga.
6. Teooriat kinnitavat tõendust saab arvesse võtta ainult sellisel juhul, kui see on teooria tõelise kontrolli tulemus. See tähendab, et teooria leiab kinnitust ainult tõsise, kuid edutu falsifitseerimiskatse tulemusel.

[---] Kõike öeldut saab kokku võtta järgmise väitega: teooria teaduslikkuse kriteerium on tema falsifitseeritavus ehk ümberlõkatavus ehk kontrollitavus.

[---] Einsteini gravitatsiooniteooria rahuldab falsifitseeritavuse nõuet.

[---] Astroloogia ei ole kontrollitav. Küsimuses, millal leiab teooria kinnitust, eksivad astroloogid sedavõrd, et ei pööra üldsegi tähelepanu nende jaoks ebasoovitavatele näidetele. Enamgi veel: tehes oma tõlgendused ja ettekuulutused küllaltki ebamääraseks, on nad võimelised seletama kõike, mis võiks nende teooria ümber lükata, kui see teooria ja sellest lähtuvad ettekuulutused oleksid täpsemad. Vältimaks falsifitseerimist, muudavad nad oma teooria kontrollimatuks. See on tavaline ettekuulutajate trikk: ennustada sündmusi niivõrd ebamääraselt, et ennustused läheksid alati täide, st et neid ei saaks ümber lükata.

[---] Usk sellesse, et teadus areneb vaatluselt teooriatele, on veel niivõrd laialt levinud, et selle minupoolne eitamine on sageli kutsunud esile arusaamatuse. Mind on isegi ebasuuruses kahtlustatud, sest ma eitan seda, milles ükski terve mõistusega inimene ei kahtle. Kuid tõesti, usk sellesse, et me võime teaduslikku uurimistööd alustada puhtast vaatlusest, ilma igasuguse teooriata, on absurd. [---] Kaksikümend viis aastat tagasi püüdsin ma veenda selles mõningaid Viini füüsikatudengeid, alustades loengut sõnadega: “Võtke pliats ja paber, jälgige tähelepanelikult ja kirjeldage oma vaatlusi.” Nad küsisid muidugi, mida nimelt nad jälgima peavad. Selge, et tühipaljas juhend *Jälgige!* on absurdne. Vaatlus on alati valiv. On tarvis valida objekt, mingi ülesanne, peab olema huvi, vaatenurk, probleem.

[---] Probleem *Mis oli varem – kas hüpotees või vaatlus?* lahendub samamoodi nagu probleem *Mis oli varem – kas kana või muna?*

Vastus viimasele kõlab: muna varasemal kujul; esimesele aga: hüpotees varasemal kujul. Selge on, et igale hüpoteesile, mille me omaks võtame, eelnevad tähelepanekud, nt need, mida hüpotees peaks seletama. Kuid need tähelepanekud omakorda eeldavad mingite teoreetiliste struktuuride olemasolu. [---] Tagasi minnes üha primitiivsemate teooriate ja müütide juurde, jõuame lõpuks teadvustamata sünnipärastele ootustele. [---] Me sünnime koos ootustega, “teadmisega”, mis ei ole küll aprioorselt tõene, kuid psühholoogiliselt või geneetiliselt siiski aprioorne, st eelneb igasugusele vaatlusele. Üks tähtsam neist on ootus leida korrapärasust.

[---] Empirismi põhimõtte säilib, sest teooria saatuse, tema tunnustamise või kõrvaleheitmise otsustavad vaatlus ja eksperiment, st kontrolli tulemused. Teooriat tunnustatakse senikaua, kuni ta peab vastu kõige rangemale kontrollile. Kui ta vastu ei pea, siis heidetakse ta kõrvale. Kuid teooriat ei saa mitte mingil juhul tuletada empiirilistest andmetest. Ei ole olemas ei psühholoogilist ega loogilist induktsiooni, mis seda võimaldaks. Empiirilistest andmetest saab tuletada ainult teooria väärsuse ning see järeldus on deduktiivne.

X ptk. Tõde, ratsionaalsus ja teadusliku teadmise kasv

[---] [Objektiivse tõe teooria (ingl *the theory of objective truth*)] võimaldab selliseid väiteid nagu: mingi teooria võib olla tõene – isegi kui keegi ei usu temasse ega ole ka põhjust teda tunnustada

või uskuda, et ta on tõene; teine teooria võib olla väär, kuigi meil on alust teda tunnustada.

[---] Teine väide, mida peaks täiesti loomulikuks objektiivse tõe teooria, mille järgi tõde seisneb kooskõlas faktidega, on selline: isegi siis, kui me jõuaksime tõesele teooriale, võime seda üldjuhul ainult aimata ning võib osutuda võimatuks teada saada, et see on tõene teooria.

Analoogselt väitis esimesena tõenäoliselt Xenophanes, kes elas 2500 aastat tagasi. See tunnustab, et objektiivse tõe teooria on tõesti väga vana – ta tekkis veel enne Aristotelest, kes teda pooldas. Kuid alles Tarski¹⁰² töö kõrvaldas kahtluse, kas objektiivse tõe teooria pole mitte sisemiselt vasturääkiv (valetaja-tüüpi paradokside¹⁰³ tõttu) või sisutu (nagu oletas Ramsey¹⁰⁴) või paremal juhul ülearune selles mõttes, et võib hakkama saada ka ilma selleta (nagu ma kunagi ise arvasin).

[---] Üks objektiivse või absoluutse tõe teooria eeliseid on see, et ta võimaldab ütelda (koos Xenophanesega), et me otsime tõde, kuid

¹⁰² Alfred Tarski (1902–1983) – poola päritolu ameerika loogik ja matemaatik.

¹⁰³ Valetaja paradoks on järgmine. Kui keegi ütleb *Ma valetan*, siis tuleb välja, et kui ta tegelikult räägib tõtt, siis ta valetab, aga kui ta tegelikult valetab, siis ta räägib tõtt.

¹⁰⁴ Frank Plumpton Ramsey (1903–1930) – Inglise matemaatik, loogik ja filosoof. Tema arvates on mingi väite esitamine samaväärne selle väite tõesuse kinnitamisega. Nt on üks ja seesama öelda, et **lumi on valge** või et **väide lumi on valge on tõene**. Tõe mõiste on selles mõttes ülearune.

me ei tea, millal meil õnnestub tõde leida; et meil ei ole tõe kriteeriumi, kuid sellele vaatamata lähtume tõe ideest kui regulatiivsest printsiibist (nagu võiksid öelda Kant või Peirce); et kuigi meil ei ole üldkriteeriumi (v.a võib-olla tautoloogiate puhul), mis võimaldaks ära tunda tõde, on olemas tõe poole liikumise kriteerium (seda ma kavatsengi praegu selgitada).

Tõe staatust objektiivses mõttes – kui vastavust faktidele – ja tema rolli regulatiivse põhimõttena võib võrrelda mäetipuga, mis kaob peagu alati pilvedesse. Mäetippu tõusev alpinist mitte ainult ei ületa raskusi sel teel, vaid võib juhtuda, et ta ei teagi, kas ta jõudis juba tippu või mitte, sest pilvede sees on raske eristada vajalikku mäetippu kõrvalistest. Kuid see ei mõjuta selle mäetipu objektiivset olemasolu. Kui alpinist ütleb, et tal on mõningaid kahtlusi, kas ta on ikka jõudnud vajalikku mäetippu, siis tunnistab ta ju selle mäetipu objektiivset olemasolu. Eksimuse või kahtluse idee (tavalises, otseses tähenduses) ise sisaldab juba objektiivse tõe ideed – ideed tõe, mis võib osutuda kättesaamatuks.

[---] Niisiis, me tunnistame, et teaduse ülesanne on otsida tõde, s.o tõeseid teooriaid (kuigi, nagu õpetas juba Xenophanes, me ei jõua nendeni iialgi või siis ei saa teada, et nad on tõesed, kui me nendeni jõudnud oleme). Ühtlasi rõhutame, et tõde ei ole teaduse ainuke eesmärk. Me tahame enam kui lihtsalt tõde: me otsime huvitavat tõde – tõde, mida oleks raske saada. Loodusteadustes (erinevalt matemaatikast) vajame tõde, millel oleks suurem seletav jõud, st loogiliselt vähem tõenäolist tõde.

Niisiis on selge, et me ei vaja lihtsalt tõde, vaid tahame sügavamalt ja uut tõde. Meid ei rahulda “kaks korda kaks on neli”, kuigi see on

tõde; me ei pöördu korrutustabelist abi saama, kui puutume kokku raske probleemiga topoloogias või füüsikas. Tõest üksi on meile vähe, sest eelkõige otsime vastust oma probleemidele.

[---] Kahtlemata võime ja sageli oleme ka kohustatud ütleva, et teooria t_2 on faktidega paremini kooskõlas kui teooria t_1 , või täpsemalt, et – niivõrd, kuivõrd me teame – teooria t_2 on tõenäoliselt faktidega paremini kooskõlas kui teooria t_1 .

Esitan siinkohal süsteemipäratult nimekirja kuut liiki juhtumitest, kus me võime öelda, et teooria t_2 ületab teooriat t_1 selles mõttes, et t_2 on – niivõrd, kuivõrd meile on teada – paremini (ühes või teises mõttes) kooskõlas faktidega kui t_1 :

- 1) t_2 väited on täpsemad kui t_1 omad ja need täpsemad väited peavad vastu täpsemale kontrollile;
- 2) t_2 võtab arvesse ja seletab ära suurema hulga fakte kui t_1 ;
- 3) t_2 kirjeldab või seletab fakte üksikasjalikumalt kui t_1 ;
- 4) t_2 pidas vastu need kontrollimised, mida t_1 ei pidanud;
- 5) t_2 pakkus välja uusi eksperimentaalseid kontrollimisi, mida t_1 ette ei näinud, ja t_2 pidas need kontrollimised vastu;
- 6) t_2 ühendas erinevad probleemid, mida enne ei vaadeldud omavahelises seoses.

KUHNI TEADUSFILOSOOFIA

USA teadusfilosoof Thomas Kuhn (1922–1996) sai maailmakuulsaks oma teosega “Teadusrevolutsioonide struktuur” (esimene trükk ilmus 1962. a, teine, täiendatud trükk 1970. a), milles ta pakkus välja oma kontseptsiooni teaduse arengust.

Ülikoolis valis Kuhn oma erialaks teoreetilise füüsika, hiljem pühendus aga füüsika ajaloole. Eelkõige köitis tema tähelepanu 17. sajand – aeg, mil kujunesid välja uusaegsed teadused. 1950. aastatel avaldas Kuhn mitmeid artikleid teaduse ajaloost ning 1957. aastal ilmus raamat “Koperniklik revolutsioon”. Vastandina loogilisele positivismile, mis keskendus olemasoleva teadusliku teadmise loogilisele analüüsile, pühendas Kuhn tähelepanu eelkõige teaduse arengule.

Paradigma, teadlaskond, normaalteadus

Ajal, mil ilmus “Teadusrevolutsioonide struktuur”, oli laialt levinud veendumus, et teadus areneb **kumulatiivselt** (ld *cumulatio* ‘kuhjumine’): arvati, et uued teadmised lisanduvad järjest vanadele, tuginedes kõik mingile kindlale vundamendile. Teadlased on kui müüri ladud, kes lisavad üha uusi telliseid teaduse ehitisele.

Kuhn ei nõustunud seesuguse arusaamaga; tema arvates ei arene teadus ainult sujuvalt üha uute teadmiste lisamise teel, vaid muutub aeg-ajalt kvalitatiivselt **teadusrevolutsioonide** tulemusel. Teadusrevolutsioon seisneb paradigmapuhetuses (kr *paradeigma* ‘näidis, näidiseeskuju’). **Paradigma** on teooria, millest lähtutakse, ning ettekujutus teadustegevusest (milliseid vahendeid teaduslikus uurimistöös kasutatakse, milliseid väärtusi tunnustatakse, kuidas teadustööd korraldatakse).

Teaduse ajaloos on aeg-ajalt toimunud selliseid muutusi, mille tulemusel endine tunnustatud teooria ning ka ettekujutus teadustööst on asendunud uuega. Sellised muutused ongi teadusrevolutsioonid, mille käigus vahetub paradigma.

Teadlased, kes mingit paradigmat pooldavad ning selle raames töötavad, moodustavad **teadlaskonna** (ingl *scientific community*). Teadustöö on Kuhni arust alati kollektiivne. Ei ole võimalik olla erakteadlane. Teaduse arengule avaldavad mõju nii sotsiaalsed kui ka psühholoogilised tegurid, st teadlane ei ole mingi mõtlemisautomaat või keegi, kellele kõik inimlik on võõras.

Perioodi teaduse ajaloos, mil uurimistöö kulgeb mingi paradigma raames, nimetas Kuhn **normaalteaduseks** (ingl *normal science*). Paradigma moodustab siis teadustöö jaoks kindla aluse ja raamistiku. Seda perioodi iseloomustab õpikute kirjutamine, kus paradigmat kirjeldatakse, selgitatakse, viidatakse eriti õnnestunud rakendustele jne. Sellised õpikud hakkasid ilmuma küll alles 19. sajandil, kuid varem täitsid nende rolli sellised klassikalised tööd nagu Aristotelese “Füüsika”, Ptolemaiose “Almagest”, Newtoni “Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid” ja “Optika”. Pika aja

vältel olid need teosed aluseks teadlaste uurimistöole, sest **esiteks**, nad olid niivõrd fundamentaalsed, ning **teiseks**, nad pakkusid võimalusi leida uusi probleeme ning lahendada neid selle paradigma raames. Ajaloos tunneme näiteks selliseid paradigmasid nagu Ptolemaiose/Koperniku astronoomia, Aristotelese/Newtoni füüsika, korpuskulaar-/laineoptika.

Kaasaja õpikutes kirjutatakse, et valgus on footonite voog, mida iseloomustavad nii lainelised kui ka korpuskulaarsed omadused, ning kogu uurimistöö kulgeb selle ettekujutuse põhjal. Ent sellisel arusaamal valgusest on vähem kui sajandipikkune ajalugu. Enne seda, kui Planck¹⁰⁵, Einstein jt selle teooria välja arendasid, räägiti 19. sajandist kuni 20. sajandi alguseni, et valgus on ristlaine. Selline arusaam tulenes paradigmast, millele panid aluse Young¹⁰⁶ ja Fresnel¹⁰⁷ oma optikaalaste töödega 19. sajandi alguses. Terve 18. sajandi vältel tugineti aga Newtoni teosele "Optika" ning käsitleti valgust materiaalsete osakeste voona (seda nimetatakse valguse korpuskulaarteooriaks). Tol ajal otsisid füüsikud tõendus selle kohta, et valgusel on rõhk.

Kuhni arvates kujuneb teadus välja alles siis, kui jõutakse mingile tunnustatud paradigmale. Alles Newton pani seetõttu aluse

optikale kui teadusele, astronoomia tekkis aga teadusena juba antiikajal – sellele pani aluse Ptolemaios.

Normaalteaduse perioodil on teadlaste ülesanne süstematiseerida faktilist materjali, katsetada jms. Jälgides seda tööd, võib Kuhni arvates öelda, et **teadlased püüavad loodust n-ö suruda paradigmasse** kui kitsasse kasti. Normaalteaduse ülesanne ei ole avastada midagi uut: nähtused, mis n-ö kasti ei mahu, jäetakse sageli üldse ilma tähelepanuta.

Elkõige tunneb normaalteadus huvi nende faktide vastu, mida paradigma eriti hästi ära seletab. Selliseid fakte otsitakse ja püütakse täpsustada. Luuakse keerukas aparatuur, mis nõuab palju raha ning vaimutööd. Elementaarosakeste kiirendid ja raadioteleskoobid on selle hea näide. Alates Tycho Brahest¹⁰⁸ on olnud teadlasi, kes ei saavutanud kuulsust mitte oma avastuste uuduse, vaid kasutatud meetodite ja vahendite kindluse ning laiahaardelisuse tõttu.

Teine faktide valdkond, mille vastu tunneb huvi normaalteadus, on ennustused. Sageli on teooria vahetu võrdlemine faktidega praktiliselt võimatu. Näiteks on Einsteini üldrelatiivsusteooria jaoks ainult kolm sellist faktide valdkonda.¹⁰⁹ Seal, kus selline kontroll

¹⁰⁵ Max Karl Ernst Ludwig Planck (1858–1947) – Saksa füüsik.

¹⁰⁶ Thomas Young (1773–1829) – Inglise teadlane

¹⁰⁷ Augustin Jean Fresnel (1788–1827) – Prantsuse füüsik.

¹⁰⁸ Tycho Brahe (1546–1601) – Taani astronoom.

¹⁰⁹ Need kolm faktide valdkonda, mille abil saaks kontrollida üldrelatiivsusteooriat, on järgmised. **Esiteks**, tähelt tuleva valguskiire murdumine Päikese lähedal; üldrelatiivsusteooria seostab seda Päikese gravitatsioonivälja mõjuga. **Teiseks**, Merkuuri periheeli nihkumine (periheel on

osutub võimalikuks, on teadlaste fantaasial ja leidlikkusel avar tööpõld. Kuhn nimetas sellega seoses spetsiaalseid teleskoope, mille abil jälgiti Koperniku ennustatud aastaparallaksi.

Nagu öeldud, ei ole normaalteadus orienteeritud suurte avastuste tegemisele ning paradigma suhtes valitseb usaldav, veidi ehk ebakriitiline hoiak. Eksperimentide tulemused on juba ette teada ning kui selliseid tulemusi ei saavutata, siis võidakse süüdistada teadlast ebatäpsuses ja hooletuses. Normaalteadus on Kuhni meelest tõesti teadmiste n-ö kuhjumise periood.

Kriisid teaduses

Kuigi normaalteadus ei pööra erilist tähelepanu ootamatutele nähtustele, leiavad viimased siiski aset. Samuti leidub teadlasi, kes pakuvad välja uusi teooriaid. Kui selliseid ootustele mittevastavaid fakte koguneb palju, siis hakkab teadlasi kummitama mõte, et loodus n-ö ei taha enam mahtuda selle paradigma raamidesse. Sellist olukorda nimetatakse **anomaaliaks** (kr *anōmalia* 'ebatasasus,

Päikesele lähim orbiidi punkt). Merkuuri periheel nihkub rohkem, kui seda on võimalik seletada Newtoni gravitatsiooniteooriaga (st nii suurt nihet ajaühikus ei saa seletada teiste planeetide mõjuga). Üldrelatiivsusteooria seostab periheeli nihkumise lisaks teiste planeetide mõjule veel aegruumi kõverdamisega Päikese tugevas gravitatsiooniväljas (Merkuur on ju Päikesele kõige lähem planeet). **Kolmandaks**, aja aeglustumine tugevas gravitatsiooniväljas, mis järeljub üldrelatiivsusteooriast. Seda kontrolliti alles 50. aastate lõpus.

reeglipäratus'). Anomaalia teadvustamine juhib teadlaste tähelepanu normaalteaduse problemaatikast kõrvale ning tähistab teaduse **kriisiperioodi** algust.

Kuhn tõi näiteks ühe hästi tuntud paradigmuutuse – **Koperniku teooria** võidulepääsu astronoomias. Selle eelkäija – Ptolemaiuse astronoomia – oli kunagi väga edukas planeetide seisu ennustamisel, kuigi need ennustused ei olnud küll kunagi täpselt vastanud vaatlustulemustele. Selliseid kõrvalekaldeid uuriti, mõnest õnnestus vabaneda, muutes teataval määral Ptolemaiuse süsteemi kontsentrilisi orbiite.¹¹⁰ Aja möödudes pidid aga teadlased tunnistama, et ebaselgus kasvas astronoomias kiiremini kui ennustuste täpsus ning et ebakohtade kaotamine ühes kohas tõi kaasa nende tekkimise teises kohas. Et astronoomia oli tihedalt seotud kirikudogmadega ning teadlased suhtlesid omavahel äärmiselt vähe, siis teadvustati seda anomaaliat alles väga pika aja möödudes. Lõpuks leiti siiski, et nii keeruline ja kohmakas süsteem, nagu seda on Ptolemaiuse oma, ei saa olla tõene. 16. sajandi algul jõudis üha enam astronoomide järeldusele, et endine paradigma ei ole enam töövõimeline. Just sellistes tingimustes hakkaski Kopernik otsima uut teooriat.

¹¹⁰ Ptolemaios seletas planeetide näivat silmusekujulist liikumist kahe ühtlase ringliikumise liitumisega: planeet liigub mööda väikest ringjoont, mille keskpunkt liigub omakorda mööda suurt ringjoont ümber Maa. Päike ja Kuu liiguvad aga ainult mööda suurt ringjoont.

Uus teooria pääseb võidule alles siis, kui vana on end lõplikult kompromiteerinud. Uus teooria on mõnikord siiski hoopis **unustatud vana**, mis omal ajal jäi tähelepanuta. Näiteks oli Koperniku eelkäijaks Vana-Kreeka astronoom Aristarchos Samoselt (u 320 – 250 eKr), kes oletas, et Maa tiirleb ümber Päikese. Tõllal polnud veel alust eelistada heliotsentrilist teooriat, sest geotsentriline oli piisavalt edukas ning kooskõlas ka terve mõistusega. Niikaua kuni paradigma suudab rahuldavalt lahendada talle kohaseid probleeme, ei pöörata erilist tähelepanu alternatiivsetele teooriatele. Nii nagu tootmistegevuses on tööriistade väljavahetamine erakordne abinõu, on ka teaduses ühe teooria asendamine teisega vaid äärmine abinõu. 16. sajandil sai aga ilmseks Ptolemaiose astronoomia kriis ning jõudis kätte aeg anda sõna konkureerivale teooriale.

Loobuda vanast paradigmast ei ole sugugi lihtne ning seda ei tehta enne, kui on olemas töövõimeline alternatiiv. Kuhn ei nõustunud Popperiga, kelle arvates teooria heidetakse kõrvale falsifitseerimise tulemusel. Teadlased arvestavad muidugi vaatluste ja katsete tulemusi, kuid Kuhn leidis, et otsus loobuda vanast paradigmast tähendab alati samal ajal uue paradigma omaksvõttu. Selline otsus nõuab mõlema paradigma võrdlemist kogemusega ning teineteisega.

Anomaalia kutsub esile kriisi, kuid sageli suudetakse kriisi süvenemine ära hoida, leides võimaluse kohandada paradigma eksperimentide ja vaatluste tulemustega. Vahel õnnestub see täiesti ootamatul moel. Mingid mittevastavused on Kuhni arvates niikuinii möödapääsmatud: teadlane, kes laseks end häirida iga

pisimagi ebakõla pärast, ei saavuta tõenäoliselt kunagi silmapaistvat edu oma uurimistöös.

Oletame nüüd, et kriis on tekkinud. Sellisel juhul on võimalik **üks kolmest**.

1. Vahel näitab vana paradigma, et ta siiski suudab lahendada probleeme, mis tekitasid kriisi.
2. Võib juhtuda, et kriisi tekitanud probleeme pole parajasti võimalik lahendada ning need jäetakse tulevastele põlvkondadele.
3. Kriisist leitakse väljapääs uue paradigma abil. See ei toimu aga sugugi automaatselt, sest endise paradigma pooldajad ei anna nii lihtsalt alla.

Teadusrevolutsioon

Kolmas võimalus ongi **teadusrevolutsioon**. Viimast võib võrrelda sotsiaalse revolutsiooniga, mis algab samuti kriisi teadvustamisega ning lõpeb ühiskonna teatava ümberkorraldamisega. Kuhn juhtis tähelepanu tõsiasjale, et peaaegu kõik teadlased, kes on edukalt osalenud uue paradigma väljatöötamises, on olnud kas väga noored või siis uustulnukad uuritavas valdkonnas. See on ka arusaadav: nad ei ole veel omandanud vana paradigma rutiini ning suudavad sellest kergemini loobuda.

Et võita poolehoidjaid, tuleb teadlasi veenda. Sageli on aga nii, et paljud endise paradigma pooldajad üldse ei veendugi uue eelistes

ning usuvad veel vana elujõusse. Alles järgmine põlvkond, keda on harjutatud uutmoodi mõtlema, võtab uue paradigma täielikult omaks. **Paradigmavahetus** on Kuhni arvates nagu **usuvahetus** ja kestab senikaua, kuni pole enam ühtegi vana paradigma pooldajat. Sellises valikusituatsioonis mängib olulist osa veenmistehnika. Eri teadlastel võivad olla täiesti erinevad motiivid, miks nad uue paradigma omaks võtavad; mõni neist on hoopis teadusväline. Rolli võivad mängida usulised, rahvuslikud vms eelarvamused, mõnikord aga esteetilised eelistused. Tavaliselt usutakse siiski, et uus paradigma suudab lahendada rohkem probleeme kui vana. Kuid kus on garantii? Siin saab tugineda ainult usule. Kuhn oli seisukohal, et kui paradigmasid võrdleks läbinisti praktiline inimene, kes hindab vaid võimet lahendada probleeme, siis toimuks teadusrevolutsioone väga harva.

Kui teadlane võtab omaks uue paradigma, siis **muutub ka tema maailmanägemus**, sest maailma näeme ju oma veendumuste prisma läbi. Seetõttu võibki öelda, et pärast teadusrevolutsiooni elab teadlane nagu uues maailmas, sest nähtused ilmnevad talle hoopis uues valguses. Selle mõtte selgituseks viitas Kuhn ambivalentsetele (kahetähenduslikele) kujunditele. On pilte ja jooniseid, mida võib näha mitut moodi. Üks neist on selline:

Kuhni väitel võibki kujundlikult öelda, et see, mis oli teadlase jaoks part enne revolutsiooni, osutus küülikuks pärast revolutsiooni. Psühholoogilised eksperimendid viivad mõttele, et nägemistaju eelduseks on mingi stereotüüp, mis meenutab paradigmat: **see, mida inimene näeb**, sõltub sellest, mida ta vaatab, ja sellest, mida ta on õppinud nägema. Ilma teatava harjumuseta midagi näha on maailm meie jaoks võib-olla tõesti vaid vormitu segu.

Füüsika ajaloost on teada, et nõõri otsa riputatud raskuse liikumises nägi Galilei¹¹¹ pendli korrapärasest liikumist, Aristotelese füüsika järgijad aga keha püüdlust maapinnale jõuda, mida takistab nõõr. Seega nägi Galilei midagi muud kui tema eelkäijad. Psühholoogilised eksperimendid (kas või nt ambivalentssed kujundid) tõendavad, et kaks inimest võivad näha erinevaid asju, kuigi nende silma võrkkestal tekivad ühesugused kujutised. Me näeme maailma alati n-õ teoreetiliste prillide läbi, vaatlus ja katse on alati **teooriast koormatud**. Teadlane ei näe sõna otseses mõttes mitte elektrone, vaid ainult jälgi, mis need oletatavad elektronid võiksid jätta; samuti ei näe me sõna otseses mõttes mitte laetud osakeste liikumist, vaid ampermeetri osuti näitu. Kes ei ole tuttav tehnikaga, ei oska öelda muud kui “siin on mingi kriips” või “see osuti liikus natukene”.

Kuhni arvates ei muuda teadusrevolutsioonid meie ettekujutusi maailmast **sugugi tõsemaks**. Terminit *tõde* püüdis ta üldse vältida. Teaduse areng ei ole millegi poole suunatud, kuigi tavaliselt nii arvatakse. Ka Darwini teooria oli selles mõttes vastuolus

¹¹¹ Galileo Galilei (1564–1642) – Itaalia teadlane.

tavaarusaamaga. Enamik teadlasi nõustus, et liigid muutuvad, ja isegi sellega, et inimene pärineb ahvidega ühistest esivanematest; evolutsiooniidee tekitas ainult religioossete inimeste vastuväiteid. Kuid mitte see polnud peamine. Kõige tähtsam vastuargument oli hoopis: kas inimese kui liigi tekkimine ei olnudki siis sihipärase protsessi tulemus? Darwini teooria eitab igasuguse evolutsioonilise eesmärgi olemasolu. Enamikule on see aga vastuvõetamatu mõte. Ei taheta nõustuda, et ka ilma sihita muutumine võib olla progressiivne. Kuhni arust ilmneb teadustöös samuti progress, kuigi puudub siht. Üksteisele järgnevaid staadiume iseloomustab detailsem ja täielikum looduse mõistmine. Selles seisnebki progress teaduses.

Lisa

Thomas Kuhn “Teadusrevolutsioonide struktuur” (1970)¹¹²

IX. Teadusrevolutsioonide loomus ja vältimatus

[---] Miks tuleb paradigmuuutust nimetada revolutsiooniks? Kui arvestada olulist erinevust ühiskonna ja teaduse arengu vahel, siis mis üldse õigustaks revolutsioonist rääkimist ka teaduses?

Üks sarnasus peaks olema juba ilmne. Poliitilised revolutsioonid algavad üha selgemast mõistmisest (mis sageli piirdub vaid mingi inimrühmaga), et olemasolevad võimuinstitutsioonid ei reageeri enam adekvaatselt tekkinud probleemidele. Teadusrevolutsioonid algavad täpselt samuti üha selgema mõistmisega (mis sageli piirdub vaid osa teadlastega), et olemasolev paradigma ei funktsioneerigi enam adekvaatselt. Nii ühiskonna kui ka teaduse arengus on revolutsiooni eelduseks kriisiga ähvardava funktsionaalse häire teadvustamine. [---]

¹¹² Kuhn, T. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 1970, lk 92, 111–113, 150–159, 170–171. See Kuhni teos on ilmunud ka eesti keeles: Kuhn T. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. Tartu, 2003. Siin esitan oma tõlke.

X. Revolutsioonid kui maailmavaate muutumised

[---] Paradigmamuutus sunnib teadlasi uurimisobjekti teises valguses nägema. Et nad näevad maailma oma vaadete prisma läbi, võib tekkida soov öelda, et pärast revolutsiooni on teadlastel tegemist uue maailmaga.

Selliste muutuste elementaarseteks prototüüpideks on katsed nägemiskujunditega. See, mis oli enne revolutsiooni teadlase maailmas part, osutus pärast revolutsiooni küülikuks. [---] Vaadates kontuurkaarti, näeb tudeng jooni paberil, kartograaf aga paikkonna kaarti. Vaadates mullikambris tehtud fotot, näeb tudeng segipaisatud ja murtud jooni, füüsik aga tuumasiseste protsesside ülesvõtet. Alles pärast paljusid selliseid nägemise muundusi saab tudengist n-ö teadusmaailma elanik, ta hakkab nägema seda, mida näeb teadlane, ja reageerima sellele nii, nagu reageerib teadlane.

[---] Arvukad eksperimendid viivad mõttele, et taju eeldus on miski, mis meenutab paradigmat. See, mida inimene näeb, sõltub sellest, mida ta vaatab, ja sellest, mida ta on õppinud nägema. [---]

XII. Revolutsioonide teostumine

[---] Edasi tekib küsimus, kuidas teadlased veenduvad sellise ümberorienteerumise vajalikkuses. Sageli mõni üldse ei veendugi selles. Koperniku õpetus võitis peagu saja aastaga ainult üksikuid pooldajaid. [---] Max Planck, kirjeldades oma karjääri, täheldas kurvalt, et “uus teaduslik tõde ei raja teed mitte oponente veendes ega neid maailma uues valguses nägema sundides, vaid seetõttu, et

need oponentid varem või hiljem surevad ning sünnib uus põlvkond, kes on uue tõega harjunud”.

[---] Kuigi mõningad teadlased, eriti eakad ja kogenumad, võivad vastupanu osutada kui tahes kaua, läheb enamik teadlasi üle uuele paradigmale. Pöördumine uude usku jätkub senikaua, kuni pole jäänud ellu enam ühtegi vana paradigma kaitsjat, kuni kõik erialainimesed hakkavad juhinduma uuest paradigmat. Me peame seetõttu selgitama, kuidas see üleminek toimub ja kuidas saadakse jagu vastupanust.

Millist vastust sellele küsimusele võime oodata? Ainuüksi seetõttu, et ta puudutab veenmistehnikat, argumente ja vastuargumente olukorras, kus ei saa rääkida tõestamisest, on küsimus uudne ning nõuab sellist uurimust, mida varem pole ette võetud. [---] Eri teadlased võtavad uue paradigma omaks täiesti erinevatel kaalutlustel ning juhivad tavaliselt mitmest motiivist. Mõni neist – nagu näiteks päikesekultus, mis aitas Kepleril¹¹³ saada Koperniku pooldajaks – on täiesti teadusväline. Teised jälle sõltuvad isiksuse eripärast ja tema eluloost. Isegi novaatori rahvus või endine maine võib mängida suurt rolli. Järelikult peab sellele küsimusele vastama diferentseeritult. [---] Arvatavasti on kõige levinum argument, mille esitavad uue paradigma kaitsjad, veendumus, et nad suudavad lahendada probleeme, mis viisid vana paradigma kriisi. Kui seda saab teha piisavalt veenvalt, siis on see uue paradigma pooldajate kõige tugevam argument. [---] Ent iseenesest on selline argument

¹¹³ Johannes Kepler (1571–1630) – Saksa astronoom ja matemaatik.

sageli siiski ebapiisav; mõnikord on ta koguni ekslik. Faktiliselt ei olnud Koperniku teooria täpsem Ptolemaiose omast. [---] On ka teist sorti kaalutlusi, mis võivad teadlase otsust kallutada uue paradigma kasuks. Need on argumendid, mida harva selge sõnaga väljendatakse, kuid mis põhinevad individuaalsel sobivustundel, esteetilisel maitasel. Arvatakse, et uus teooria peab olema selgem, sobivam, lihtsam kui vana. Arvatavasti on seda tüüpi kaalutlused matemaatikas efektiivsemad kui loodusteaduses. Uue paradigma algne variant on ebaküps. Kui hiljem saavutatakse esteetiline väljanägemine, selgub, et enamik teadlasi on veendunud juba teisi teid pidi. Sellele vaatamata võib esteetiline hinnang mõnikord osutada otsustavaks.

[---] Kui paradigmat pretendeerivat uut teooriat hindaks praktiline inimene, kes peaks silmas ainult võimet lahendada probleeme, siis toimuks teaduses väga vähe revolutsioone.

[---] See, kes võtab paradigma omaks varases staadiumis, peab sageli otsuse tegema ilma tõestuseta, et probleemid on nüüd tõesti lahendatavad. Teisisõnu, ta peab uskuma, et uue paradigmat saavutatakse probleemide lahendamisel edu. Sellise otsuse tegemine saab rajaneda ainult usul. Peab olema alust uskuda teooriasse, mis kandideerib uuele paradigmat. [---] Miski peab sundima vähemalt mõningaid teadlasi tundma, et uus tee on valitud õigesti; vahel on otsustavaks isiklikud ja ebamäärased esteetilised kaalutlused. [---]

Alguses võib pretendendil uue paradigma kohale olla väga vähe pooldajaid ning vahel võivad nende motiivid olla kahtlustäratavad. Kui nad on aga piisavalt kompetentsed, siis täiustavad nad

paradigmat, uurivad tema võimalusi ja näitavad, mida uue paradigmat võib saavutada. Selle protsessi arenedes, kui paradigmat õnnestub võidule pääseda, suureneb ka veenvate argumentide arv ja jõud. Paljud teadlased pöörduvad siis uude usku ning töö uue paradigmat jätkub. Aegamisi suureneb uuel paradigmat põhinevate eksperimentide, seadeldiste, artiklite ja raamatute arv. Üha rohkem on teadlasi, kes veenduvad uue maailmavaate viljakuses.

XIII. Progress revolutsioonide kaudu

[---] Selles ülevaates kirjeldatud areng kujutab endast evolutsiooni, protsessi, mille järgnevatel staadiumitel iseloomustab detailsem ja täiuslikum looduse mõistmine (ingl *detailed and refined understanding of nature*). Kuid miski ei muuda seda protsessi millegi poole suunatuks. Kahtlemata häirib see asjaolu paljusid lugejaid. Me oleme harjunud vaatlema teadust tegevusena, mis pidevalt lähendab meid mingile sihile.

Kuid kas sellist sihti on üldse vaja? Kas me peame arvama, et on olemas mingi täielik, objektiivne, tõene ettekujutus loodusest ning et teaduse edukus sõltub sellest, mil määral ta sellele sihile läheneb? Kui me õpime asendama evolutsiooni selle suhtes, mida me loodame teada saada evolutsiooniga selle suhtes, mida me teame, siis võivad kaduda paljud meid ärritavad probleemid. [---]

FEYERABENDI TEADUSFILOSOOFIA

Paul Feyerabend (1924–1994) sündis Viinis ning lõpetas sealsamas ülikooli, kus ta õppis ajalugu, matemaatikat ja astronoomiat. Lisaks on ta veel õppinud Weimaris dramaturgiat ning Londonis ja Kopenhaagenis filosoofiat. Hiljem süvenes ta tuumafüüsikasse. Õppejõutööd alustas Feyerabend Viini teaduste ja kunstide instituudi dotsendina. Alates 1951. aastast töötas ta mitmes Inglismaa ülikoolis ning alates 1958. aastast USA-s. Oma eluviisi ja vaadetega on ta pälvinud skandaalse inimese kuulsuse.¹¹⁴

¹¹⁴ Räägitakse, et “iga loengu lõpul Londoni Majandusülikoolis oli tal kombeks avatud aknast välja karata (õnneks oli see küll esimesel korrusel), võimsa mootorratta sadulasse hüpata ja hirmsa mürinaga minema põrutada” (Pisiblufi käsiraamat. Filosoofia. Tallinn, 1996, lk 50).

Epistemoloogiline anarhism

Anarhism, dadaism, skeptitsism

Feyerabend nimetas oma arusaama teadusest epistemoloogiliseks¹¹⁵ anarhismiks¹¹⁶ ning see avaldub ka tema peateose pealkirjas – “Meetodi vastu. Ülevaade anarhistlikust tunnetusteooriast” (1975). Tavapärasel arusaamas tunneb anarhism Feyerabendi arvates liiga vähe huvi inimese elu ja õnne probleemide vastu ning sisaldab liiga palju puritaanlikku eneseohverdamist ja tõsidust. Arvestades seda, pidas ta õnnestunumaks nimetada oma arusaama pigem **dadaismiks**¹¹⁷. Dadaist ei suudaks isegi

¹¹⁵ Epistemoloogia (kr *epistēmē* 'teadmine') on tunnetusteooria.

¹¹⁶ Kr *anarchia* 'võimu puudumine'.

¹¹⁷ Dadaism – avangardistlik suund kirjanduses, kujutavas kunstis ja teatris, mis tekkis aastatel 1915–1916. Nimetus pandi seletussõnaraamatust suvaliselt võetud sõna järgi: *dada* tähendab ühe neegrihõimu keeles püha lehma saba, Itaalia mõnes piirkonnas kutsutakse nii ema, see võib olla ka lastehobu (prantsuse keeles) ning kahekordne jaatus (да-да) vene ning rumeenia keeles – ühesõnaga, tulevaste dadaistide arvates midagi täiesti mõttetut ning seega sobivat uue suuna nimetuseks. Dadaismi märksõnad olid kollaaž, avalikud manifestatsioonid ja epateerivad aktsioonid, loomingut spontaansus (improvisatsioon). Tuntud dadaist Marcel Duchamp (1887–1968) astus välja traditsiooniliste esteetiliste väärtuste vastu ning pakkus kunstiteoste pähe nt pudelikuivatusresti, pissuaari jms *ready-made* kaupa. 1922. aastal sulas dadaism ühte sürrealismiga ning hiljem avaldas mõju *happening*'i, *body-art*'i ja *pop-art*'i ning kontseptuaalse kunsti kujunemisele.

kärbsele liiga teha, rääkimata inimesest. Dadaist on äärmiselt tuim igasuguse tõsise ettevõtmise suhtes ning aimab kohe halba, kui mõni inimene võtab sellise poosi, just nagu tahaks ta kohe-kohe ütelda midagi äärmiselt tähtsat. Dadaist on veendunud, et elu omandab väärtuse ainult siis, kui kõigesse suhtutakse kergelt ja kõrvaldatakse kõnepruugist sellised sügavamõttelised, kuid ennast diskrediteerinud väljendid nagu *tõe otsimine, õiguste kaitsmine, kirglik huvi* jne. Dadaistil ei ole mingit programmi, ta on igasuguse programmi vastu. Samas on ta aga valmis oskuslikult kaitsma ükskõik millist programmi, et näidata igasuguse (k.a ratsionaalse) kaitsmise jampslikkust. Analoogselt võib näitleja või dramaturg edasi anda kõik sügava armastuse välised ilmingud eesmärgiga võtta ära aupaiste sügava armastuse ideelt. Anarhist on nagu salaagent, kes mängib mõistlikke mängu selleks, et õõnestada mõistuse (tõe, aususe, õigluse jms) autoriteeti.

Epistemoloogiline anarhism erineb nii **skeptitsismist** kui ka **poliitilisest anarhismist**. Skeptiku jaoks on kõik kontseptsioonid ühevõrra head või halvad või siis hoidub ta üldse seda liiki hinnangutest. Epistemoloogiline anarhist võib aga ilma süüme-piinadeta kaitsta kõige labasemaid või kõige väljakutsuvamaid väiteid. Poliitiline anarhist püüab hävitada mingit ühiskonnavormi, epistemoloogiline anarhist võib aga tahta seda kaitsta, sest temas ei ole ei igavest armastust ega igavest vaenu mitte ühegi asutuse ega ideoloogia vastu. Sarnaselt dadaistiga puudub tal programm:

“Olla tõeline dadaist – tähendab olla ühtlasi antidadaist.”
(Feyerabend, Meetodi vastu, lk 332.)

Epistemoloogilise anarhisti eesmärgid võivad muutuda igavuse, kogemuse, edevuse vms pärast. Eesmärgi saavutamiseks võib ta kasutada mõistust, emotsioone, pilget, tõsise huvitatuse seisukohta ning ükskõik milliseid vahendeid veel, mis on välja mõeldud pooldajate kaasamiseks. Pole olemas kontseptsiooni – kui absurdne või amoraalne see ka ei tunduks –, mida epistemoloogiline anarhist keelduks vaatemast või kasutamast, ning pole olemas meetodit, mida ta peaks vastuvõetamatuks. Ainult universaalsete standardite, seaduste, ideede vastu on ta avalikult – selliste kõrgelennuliste ideede vastu nagu tõe, mõistus, õiglus, armastus ja nendega seostatava käitumise vastu. Metodoloogiline anarhist ei eita aga, et mõnikord on kasulik toimida nii, just nagu oleksid sellised standardid, seadused ja ideed olemas ning just nagu usuks ta nendesse.

Sellise sissejuhatuse peale jääks üle ainult käsi laiutada ja küsida: kuidas on kõik see teadusega seotud? Aga Feyerabendi arvates ongi teadus üks anarhistlik ettevõtmine ning ta leiab sellele veendumusele ka kinnitusi teaduse ajaloos. Ta rõhutab, et ei soovita kellelegi hakata järgima mingit uut meetodit – pigem tahab ta ütelda, et igasugusel metodoloogial, isegi kõige ilmselgemal on omad piirid.

Kas on olemas teaduslik meetod?

Laialt on levinud veendumus, et teadlased järgivad mingit teaduslikku meetodit. Teaduslikku meetodit moodustavaid reegleid ei sõnastata selgelt ning arvatakse, et teadlased juhinduvad neist pigem intuitiivselt kui teadlikult. Seejuures ollakse veendunud, et säärased reeglid on muutumatud ning teadus on edu saavutanud

just tänu nende järgimisele. Kui küsida teadlastelt, milles seisneb teaduslik meetod, siis võime saada kõige erinevamaid vastuseid, mis Feyerabendi arvates näitab, et teadlased teavad harva, mida nimelt nad oma uurimistöös teevad. Veendumus sellise teadusliku meetodi olemasolus ei ole sugugi kooskõlas teaduse ajalooga.

Feyerabendi arvates pole teaduse ajaloos olnud **ühtegi reeglit**, mida ühel või teisel etapil poleks rikutud. Sellised rikkumised polnud aga juhuslikud, mitte ka teadmatuse või tähelepanematus tagajärg. Feyerabendi arvates on nad teaduse progressiks hädavajalikud. Atomismi tekkimine antiikajal, koperniklik revolutsioon, kaasaegse tuumafüüsika areng, valguse laineteooria väljatöötamine – kõik see osutus võimalikuks vaid tänu sellele, et mõni mõtleja rikkus ilmselgeid metodoloogilisi reegleid. Võib-olla tehti seda teadlikult, võib-olla mitte. Feyerabendi meelest ei ole selline reeglite rikkumine mitte ainult teaduse ajaloo fakt, vaid ka mõistlik ja tunnetuse arenguks hädavajalik. **Iga metodoloogilise reegli jaoks** – isegi kõige fundamentaalsema jaoks – leiduvad alati tingimused, kus on otstarbekas mitte ainult ignoreerida teda, vaid tegutseda lausa risti vastu. Näiteks on Feyerabend veendunud, et mõnes olukorras on mõttekas kasutusele võtta, arendada ja kaitsta *ad hoc*¹¹⁸ hüpoteese, samuti hüpoteese, mis on vastuolus üldtunnustatud eksperimentide tulemustega jne.

¹¹⁸ *Ad hoc* (ld 'selle jaoks') oletus on selline, mis seletab ära ainult ühe konkreetse nähtuse – tavaliselt olukorras, kus see nähtus on seadnud kahtluse alla mingi teooria. Üldjuhul tunnustatakse aga teaduses ainult selliseid oletusi (hüpoteese), mis seletavad ära terve nähtuste grupi.

Feyerabendi veendumuse järgi aitab anarhism saavutada progressi igal juhul. Jäiga meetodi idee tugineb aga tema arvates lihtsustatud ettekujutusele inimesest ja sotsiaalsest keskkonnast.

“.. teaduse areng ei lase end suruda ratsionaalsete nõudmiste kitsasse ja lihtsasse rõivastusse.” (Feyerabend, Teadusteooria – kas nõdrameelsuse seni uurimata vorm?, lk 336.)

Teadlased ise ei oska sageli oma tegevuse kohta midagi arukat öelda:

“Need on kaks hoopis eri asja: midagi teha ja teada, mida tehakse. Nagu on öelnud Lakatos¹¹⁹, teavad teadlased teadusest niisama vähe kui kalad hüdrodünaamikast. Selle pärast ongi neile nii lihtne sisendada perversseid teadusfilosoofiaid.” (Feyerabend, Teadusteooria – kas nõdrameelsuse seni uurimata vorm?, lk 336.)

Pidades silmas rohkem ajaloolist materjali, on Feyerabendi arvates võimalik esile tuua **vaid üks põhimõte**, mis teaduse arengus kehtib: *kõik läheb või kõik on lubatud* (ingl *anything goes*, sks *mach, was Du willst*).

Arvamuste ühtsust vajab kirik, objektiivseks tunnetuseks on vaja **arvamuste mitmekesisust**; viimase soosimine on ainsana kooskõlas ka humanismi põhimõttega.

¹¹⁹ Imre Lakatos (1922–1974) – Ungarist pärit Inglise teadusloolane.

Teaduslike ideede allikaks võivad olla iidsed müüdid, kaasaegsed eelarvamused, spetsialistide teosed, haiglaslikud fantaasiad – Feyerabendi arvates pole millegi ees tarvis tagasi kohkuda. Näiteks laideti mõte Maa liikumisest, mis sündis juba antiikajal, sajandeid maha kui imelik ja täiesti absurdne ning heideti ajaloo prügikasti. See tollal täiesti absurdne idee elas aga üle taassünni tänu Kopernikule¹²⁰, kellel leidis julgust seda kaitsta:

“Teooria, mis algselt välja pakutakse, on harva piisavalt selgelt väljendatud, ta sisaldab tõenäoliselt vasturääkivusi. Ei ole selge, millistel faktidel ta põhineb, ei ole selge, kuidas tuleb hinnata neid fakte, mida ta kirjeldab jne. Teoorial on palju puudusi. Aga ta on võimeline arenema ja muutuma paremaks.” (Feyerabend, Teadusteooria – kas nõdrameelsuse seni uurimata vorm?, lk 312.)

Tänane teadmine võib homme osutada muinasjutuks, aga kõige naeruväärsem müüt võib järsku saada teaduse kõige usaldusväärsemaks komponendiks. Näiteks ei ole Feyerabendi väitel mingit alust keelduda tänapäeval kaitsmast ka Aristotelese seisukohti (tervikuna, mitte osade kaupa) ning loota edule. Vastuväide, et neil on juba olnud võimalus end näidata, ei ole veenev: oli ju ka Maa liikumise ideel kunagi võimalus end näidata,

¹²⁰ Mikolaj Kopernik väitis, et Maa liigub ümber Päikese, mitte vastupidi. Selle väite edasiarendust nimetatakse heliotsentriliseks (kr *hēlios* ‘päike’) teooriaks või maailmasüsteemiks, mis vastandub Ptolemaiiose geotsentrilisele teooriale (kr *gē* ‘maa’), mille järgi liikumatu Maa asub maailma keskel.

kuid temast loobuti sajanditeks, kuni ta lõpuks ometi taassündis. Feyerabendi arust ei sündinud see idee uuesti mitte mõistuse võidulepääsu tõttu:

“Koperniklus ja teised “ratsionaalsed” ideed on tänapäeval olemas ainult tänu sellele, et “mõistus” on ajaloos sageli alla jäänud. Ka pöördlause on tõene: usk saatanasse, nõidusesõgedus ja teised “irratsionaalsed” ideed on kaotanud oma mõju, sest mõistus on ajaloos sageli alla jäänud.” (Feyerabend, Metodoloogiliste reeglite piiratud kehtivusest, lk 245.)

Valgustajad, kes uskusid mõistuse kõikvõimsusesse, uskusid samuti, et just mõistuse pealejäämine vabastas inimkonna näiteks nõiajahist. Feyerabendi arvates ei ole selline veendumus kooskõlas faktidega: oli ju õpetlasi, kes leidsid argumente ning kes suutsid kogemusest ja lihtsatest füüsikalistest või psühholoogilistest printsiipidest lähtudes põhjendada (oma kaasaegsete jaoks) nõiakunsti olemasolu. Irratsionaalsed olid (tolle aja seisukohalt) just need mõjud, mis hävitasid usu nõidadesse.

Metodoloogilisi reegleid võrdles Feyerabend **instrumentidega**, mis ei ole kunagi mõeldud kõigi tööde tegemiseks: iga tööriist sobib ainult kindlateks töödeks, mõnikord võib aga tekkida vajadus leiutada täiesti uus tööriist. Puudub siiski vajalik reeglite reegel, mis ütleks täpselt, millal ja millist instrumenti (metodoloogilist reeglit) kasutada:

“Anarhism, mille juurde me lõpuks püsima jääme, ja tema abil taotletud ratsionaalsuse idee on palju mõistlikumad kui

mõningate filosoofide “ratsionalism”, kes .. ülistavad mõnd metodoloogiat juba ainuüksi sellepärast, et see on “loogiliselt laitmatu” ning annab edasi muljet, mis jääb kaugelseisvale ja lühinägelikule vaatlejale austatud teaduse staaride tegevusest. Anarhism on kooskõlas ka tingimustega, mis John Stuart Mill¹²¹ seadis inimese arenguks oma surematu teoses “Vabadusest”. Me näeme, et see anarhism on nii ratsionaalne, irratsionaalne kui ka inimsõbralik.” (Feyerabend, Teadusteooria – kas nõdrameelsuse seni uurimata vorm?, lk 331.)

Kontrainduktsioon

Üheks näiteks, kuidas teaduses võib avalduda anarhism, pidas Feyerabend kontrainduktiivset mõtlemisviisi, mis vastandub induktiivsele.¹²² Tuntud on reegel, mis nõuab, et teooriate usaldusväärsuse mõõdupuuks peab olema **kooskõla kogemusega** (faktidega, s.o vaatluste ja katsete tulemustega). Selline reegel väljendabki (induktivistliku) empirismi olemust. Mõteldes kontrainduktiivselt, arendame hüpoteese, mis ei ole kooskõlas usaldusväärsete teooriate ega faktidega. Seega võiks sõnastada vähemalt kaks kontrainduktsiooni reeglit.

¹²¹ John Stuart Mill (1806–1873) – Inglise filosoof, loogik ja majandusteadlane.

¹²² Induktsioon (ld *inductio* ‘sissejuhtimine’) – faktide alusel üldistuste tegemine.

Esimene reegel: arendada hüpoteese, mis on ühitamatud tunnustatud teooriatega.

Teine reegel: arendada hüpoteese, mis on ühitamatud tuntud faktidega.

Kontrainduktsiooni reeglid

Feyerabendi arvates peab teadlane võrdlema ideid ideedega, mitte aga kogemusega, ning püüdma parandada neid teooriaid, mis on võistluses alla jäänud. Selline teadlane ei sea endale ideaaliks jõuda mingile ainuõigele teooriale või tõe. Pigem peaks tunnetusprotsess sünnitama üha suurema hulga **alternatiivseid teooriaid**. Iga teooria või muinasjutt või müüt on tähtis: kõik nad sunnivad üksteist (konkurentsitingimustes) edasi arendama, mistõttu areneb ka meie maailmatunnetus. **Teadlase ülesanne** ei ole otsida tõde või ülistada jumalat või süstematiseerida vaatlusi või täpsustada ennustusi. Kõik need võivad olla vaid kõrvalnähtused, mis ilmnevad põhitegevuses. Viimane seisneb aga selles, et “teha nõrgem tugevaks”, nagu ütlesid sofistid, ning sellega toetada terviku arengut.

Teine kontrareegel soovitab teadlasel arendada hüpoteese, mis ei ole kooskõlas faktidega. Feyerabendi meelest ei vaja see reegel erilist kaitsekõnet: ei ole olemas ühtegi vähegi huvitavat teooriat, mis oleks kooskõlas kõigi tuntud faktidega:

“Tõesti, me võime veendunult väita, et igal teorial – kui ta just täiesti sisutu ega ebahuvitav pole – leidub valdkondi, kus

ta vaatlustega kvantitatiivselt vastuolus on, ning samuti valdkondi, kus ta kvalitatiivselt ei tööta. Selliseid valdkondi pole kerge leida, sest on olemas erinevaid meetodeid, et neid nähtamatuks muuta. Õpikutes tavaliselt selliseid raskusi ei mainita. Hoopis vastupidi: õpikutes vaadeldakse esitatavat teooriat sellesama vaga usuga, millega konservatiivne katoliiklane võtab teatavaks neitsi Maarja süütu rasestumise. Originaalkirjutised pole sugugi vähem eksitavad, sest nad varjavad teed, mille kaudu raskused nähtavale tuleksid, ning moonutavad seeläbi nende iseloomu.” (Feyerabend, Metodoloogiliste reeglite piiratud kehtivusest, lk 216–217.)

Seega on küsimus pigem selles, kas sellised ebakõlad teooria ja faktide vahel peaksid vähenema või suurenema või peaks juhtuma midagi kolmandat.

Puhtal kujul faktiväiteid ei ole

Eelkõige on Feyerabendi arvates tarvis rõhutada, et faktiväited sisaldavad tegelikult varjatud teoreetilisi eeldusi, **faktid on teooriast koormatud**. Tavaliselt me selliste varjatud eelduste olemasolu ei märka – senikaua, kuni me ei puutu kokku täiesti teistsuguste kontseptsioonidega. **Eelarvamused** tulevad ilmsiks kontrasti tõttu. Näiteks oli enne Galilei avastusi Koperniku teooria ilmselt vastuolus faktidega:

“Heliotsentrilisel teorial puudus sõltumatu alus; ta oli esialgu vaid oletus, millel polnud empiirilist tuge, ta oli hoopis tähtsate faktidega vastuolus. Ainuke, mis tema kasuks öelda

sai, oli see, et ta lihtsustas natuke arvutusi.” (Feyerabend, Realism ja instrumentalism, lk 86.)

Kui teooria satub vaatlusega vastuollu, siis ei tarvitse viga olla teoorias, vaid vaatluses. Galilei tuli edukalt toime tähtsa vastuargumendiga, mille esitasid Maa liikumatus idee pooldajad. Jutt on sellest, et kehad kukuvad maapinnale otse mööda sirgjoont. Sellest vaatlustulemusest järeldati, et Maa peab olema liikumatu, sest muidu langeksid kehad maapinnale mööda kõverjoont: maapind liiguks ju alt ära. Koperniku teooria pooldajate ülesanne oli kaotada vastuolu teooria ja vaatluse vahel, kõrvaldamata seejuures teooriat:

“Kui tekib vastuolu uue huvitava teooria ja kindlakstehtud faktide vahel, siis parim teguviis ei ole mitte teooria kõrvaldamine, vaid teooria kasutamine nende varjatud printsiipide avastamiseks, mis tekitasid vastuolu.” (Feyerabend, Meetodi vastu, lk 212.)

“Maa liikumise idee on vastuolus kivi tornist kukkumise eksperimendiga juhul, kui seda eksperimenti interpreteeritakse vana dünaamika valguses.” (Sealsamas, lk 235.)

“Vastuolu ei teki sellisel juhul mitte teooria ja “fakti” vahel, vaid hoopis uue teooria ja vana teooria vahel. Ainult et vana teooria ei näita end sugugi avalikult, vaid varjab end näiliselt süütutes vaatlusandmetes.” (Feyerabend, Metodoloogiliste reeglite piiratud kehtivusest, lk 237.)

Vaba inimese ja vaba ühiskonna ideaal

Nagu eespool mainitud, on epistemoloogiline anarhism Feyerabendi väitel inimsõbralik. Inimese ja ühiskonna vabaduse küsimustes ei olnud Feyerabend enam sugugi dadaist, kellel puudub igasugune programm – siin püstitas ta üpris konkreetse ülesande **luua vaba ühiskond:**

“Vaba on selline ühiskond, kus kõigil traditsioonidel on võrdsed õigused ja võrdne juurdepääs võimukeskustesse (see erineb tavalisest määratlusest, mille järgi indiviididel on võrdsed õigused saavutada seisund, mille on ära määranud mingi eriline traditsioon – Lääne teaduse ja ratsionalismi traditsioon).” (Feyerabend, Teadus vabas ühiskonnas, lk 470.)

“Vaba on ühiskond, milles kõigil traditsioonidel on võrdsed õigused ja võimalused mõjutada haridust ning teisi võimu eelisõigusi.” (Sealsamas, lk 496.)

Kas teadus väärrib erilist seisundit ühiskonnas?

Vaevalt kahtleb keegi kaasaja teaduse väärtuses, tema üleolekus müütidest, Aristotelese füüsikast, legendidest jms:

“Teadlased ja teaduse teoreetikud esinevad siin ühisrindena niisamuti, nagu enne neid on seda teinud ainsa õndsust garanteeriva kiriku esindajad: tõene on ainult kiriku õpetus,

kõik muu on paganlik mõttetetus. Tõesti, vaidlus ja sisendusmeetodid, mis kunagi tagasid kirikliku tarkuse hiilguse, on tänapäeval leidnud endale uue asukoha teaduses.” (Feyerabend, Meetodi vastu, lk 127.)

Feyerabend kahtles siiski; tema arvates ei ole võimalik tõestada teaduse üleolekut viitega tema tulemustele. Selline viide oleks korrektne ainult juhul, kui oleks võimalik näidata, et

- 1) teised mõtlemisviisid ei ole kunagi midagi sellist loonud, mis oleks võrreldav teaduse saavutustega;
- 2) teaduse saavutused on autonoomsed, s.o nad ei ole seotud mingite teadusväliste jõudude mõjuga.

Feyerabend leidis, et kumbki oletus ei kannata kriitikat. Tänapäeval on enamik teaduse konkurente kas kadunud või siis niivõrd muutunud, et konflikti teadusega enam ei tekigi. Kuid see ei tähenda, et allajäänud võistlejatel puuduksid väärtuslikud omadused, mis võiksid anda oma osa meie maailmatunnetuse arengusse. Nad on lihtsalt ajutiselt kaotanud oma võitlusvõime, ent nad võivad veel jõudu koguda ja võita. Suurepärane näide on Feyerabendi arvates kas või juba mainitud Maa liikumise idee, mis tekkis antiikajal, kuid tehti maatasa peripateetikute võimsate argumentidega, ning mida Ptolemaios pidas enneolematuks absurdiks. Seesama idee taassündis 17. sajandil ning talle sai osaks võidukäik. Siit peaks Feyerabendi meelest tulenema järgmine moraal:

“.. ajutine seisak mingi ideoloogia arengus .. ei saa olla tema kõrvaleheitmise alus.” (Feyerabend, Teadus vabas ühiskonnas, lk 512.)

Teaduse lahutamine riigist

Feyerabendit häiris see, et riik ja teadus on lähedalt seotud – vabas ühiskonnas ei tohiks nii olla:

“Idealis on kaasaegne ühiskond ideoloogiliselt neutraalne. Ideoloogia, religioon, maagia, müüdid avaldavad mõju ainult parteide kaudu. Ideoloogilised põhimõtted lülitatakse mõnikord riigi struktuuri, kuid seda ainult elanikkonna enamuse otsuse tulemusel, mis on vastu võetud pärast avalikku läbiarutamist. Üldhariduskoolis tutvustatakse lastele religiooni kui ajaloolist fenomeni, mitte kui tõde, v.a juhul, kui vanemad seda nõuavad. Eri ideoloogiatele antav rahaline toetus ei ületa seda toetust, mida antakse parteidele ja poliitilistele rühmadele. Riik ja ideoloogia, riik ja kirik, riik ja müüt on teineteisest selgelt eraldatud.” (Feyerabend, Meetodi vastu, lk 128.)

Kuid teaduse lahutamine riigist tundub olevat vastuolus terve mõistusega. Mis saab siis ühiskonnast? Feyerabendi arust ei maksa karta, et tagajärjeks on **tehnika hävimine**:

“Alati leidub inimesi, kes valivad teadlase karjääri ning kes meelsasti alluvad kergele (vaimsele ja organisatsioonilisele) orjusele tingimusel, et makstakse hästi ning on olemas

inimesed, kes nende tööd kontrollivad ja hindavad. Kreeklased arenesid ja progresseerusid sunniiviisilise orjuse toel. Meie hakkame arenema ja progresseeruma rohkearvuliste vabatahtlike orjade abil ülikoolidest ning laboritest, kes varustavad meid ravimite, gaasi, elektri, tuumapommide, külmutatud toidu ja mõnikord – huvitavate võlumuinajuttudega. Me suhtume neisse orjadesse hästi, me isegi kuulame neid, kui nad jutustavad meile huvitavaid lugusid, kuid me ei lase neil “progressiivsete” teooriate sildi all peale suruda oma ideoloogiat meie lastele. Me ei lase neil esitada teaduse fantaasiaid ainuvõimalike faktiväidetena.” (Feyerabend, Meetodi vastu, lk 455–456.)

Vabas ühiskonnas peaksid lapsed koolis tutvuma **kõikvõimalike (mõtlemis)traditsioonidega**, mida esitatakse vaid kui ajaloolisi fenomene, s.o mitte kui ainuõigeid ja tõeseid kontseptsioone:

“Arenenud kodanik ei ole inimene, keda on kasvatatud erilise ideoloogia (näiteks puritaanluse või kriitilise ratsionalismi) põhimõtetele tuginedes ning kes seda kui vaimset kasvajat endaga kaasas kannab. Arenenud kodanik on isiksus, kes õppis arendama ja rikastama oma mõtlemist ning seejärel otsustas selle kasuks, mis talle kõige enam sobis. See on isiksus, keda iseloomustab vaimne kindlameelsus. [---] Selliseks valikuks valmistudes peab kodanik tutvuma peamiste ideoloogiliste suundadega kui ajalooliste nähtustega. Ka teadusega peab ta tutvuma kui ajaloolise nähtustega, mitte kui ainuvõimaliku probleemide lahendamise viisiga. Tutvudes temaga kõrvuti teiste muinasjuttudega, nagu näiteks

“primitiivsete” ühiskondade müütidega, omandab ta info, mida on vaja vabaks valikuks ..” (Feyerabend, Meetodi vastu, lk 465–466.)

Säärase haridussüsteemi aluseks on Feyerabendi väitel samasugune **relativism**, mida kaitses Protagoras. Selline relativism on mõistlik, sest ta pöörab tähelepanu traditsioonide ja hinnangute mitmekesisusele; ta on ka tolerantne, sest ei pea kellegi küla tema kohalike traditsioonidega maailma nabaks. Traditsioonid ei ole ei head ega halvad – nad lihtsalt on. Feyerabendi seisukohalt pole võimalik rääkida objektiivselt, st sõltumatult igasugusest traditsioonist. Ka ratsionaalsus on üks traditsioonidest. Kõigil traditsioonidel on omad head või halvad omadused ainult mingi konkreetse traditsiooni seisukohalt.

Kuidas saavutada teaduse lahutamine riigist? Olles järjekindlalt liberaalne, vabadust hindav (nagu Feyerabend pidanuks olema), tuleks see jätta rahva otsustada (üleüldise arutluse ja hääletuse käigus). Kuid Feyerabend leidis, et teaduse sotsiaalne autoriteet on kaasajal niivõrd suur, et harmoonilise arengu taastamiseks on hädavajalik poliitiline sekkumine.

Lisa

Paul Feyerabend “Meetodi vastu” (1975)¹²³

[---] Teadus püsib veel võimul. Ta säilitab üleoleku tänu sellele, et teadusjüngrid ei ole võimelised mõistma ega sallima teisi ideoloogiaid, ning sellepärast, et neil on jõudu oma soove ellu viia ja et nad seda jõudu kasutavad täpselt niisamuti nagu nende esivanemad, kes surusid jõuga kristlust peale kõigile, keda nad kohtasid oma sõjakäikudel. Niisiis, kuigi USA kodanik võib nüüd valida selle religiooni, mis talle meeldib, ei või ta siiski veel nõuda, et tema lapsele ei õpetataks koolis teadust, vaid, ütleme, maagiat. Kirik on lahutatud riigist, kuid teadust pole veel riigist lahutatud.

[---] Ei maksa karta, et sellise lahutamise tulemus on tehnika hävimine. Alati leidub inimesi, kes valivad teadlase karjääri ning kes meelsasti alluvad kergele (vaimsele ja organisatsioonilisele) orjusele tingimusel, et makstakse hästi ning on olemas inimesed, kes nende tööd kontrollivad ja hindavad. Kreeklased arenesid ja progresseerusid sunniviisilise orjuse toel. Meie hakkame arenema ja progresseeruma rohkearvuliste vabatahtlike orjade abil ülikoolidest ning laboratooriumitest, kes varustavad meid ravimite, gaasi, elektri, tuumapommide, külmutatud toidu ja mõnikord – huvitavate

¹²³ Фейерабенд, П. Против методологического принуждения. – Фейерабенд, П. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986, lk 455–466.

võlumuinajuttudega. Me suhtume neisse orjadesse hästi, me isegi kuulame neid, kui nad jutustavad meile huvitavaid lugusid, kuid me ei lase neil “progressiivsete” teooriate sildi all peale suruda oma ideoloogiat meie lastele. Me ei lase neil esitada teaduse fantaasiaid ainuvõimalike faktiväidetena.

[---] Meie koolides õpetatakse peamisi religioone ajalooliste nähtustena. Tõe pähe esitatakse neid ainult juhul, kui lapsevanemad seda soovivad. Laste religioosne kasvatus on vanemate otsustada. Riik ei toeta selliseid ideoloogiaid rohkem kui parteisid või muid ühendusi. Riik ja ideoloogia, riik ja kirik, riik ja müüt on teineteisest lahus. Kuid teadus ja riik on tihedalt seotud, teaduslike ideede arendamiseks kulutatakse tohutuid summasid. Isegi inimsuhteid vaadeldakse teaduse seisukohalt, nagu seda näitavad õppeprogrammid, vanglate täiustamise ettepanekud, sõjaline ettevalmistus jne. Peagu kõik teaduse valdkonnad on koolis kohustuslikud õppeained. Kuigi kuueaastase lapse vanemad saavad otsustada, kas lasta õpetada lapsele protestantismi või judaismi aluseid või loobuda üldse religioosest kasvatuses, puudub neil selline õigus teaduse suhtes. Füüsikat, astronoomiat ning ajalugu peab õppima. Neid ei saa asendada maagia, astroloogia ega legendide õppimisega.

Seejuures ei piirdu kool füüsika (astronoomia, ajaloo jne) faktide ja põhimõtete esitamisega ajalooliste nähtustena. Koolis ei räägita: osa inimesi uskus, et Maa pöörleb ümber Päikese, aga teised arvasid, et Maa kujutab endast õõnest kera, mis sisaldab Päikest, planeete ja kinnistähti. Koolis kuulutatakse: Maa tiirleb ümber Päikese ja kõik muu on rumalus.

[---] Kaasaegses ühiskonnas ei valitse Koperniku teooria mitte sellepärast, et see oleks valitud demokraatlikul teel. Koperniku teooria valitseb sellepärast, et seda pooldavad teadlased ja et nende kosmoloogiasse suhtutakse niisama ebakriitiliselt, nagu kunagi suhtuti piiskoppide ja kardinalide kosmoloogiasse.

[---] Järgigem eeskuju ja vabastagem ühiskond ideoloogiliselt kivistunud teaduse lämmatavast võimust – nagu meie esivanemad vabastasid meid ainuõige religiooni lämmatavast haardest!

Tee, kuidas seda saavutada, on selge. Ainuõigele meetodile ja tulemustele pretendeeriv teadus on ideoloogia ning tuleb seega lahutada riigist, muu hulgas ka haridusest. Teda võib õpetada ainult neile inimestele, kes soovivad muuta teadusliku eelarvamuse oma isiklikuks.

[---] Arenenud kodanik ei ole inimene, keda on kasvatatud erilise ideoloogia (näiteks puritaanluse või kriitilise ratsionalismi) põhimõtetele tuginedes ning kes seda kui vaimset kasvajat endaga kaasas kannab. Arenenud kodanik on isiksus, kes õppis arendama ja rikastama oma mõtlemist ning seejärel otsustas selle kasuks, mis talle kõige enam sobis. See on isiksus, keda iseloomustab vaimne kindlameelsus.

[---] Selliseks valikuks valmistudes peab kodanik tutvuma peamiste ideoloogiliste suundadega kui ajalooliste nähtustega; ka teadusega peab ta tutvuma kui ajaloolise nähtustega, mitte kui ainuvõimaliku probleemide lahendamise viisiga. Tutvudes teadusega kõrvuti teiste muinasjuttudega, nagu näiteks “primitiivsete” ühiskondade müütidega, omandab ta info, mida on vaja vabaks valikuks. Sellise

hariduse oluliseks koostisosaks on kohtumised kõigi nende valdkondade silmapaistvate propageerijatega, et arendada endas kindlameelsust igasuguse propaganda suhtes, kaasa arvatud selle suhtes, mida nimetatakse argumentatsiooniks. Alles pärast sellist karastumist võib hakata valima: kas ratsionalism või irratsionalism, teadus või müüt, teadus või religioon vms. [---]

Paul Feyerabend "Teadus vabas ühiskonnas" (1978)¹²⁴

[---] Me võime konstateerida järgmist.

1. Traditsioonid ei ole head ega halvad – nad lihtsalt on. Võimatu on rääkida objektiivselt, st sõltumata traditsioonist.

Järeldus: ratsionaalsus ei ole ülim kohtumõistja traditsioonide üle, sest ta ise on traditsioon. Seega ei ole ta ei hea ega halb – ta lihtsalt on.

2. Traditsioonil saavad olla head või halvad omadused ainult teise traditsiooni seisukohalt.

3. 1. ja 2. järeldus on täpselt samasugune relativism, nagu seda nähtavasti kaitses Protagoras. Protagorase relativism on mõistlik, sest see pöörab tähelepanu traditsioonide ja hinnangute

mitmekesisusele. Peale selle on ta tsiviliseeritud, sest ei pea kellegi küla tema kohalike tavadega maailma nabaks.

7. Vaba on selline ühiskond, kus kõigile traditsioonidele on antud võrdsed õigused ja ühesugused võimalused mõjutada haridust. See seisukoht tuleneb 1., 2. ja 3. teesist.

9. [---] Teaduse suhtes on kõik selge: siin on meil tegemist traditsiooniga, mis on "objektiivselt" samaväärne teiste traditsioonidega (1. ja 7. tees). Tema tulemused tunduvad ühtede suurepäraseks, teistele eemaletõukavaks, kolmandaid ajavad aga haigutama. Muidugi, meie äralollitatud praktilised kaasaegsed inimesed kalduvad avaldama vaimustust selliste sündmuste puhul nagu lennud Kuule, DNA kaksikspiraali või termodünaamilise tasakaalu puudumise avastamine. Kuid teistmoodi vaadatuna on kõik see naljakas ja viljatu. Vaja on miljardeid dollareid, tuhandeid tippspetsialiste, aastaid tööst ja rasket tööd selleks, et anda mõnele kidakeelsele ja üldiselt piiratud inimesele võimalus sooritada hüpe sinna, kuhu ei tahaks minna ükski terve mõistusega inimene – tühja, ilma õhuta tuliste kivide maailma. Kuid müstikud, kasutades ainult oma vaimujõudu, sooritasid rännakuid taevASFääride läbi ja tajusid jumalat täies hiilguses, mis andis neile jõudu elada ning pooldajaid valgustada. Ainult üldsuse ja tema kasvatajate rumalus ning nende kujutlusvõime piiratus sunnivad keelduma sellistest võrdlustest. Vaba ühiskond ei protesteerigi säärase seisukoha vastu, kuid ei lase sel ka juhtivaks ideoloogiaks saada. [---]

¹²⁴ Фейерабенд, П. Наука в свободном обществе. – Фейерабенд, П. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986, lk 493–498.

KIRJANDUS

Algallikad

1. Ayer A. J. Apriorsus (1936)¹²⁵. – Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast. I. Tartu, 1999.
2. Ayer A. J. Verifikatsioon ja filosoofia (1936): Verification and Philosophy (From A. J. Ayer "Language, Truth and Logic"). – Human Knowledge. Classical and Contemporary Approaches. New York, Oxford, 1995.
3. Carnap, R. Metafüüsika elimineerimine keele loogilise analüüsi teel (1932) : The Elimination of Methaphysics through Logical Analysis of Language. – Philosophy of Recent Times. Vol. II: Readings in Twentieth-century Philosophy. New York etc., 1967.
4. Carnap, R. Formaal- ja faktiteadus (1934) : Carnap, R. Formal and Factual Science. – Readings in the Philosophy of Science. New York, 1953.
5. Carnap, R. Füüsika filosoofilised alused (1966) : Карнап Р. Философские основания физики. Введение в философию науки. Москва, 1971.
6. Carnap, R. Tõde ja kinnitus (1936/1946). – Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast. I. Tartu, 1999.
7. Carnap, R. Vana ja uus loogika (1930) : Carnap, R. Die alte und die neue Logik. – Erkenntnis, Bd 1, 1930.
8. Comte, A. Positiivse filosoofia kursus (1830–1842) : Конт О. Курс позитивной философии Огюста Конта. – Родоначальники позитивизма. Выпуск IV. Санкт-Петербург, 1912.
9. Comte, A. Ülevaade positivismist (1848) : Конт О. Общий обзор позитивизма Огюста Конта. – Родоначальники позитивизма. Выпуск IV. Санкт-Петербург, 1912.

¹²⁵ Algallikate puhul on sulgudes teose esmaväljaande aasta.

10. Feyerabend, P. Meetodi vastu (1975) : Фейерабенд П. Против методологического принуждения. – Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986.
11. Feyerabend, P. Metodoloogiliste reeglite piiratud kehtivusest (1972) : Feyerabend, P. Von den beschränkten Gültigkeit methodologischer Regeln. – Feyerabend, P. Ausgewählte Schriften. Bd 1. Der wissenschaftstheoretische Realismus und die Autorität der Wissenschaften. Braunschweig, Wiesbaden, 1978.
12. Feyerabend, P. Realism ja instrumentalism: märkusi faktidega põhjendamise loogika kohta (1964) : Feyerabend, P. Realismus und Instrumentalismus: Bemerkungen zur Logik der Unterstützung durch Tatsachen. – Feyerabend, P. Ausgewählte Schriften. Bd 1. Der wissenschaftstheoretische Realismus und die Autorität der Wissenschaften. Braunschweig, Wiesbaden, 1978.
13. Feyerabend, P. Teadus vabas ühiskonnas (1978) : Фейерабенд, П. Наука в свободном обществе. – Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986.
14. Feyerabend, P. Teadusteooria – kas nõdrameelsuse seni uurimata vorm? (1972) : Feyerabend, P. Die Wissenschaftstheorie – eine bisher unerforschte Form des Irrsinns? – Feyerabend, P. Ausgewählte Schriften. Bd 1. Der wissenschaftstheoretische Realismus und die Autorität der Wissenschaften. Braunschweig, Wiesbaden, 1978.
15. Feyerabend, P. Uurimistöö “ratsionaalsus” (1977) : Feyerabend, P. Die “Rationalität” der Forschung. – Feyerabend, P. Ausgewählte Schriften. Bd 1. Der wissenschaftstheoretische Realismus und die Autorität der Wissenschaften. Braunschweig, Wiesbaden, 1978.
16. Hempel, C. G. Tõesusest matemaatikas (1945) : Hempel, C. G. On the Nature of Mathematical Truth. – Readings in Philosophical Analysis. New York, 1949.
17. James, W. Pragmatism. (1907) : James, W. Pragmatism. – James, W. Pragmatism and Other Essays. New York, 1963.

18. James, W. Pragmatismi tõekontseptsioon (1907). – Akadeemia, 1997, nr 8.
19. James, W. Usutahe ja teised esseed (1897) : Джемс У. Воля к вере и другие очерки популярной философии. – Джемс У. Воля к вере. Москва, 1997.
20. James, W. Religioosse kogemuse mitmekesisus (1902) : Джемс У. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург, 1993.
21. Kierkegaard, S. Kartus ja värin (1843). – Kierkegaard, S. Kartus ja värin. Meeliülendavad kõned. Vagabund, 1998.
22. Kuhn, T. Kas avastamise loogika või uurimistöo psühholoogia? (1965) : Kuhn, T. S. Logik of Discovery or Psychology of Research? – Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge, 1978.
23. Kuhn, T. Teadusrevolutsioonide struktuur (1970) : Kuhn, T. S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1970.
24. Kuhn, T. Vastused minu kriitikale (1965) : Kuhn, T. S. Reflections on my Critics. – Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge, 1978.
25. Nietzsche, F. Ajakohatud mõtisklused (1873–1876): Ницше Ф. Несвоевременные размышления. – Ницше Ф. Странник и его тень. Москва, 1994.
26. Nietzsche, F. Antikristus (Trükis ilmus 1895). Tartu, 2002.
27. Nietzsche, F. Ecce homo. Kuidas saadakse selleks, mis ollakse. (Trükis ilmus 1908). Tallinn, 1996.
28. Nietzsche, F. Fragmente nihilismist (kirjutatud 1885-1886, kuid Nietzsche ei jõudnud neid trükiks ette valmistada. Neid fragmente on erinevate versioonidena pakutud „Võimu tahte“ kogumikes). – Akadeemia, 2004, nr 8.
29. Nietzsche, F. Inimlik, liiginimlik (1878) : Nietzsche, F. Menschliches, Allzumenschliches. – Nietzsche, F. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd 2. München, 1988.

30. Nietzsche, F. Moraali genealoogia (1887): Nietzsche, F. Zur Genealogie der Moral. – Nietzsche, F. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd 5. München, 1988.
31. Nietzsche, F. Nõnda kõneles Zarathustra (1883–1885). Tallinn, 2006.
32. Nietzsche, F. Rõõmus teadus (1882) : Nietzsche, F. Die fröhliche Wissenschaft. – Nietzsche, F. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd 3. München, 1988.
33. Nietzsche, F. Teispool head ja kurja (1886) : Nietzsche, F. Jenseits von Gut und Böse. – Nietzsche, F. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden. Bd 5. München, 1988.
34. Peirce, Ch. Kuidas muuta meie ideid selgeks (1878). – Akadeemia, 1997, nr 8.
35. Peirce, Ch. Usu kinnitamine (1877) : Peirce, Ch. The Fixation of Belief. – Philosophy. The Basic Issues. New York, 1990.
36. Popper, K. Oletused ja ümberlökkamised (1963) : Popper, K. Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge. London and Henley, 1976.
37. Popper, K. Teadusliku uurimistöö loogika (1935) : Popper, K. Logik der Forschung. Tübingen, 1989.
38. Sartre, J. P. Eksistentsialism on humanism (1946). Tallinn, 2007.
39. Schlick, M. Tähendus ja verifikatsioon (1936) : Schlick, M. Meaning and Verification. – Philosophy of Recent Times. Vol. II: Readings in Twentieth-century Philosophy. New York etc., 1967.
40. Schlick, M. Pööre filosoofias (1930) : Schlick, M. Wende der Philosophie. – Erkenntnis, Bd 1, 1930.
41. Schopenhauer, A. Eetika kaks põhiprobleemi (1841) : Schopenhauer, A. Die beiden Grundproblemen der Ethik. – Schopenhauer, A. Werke in fünf Bänden. Bd III. Zürich, 1988.
42. Schopenhauer, A. Elutarkus (1851). Tallinn, 1994.
43. Schopenhauer, A. Maailm kui tahe ja kujutus. I köide (1818) : Schopenhauer, A. Die Welt als Wille und Vorstellung. Erster

- Band. – Schopenhauer, A. Werke in fünf Bänden. Bd I. Zürich, 1988.
44. Schopenhauer, A. Maailm kui tahe ja kujutus. II köide (1844) : Schopenhauer, A. Die Welt als Wille und Vorstellung. Zweiter Band. – Schopenhauer, A. Werke in fünf Bänden. Bd II. Zürich, 1988.
45. Schopenhauer, A. Parerga ja paralipomena (1851) : Шопенгауэр А. Мысли. – Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы. Москва, Харьков, 1998.
46. Schopenhauer, A. Sissejuhatus filosoofiasse (1820) : Шопенгауэр А. Введение в философию (Набросок университетского курса лекций). – Шопенгауэр А. Об интересном. Москва, 1997.
47. Schopenhauer, A. Uued paralipomenad : Шопенгауэр А. Новые паралипомены: отдельные, но систематически изложенные мысли о разного рода предметах (1810–60). – Шопенгауэр А. Об интересном. Москва, 1997.
48. Spengler, O. Õhtumaa allakäik. I köide. (1918) : Шпенглер О. Закат Европы. Том I. Москва, 1993.
49. Spengler, O. Õhtumaa allakäik. II köide. (1922) : Шпенглер О. Закат Европы. Том II. Минск, 1999.
50. Wittgenstein, L. Loogilis-filosoofiline traktaat (1921). Tartu, 1996.

Lisakirjandus

51. Beyer, H. Eessõna. – Kierkegaard, S. Kartus ja värin. Meeliülendavad kõned. Tallinn, 1998.
52. Botton, A. Filosoofia lohutus. Tallinn, 2003.
53. Böhrovski, B. Kierkegaard. Tallinn, 1975.
54. Chalmers, A. F. Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks? Ilmamaa, 1998.
55. Copleston, F. A History of Philosophy. Volume VIII. – Modern Philosophy: Empiricism, Idealism, and Pragmatism in Britain and America. New York etc., 1996.

Meos, I. Kaasaja filosoofia. Peatükke filosoofia ajaloost. 2011.

56. Durant, W. Lood filosoofia ajaloost. Tallinn, 1998.
57. Janaway, C. Schopenhauer. – German Philosophers. Oxford, New York, 1997.
58. Jones, W. T. Kant and the Nineteenth Century. A History of Western Philosophy. 1975.
59. Koort, A. Nietzsche nihilismi ületamas. – Koort, A. Inimese meetod. Tartu, 1996.
60. Köhler, J. Friedrich Nietzsche ja Cosima Wagner. Alistumise kool. Tallinn, 1997.
61. Losee, J. A Historical Introduction to the Philosophy of Science. Oxford, New York, 1993.
62. Palviste, J. – Kerner, G. Kolm kuulsat filosoofi. Mill, Sartre, Kant. Kuldsulg, 1996.
63. Passmore, J. A Hundred Years of Philosophy. Harmondsworth etc., 1986.
64. Russell, B. History of Western Philosophy. London, 1996.
65. Schweitzer, A. Kultuur ja eetika. Tallinn, 1984.
66. Scruton, R. A Short History of Modern Philosophy. From Descartes to Wittgenstein. London, New York, 1996.
67. Sløk, J. Kierkegaardi maailm. Uus teejuht geeniuuse juurde. Tallinn, 2000
68. Solomon, R. C., Higgins, K. M. A Short History of Philosophy. New York, Oxford, 1996.
69. Zweig, S. Friedrich Nietzsche. Tallinn, 1998.
70. Tanner, M. Nietzsche. – German Philosophers. Oxford, New York, 1997.
71. Wright, G. H. Spengler ja Toynbee. – Wright, G. H. Minerva öökull. Vagabund, 1996.
72. Больнов, О. Ф. Философия экзистенциализма. Санкт-Петербург, 1999.
73. Галеви, Д. Жизнь Фридриха Ницше. Новосибирск, 1992.
74. Зотов, А. Ф., Мельвиль, Ю. К. Западная философия XX века. Москва, 1998.
75. История современной зарубежной философии: компаративистский подход. Санкт-Петербург, 1997.

Meos, I. Kaasaja filosoofia. Peatükke filosoofia ajaloost. 2011.

76. Кюнг, Г. Онтология и логический анализ языка. Москва, 1999.
77. Мельвиль, Ю. К. Чарлз Пирс и прагматизм. Москва, 1968.
78. Милль, Д. С. Огюст Конт и позитивизм. Санкт-Петербург, 1906.
79. Сокулер, З. А. Проблема обоснования знания.
Гносеологические концепции Л. Витгенштейна и К. Поппера.
Москва, 1988.
80. Свасьян, К. А. Фридрих Ницше: мученик познания. –
Ницше Ф. Сочинения. В 2-х томах. Том 1. Москва, 1990.
81. Свасьян, К. А. Освальд Шпенглер и его реквием по Западу. –
Шпенглер О. Закат Европы. Том I. Москва, 1993.
82. Тавризян, Г. М. О. Шпенглер и Й. Хейзинга: две концепций
кризиса культуры. Москва, 1989.
83. Франк, С. Фр. Ницше и этика “любви ка дальнему”. – Франк,
С. Сочинения. Минск, 2000.
84. Шестов, Л. Киргегард и экзистенциальная философия.
Москва, 1992.